(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2020

SPECIAL ISSUE- CCXXVII (227)

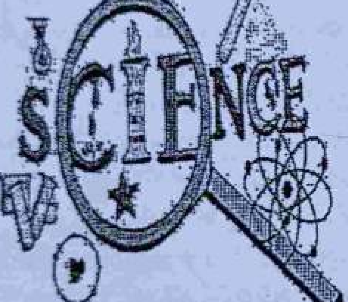

COMMERCE

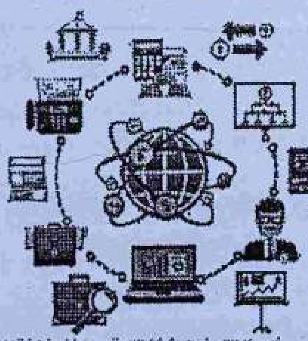

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

40	Meditation keeps us motivated. **Dr.Ramteke Vanita Deodas**	174
41	Drinking water amenity of urban centres in buldana district A geographical study **Dr. Amol R Bhuyar & Dr. Sandip S. Bhavsar**	176
42	Globalization, Industrialization Social Issues and Environment Situation in India **Anil Kosamkar**	181
43	पोषण में कॅरिअर – एक स्वस्थ विकल्प **प्रा. डॉ. चंदा मंगेश खंडारे**	185
44	Empowerment of women through SHGS in Daryapur **Dr. Jyoti vijay Haware**	189
45	साटोत्तरी दलित कथाकार: एक अध्ययन **प्रा. डॉ. भिमराव शेजुळे**	192

Smt. K. G. M. M. D...pur

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

Empowerment of women through SHGS in Daryapur

Dr. Jyoti vijay Haware
Associate professor,HoD department of home economics Smt.K.G.M.Mv
Daryapur

Introduction –

Mahatma Gandhi has rightly pointed out that 'India lives in villages' The Government has been emphasizing the need for development of rural women. The SHGS (Self help groups) are the major resource of inspiration for women's welfare. In an attempt to uplifting the women the government has initiated women welfare programmers through development has initiated women welfare programmers though development centers. In India, most of the SHGS are lead by woman with benefited of social-economics homo genefits smaller size functionality participation, voluntary operating mode and non political women. The SHGS in India operating from April 199, have entered into various fields like dairy farms, fisheries, ration shop, Handlooms, farm cultivation, rain water harvesting etc.

The concept of SHGS moulds women as a responsible citizen of the country with social and economic status. It leads women to develop the habit of raising loans.

The origin of SHGS from the brain child of Garmin Bank of Bangladesh. Founded by the economist, Prof Mohammad Unees. The social process of micro financing programmers strengthens women's self esteem and self confidence, instill a grater since of awareness of social and political issues leading to increased mobility and reduced.

Traditional Seclusions of women-

Most importantly micro finance programmers enable women to contribute to the household economy Increasing their intra household Bargaining power Thus micro financing through self helf groups has transferred the real economic power in the hands of women and has considerably reduced their dependence on men but lack of education of ten comes in the way and many a times they had to seek help from their husbands or any other educated man / women for Day-To-Day work self help group where by 10-20 Rural woman from the same village, mostly poor women come together to contribute Two weekly or monthly dues as savings and provide group loans to their members inclusion of voice.

Literature Review-

Sudan (2004) Revele of that poverty and Deprivation increase gender inequality which favours a policy for empowerment of women by increasing their access to credit through SHGs So as Enable them to Acquire the capability and assets that can help facilate realize strategic gender needs the SHGs can be Built on social capital of the local community especially women to carry out thirst and credit activities to initiate micro income generating activities to out a sustainable livelihood .

Objectives of Study –

Main objective of the present study is to analyze the impact of micro finance through SHGs on Economic, Social and political empowerment of women in Taluka Daryapur.

1) To analyses the impact of microfinance through SHGs in economic Empowerment of Rural woman

Smt. K. G. M. V. Daryapur

2) To study the Role of microfinance through SHGs in social uplifment of rural women
3) To understand to impact of micro finance through SHGs in political Empowerment of Rural women

Research Mythology-

The present study was purposive sampling in nature in which 200 members of SHGs were selected from Daryapur taluka in Amravati District. The data was collected by through preparing questionnaire and interviewing the selected members. The question are was designed in such a way which shows Economic factors social factors and political factors which get affected by microfinance through shgs. The secondary data was collected from Magazins, Book, Journals and from various websites.

The primary data collected through questionnaire was analyses with the use of statistical tools.

Analysis-

The Demographic Analysis is prerequisite before discussing any impact of shgs on selected members which included age of respondents, poverty level, education status, caste belonged to type of family, occupation, type of land holding and perpose of joining the group There fore the collected primary data reveled that majority of members i.e. 65 percent of selected members include under age group of 25-34 years. 19 percent 36-44 years of members and 16 percent lie in age less than 25 years of age. The 82 percent members comes under BPL families and Remaining in APL families. The cast wise distribution of members shows that maximum 50 percent members be loan SC and followed by 36 percent belongs to BCS and remaining all belonging general cast. Approxctly 45.7 percent respondent completed their primary level education. 32 percent completed middle level education. 18.6 percent completed middle level education. 18.6 percent member is illiterate but they read and write. The marital status shows that 81.4 percent of the respondent were married and all other fall under. Categories single-
Separated and widow. The majority of selected members were in joint family (82 percent) and only 18 percent in nuclear family 38.7 percent of responded were self employed and 18.5 of members were engaged in agriculture activities remaining in any other activates. In order to increase their income

Social impact of shgs on members-

many years have been passed since Independence still the rural women are lacking far behind even for access of basic Amenities of life such as Health sanitation and education ete. The social variables included to find impact of shgs were self confiders, education level, domestic violence, Access of medical facilities, communication abilities, sanitation facilities, Decision making power and water supply.

The members were laying in primary, middle and higher education increased after joining SHG by selected members and literacy level decreased 71.4 percent after becoming a member of group. The data collected explains that before joining led to domination and Discrimination against women. The data collected explains that be fare joining Shg the more women I.e. 67 percent selected members wore facing violence form their husbands and other members of house and society but now after joining groups. They started Pro testing against them and so the violence against them reduce to 18 percent and fore there over all decreased in violence was 73.2 percent.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

Communication means exchange of ideas and views freely. The most of the selected members were hesitate to talk freely and talk only when asked in pre Shg situation 60 percent of member started talking freely and presenting their view effectively in front of others and there for communication skill increase drastically 100 percent after be a part of Shg.

The rural women are lacking far behind men and other women in important decision making power relating to children education and family planning etc. As before joining SHG only 21 percent of selected women member have power to take decision but in post Shg situation 89 percent of member were started taking important decision.

The social impact of self help groups on rural women measured from various social variables such as self confidence, communication abilities, Decision making power Accessibility of medical facility, sanitation faculties educational level, Domestic violence and water supply all these level of social standard shows that there is increase in social status of rural women from pre to post Shg Situation

Economic Impact :- The economic Variables take to find the impact of microfinance through self help groups are income Access to easy credit Expenditure saving and repayment status and for them economic index is formulated in which scores are calculate on the basis of simple percentage analysis where the index is formulated in which scores are calculated on the basis of simple percentage analysis where the index score of 0.9 for 10 w level of economic standard medium level, 20-29 for high level,10-19 for medium level, 20-29 for high level and above 29 Index score for very high level of economic standard.

Conclusion-

The actual development of India lives in its village where the Deprived and vulnerable lacking almost all the basic Necessities and rural women are one of the important part of it. At the end of ninth five year plan various Rural schemes were implemented to reduce poverty and to promote leainful self employment but the more attradive scheme with less effort is self help group It is a weapon to reduce poverty and improve the rural development especially women various initiatives are taken by government to empower rural women through microfinance The result shows that self help group are positively influencing the social economic and political aspects for rural women but the social implement was maximum through these programmes as compared to economic and political empowerment

Reference-

Ritu Jain (2003) socio economic impact through selfhelp group Yojana, Vol 47, No7, PP 11-12

Roshni Rawat (2014) women empowerment through shgs.

Empowermant in Bangaldesh, world development vol 24, No-4, PP 635-653

Smt. K.G.M.M. ...

2019-20

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

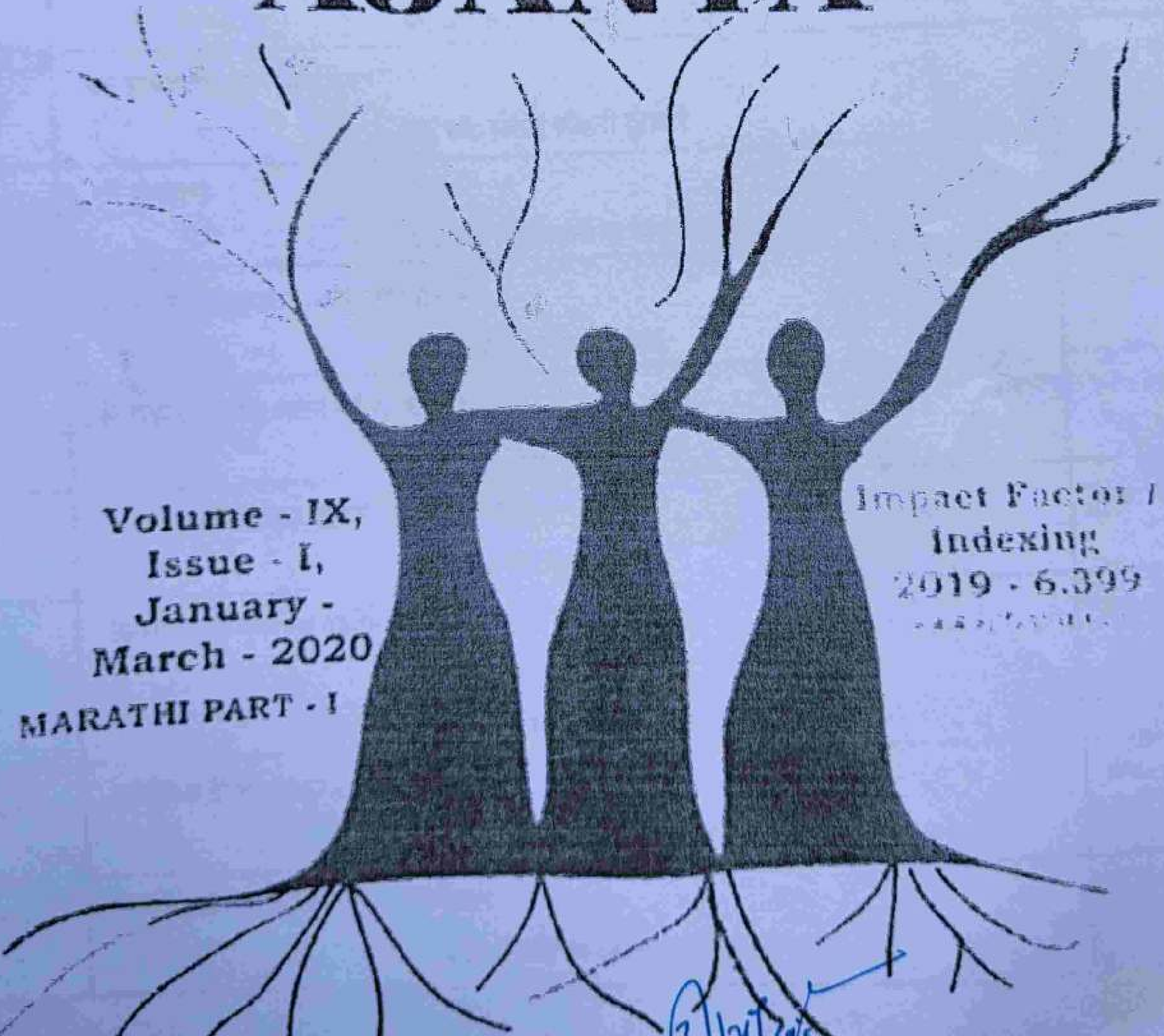

Volume - IX,
Issue - I,
January -
March - 2020

MARATHI PART - I

Impact Factor /
Indexing
2019 - 6.399

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
- ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	स्त्री भ्रुणहत्या : एक सामाजिक विकासाला लागलेल्या कलंक व त्यावरील परिणाम व उपाययोजना डॉ.ज्योती हावरे, कु. दिपाली शंकर मटकर	१-५
२	महिला विषयक कायदे व योजना आणि महिला सक्षमीकरण एक अभ्यास प्रा. आ. दि. चव्हाण	६-११
३	वाढत्या ताणाच्या स्त्रीच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम प्रा. डॉ. सौ. मेघा देशपांडे	१२-१७
४	डा.सौ.केशरबाई क्षीरसागर : व्यक्ती आणि कार्य प्रा. डॉ. विश्वास शामराव कंथारे	१८-२२
५	स्त्री भ्रूण हत्या कारणे व उपाय प्रा. डॉ. संजय श्रीहरी कुंभारे	२३-२७
६	स्त्री भ्रुणहत्या प्रा. डॉ. निता रामराव वावणे	२८-२९
७	महिला सबलीकरणात आणि मानवी हक्क प्रा. गाडवे मनिषा महारुद्र	३०-३२
८	लिंगभाव विषमता आणि महिला सबलीकरण प्रा. खेत्री हनुमान रामभाऊ	३३-३६
९	महिलांच्या विकासात माहिती तंत्रज्ञानाचे योगदान डॉ. जिजा राऊत	३७-४०
१०	किशोरवयीन मुलीच्या आरोग्यावर जंक फुड चा परिणाम अभ्यासणे प्रा. नसीम खमरोद्दीन शेख डॉ. सलमा खमरोद्दीन शेख	४१-४३
११	कौटुंबिक हिंसाचार व महिला सशक्तीकरण प्रा. रकटे ज्योती भाऊसाहेब	४४-४९
१२	स्त्रियांसाठी ताण - तणावाचे व्यवस्थापन प्रा. जानकी वामनराव कुर्तडीकर	५०-५३

Smt. K. G. M. M. Daryapur

ISSUE I - JANUARY - MARCH - 2020
SSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR 6.399 (www.sjifactor.com)

स्त्री भ्रुणहत्या : एक सामाजिक विकासाला लागलेल्या कलंक व त्यावरील परिणाम व उपाययोजना

डॉ. ज्योती विजय हावरे
कु. दिपाली शंकर भटकर
रिसर्च स्कॉलर.

ना

भारतीय संस्कृतीमध्ये सत्य युगात स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलं आहे. अनेक कथांमध्ये तर रूषांना अशक्य प्राय वाटणाऱ्या गोष्टी स्त्रीरूपाने शक्य करून दाखविल्या आहेत. अशा अनेक कथा एकण्यात आहेत मग तो महिशासुरांचा वध किंवा सीतेची अग्निपरीक्षा आजही आपण धनप्राप्ती लक्ष्मीमाता विद्येसाठी सरस्वती संकट मुक्तीसाठी दुर्गेची उपासना करतो. परंतु या सर्व आदिशक्तीची करतांना मात्र आपल्या भारतीय समाजात नवीन जन्माला येणाऱ्या स्त्रीच नाकारल्या जात आहे. पूर्वीच्या तिला यमसदनी धाडतो आहे. जुन्या पारंपारिक विचारसरणीचे लोक एका स्त्री समोर स्त्रीचे त्व नाकारतो आहे. आजची सुशिक्षित आधुनिकतेचा याव आणणारी मॉडर्ण, अल्ट्रा मॉडर्ण पीढी देखील मुलाचाच हट्टहास धरते तेव्हा मात्र खरच आपण एकविसाव्या शतकात आहोत का ? हा प्रश्न पडतो पीढी चा सारखाच फरक फक्त एवढाच कि आधुनिक पिढीची पायले मंदिरातून अपोआप लिंगनिदा ासाठी सोनोग्राफी सेंटर कडे वळतात. जन्मानंतर मुलीला मारण्याची प्रथा बंद झाली आहे. तरी प नात होणार्या अफाट प्रगती मुळे आता तर अत्याधुनिक पद्धतीने तिला गर्भातच संपविण्याची गर्भ ज सुरु झाली.

सेंटर ऑफ सोशल रिसर्च (CSR) या संस्थेच्या अहवालानुसार स्त्री भ्रुन हत्या मागील प्रमुख दं

- यारसा हक्क (मुलगा हवा)
- हुंडा पद्धत (मुलगी नको)

कारणे

- पुरुष प्रधान संस्कृती
- मुलगा नसेल तर वंश संपुष्टात येईल.
- चितेला अग्नी कोण देईल.
- स्त्रीया मध्ये असणारी आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक असुरक्षितता
- स्त्रीयावर होणारे अत्याचार

6. हुंडा पद्धतीचे वाढत चाललेले प्रमाण
7. मुलामुली मध्ये करण्यात येणारी असमानता
8. स्त्रियांची होणारी अवहेलना

या कारणाने मुलीला जग पाहण्याची संधी दिली जात नाही. "पहिली बेटी धनाची पेटी" असे म्हणत पहिल्या मुलीला लक्ष्मी मातेच्या रूपाने स्वीकारले जाते, पण बऱ्याच वेळा त्याच कुटुंबात दुसरी मुलगी केवळ अभिश्राप म्हणून जन्माला येते. अश्या या संस्कृती मध्ये पहिल्या मुली नंतर झालेल्या दुसरा मुलगा चालतो. मुलीचा जन्म झालाच नी तरी चालतो.

मुलाला दिलेले अवास्तव महत्त्व

1. केवळ मुलगाच कुटुंबाचा वंश वाढवतो.
2. मुलगाच कुटुंबाचे पालनपोषण करतो.
3. लग्न करून घरी सून आणतो.
4. वधुपक्षाकडून हुंडा मिळतो.

या उलट मुलगी जन्माला आली तर तिच्या शिक्षणाचा, लग्नाचा खर्च आणि त्यापेक्षाही भयंकर म्हणजे हुंडा या कल्पनेने तिचा जन्मच नको असतो. लग्नात वरपक्ष श्रेष्ठ मुलीचा पिता या नात्याने वधूपक्ष नेहमी माघार घ्यायची अशा या आपल्या संस्कृतीत हुंड्याची अनिष्ट प्रथा आता काही अंशी बंद झाली असेली तरी तिची जागा वरदक्षिणा या नावाने घेतली आहे.

'जननी जन्माभूमिच्या स्वर्गादपी गरीयसी, जन्म देणारी स्त्री व आपली जन्मभूमी या दोन्हीचे महत्त्व किती आहे. याचे सुंदर वर्णन वरील काव्यामध्ये कवीने केले आहे. परंतु या काव्याच्या विरुद्ध घटना आपल्या देशात घडत आहेत. त्यातील प्रमुख आहे. "स्त्रीभ्रूण हत्या अध्यात्मिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक सर्व बाबतीत आघाडीवर असलेला आपला भारत देश्यामध्ये अशा घटना घडतात या सारखे दुसरे दुर्दैव कोणते मुलगी झाली आहे" असे म्हणून मुलीची हत्या करणे हि एक चिंतेची बाब आहे. ग्रामीण व शहरी भागा शिक्षित अशिक्षित कुटुंबामध्ये मुलगा जन्माला यावा असे वाटते.

1. मुलगा वंश्याचा दिवा असतो.
2. मुलगा उत्पनाचे साधन असतो.
3. मुलीच्या शिक्षणावरील केलेला खर्च वाया जातो तिच्या शिक्षणाचा आपल्याला काही फायदा नाही.
4. मुलगा म्हातर पणाची काठी असतो.
5. मुलगा मुली पेक्षा सशक्त असतो. तर मुली कमजोर असतात.
6. एक मुलगी पाठोपाठ अनेक मुली होण्याची भीती

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

असा मुलींचा कालावध चालेला दर्जा आहे, परंतु झाशीच्या राणीचा वारसा घेऊन राजकीय क्षेत्रा सुषमा स्वराज, जय ललिता, सोनिया गांधी, ममता बनर्जी, मायावती, या सारख्या स्त्रिया तसेच बँक इन्सूरन्स सारख्या क्षेत्रात चंदा कोचर ऑलम्पिक सारख्या क्षेत्रांमध्ये आजची स्त्री कुठेही मागे नाही. त्यांच्या बरोबरीने ती लढत आहे.

आज सांस्कृतिक व शैक्षिणिक क्षेत्रामध्ये शिक्षक वर्गाचे खूप मोलाचे कार्य आहे. शिक्षकामध्ये प्रशिक्षणाचे स्थान काढले तर स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. "स्त्रीभ्रूण हत्या" करून हे रामायणातील सिता महाभारतातील द्रोपती पुरण काळतील लक्ष्मी, सरस्वती, पार्वती तसेच आधुनिक काळातील रमाबाई, सावित्री बाई फुले, जिजाऊ यांनी शिक्षण व रक्षण आपल्याला दिले आहे. त्यांचे प्रमाण कमी करण्याचे काम आज आपण करत आहो. आपल्या समाजातील स्त्री पुरुषाचे प्रमाण बिघडले तर त्यांचा परिणाम सर्वांनाच भोगावा लागेल

1. विवाह करण्यास जोडीदार उपलब्ध होणार नाही
2. बहुपातीतील कल्पना अस्तित्वात येईल.
3. स्त्रीयानचे लैंगिक शोषण वाढेल.
4. आजारांचा थैमान मचेल
5. समाजातील नितीमत्ता घसरेल
6. कुटुंब व्यवस्था नष्ट होईल.

त्याकरिता आपण सर्वांनी उघड्या डोळ्यांनी विचार करायला हवा. अवकाश यानातून अंतरीक्षात जाणाऱ्या कल्पना चावला किंव्हा सुनिता विल्हेम यांना हिच आपली मानवंदना आहे काय? परमेश्वर निर्मित निसर्ग हा आपले कार्य काटेकोर पने करीत असतो. यात शास्त्रज्ञांनी ढवळाढवळ करून विषमता निर्माण केली आहे. म्हणून भारतात जन्माला येणाऱ्या मुला मुलींचे प्रमाण विषम होत चालेले आहेत.

लिंगगुणत्तर प्रमाण

राज्यातील स्त्री पुरुष प्रमाण म्हणजे दर हजारी पुरुषा मागे स्त्रियांचे प्रमाण होय.

मुळात स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषापेक्षा जास्त असते. ज्या समाजात स्त्रियांना पुरुषाच्या बरा बरीने दर्जा दिला जातो. तेथील स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषा पेक्ष्या जास्त असते. मात्र आपल्या कडे स्त्रियांना दुय्यम दर्जा दिला जातो. मुलीला ओझे मानले जाते. तिसर्या महिन्यात गरोधर स्त्रीची सोनोग्राफी केली जाते. तेव्हा गर्भलिंग कळू शकते. गर्भ मुलीचा असेल तर गर्भपात केला जातो.

१९९० च्या जन गणने पेक्षा २००० साली झालेल्या जन गणनेत स्त्रियांचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते. २००१ च्या जन गनेनुसार भारत देशात दर १००० पुरुषा मागे ९३३ स्त्रिया एवढे प्रमाण आढळले.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

स्त्री पुरुष प्रमाण १००० पुरुषांन मागे एकूण स्त्री

साल	ग्रामीण प्रमाण	शहरी प्रमाण	एकूण
१९९१	९७२	८७५	९३४
२००१	९५९	८७४	९२२

या तक्त्यावरून असे लक्ष्यात येते कि, पुरुषाच्या प्रमाणात स्त्रियांची संख्या कमी आहे. त्याचा परिणाम सर्व समाजावर होत आहे. स्त्रीभ्रूणहत्या हि समाजाला लागलेली एक कीड आहे. ह्या सामाजिक कुप्रथे चा अंत होण्यासाठी समाजातील लोकांचा दृष्टीकोन बदलण्यासाठी अनेक सामाजिक संघटना कार्यरत आहे. सरकारनेही या बाबत पुढाकार घेत अनेक पावले उचलेली आहेत.

कायदे व अनुमोदन

1. कन्येकारिता संपत्ती मध्ये समान अधिकार अनुमोधन कायदे
2. कन्या प्रशिक्षण प्रोसाहन कायदे
3. हुंडा विरोधी कायदे :- हुंडा निषेद अधिनियम १९६१
4. लिंग परीक्षण विरोधी कायदे – PCPNDT अधिनियम
5. स्त्री अधिकार अनुमोधन कायदे
6. सुकन्या योजना
7. भाग्यलक्ष्मी योजना
8. मुलगी जन्माला येताच काही रक्कम केली जाते.

फक्त सरकारने कायदे बनवून चालणार नाही तर आपल्यापैकी प्रत्येकाला स्त्रीभ्रूण हत्येच्या विरोधात लढा घायला हवा फक्त लेक वाचावी मुलगी शिकावी. असे म्हणून चालणार नाही. स्त्रीभ्रूण हत्ये विषयाची मानसिकता बदलण्याच्या अनुषंगाने प्रयत्न करायला हवे.

उपाययोजना

1. समाजातील घटकांची मानसिकता बदलविणे
2. मुलगा-मुलगी समानता प्रस्तापित करणे.
3. लिंग परीक्षण बंदी करणे.
4. गुन्हेगाराला कडक शिक्षा देणे
5. स्त्रीमध्ये स्वाभिमान व लढा देण्याची भावना जागृत करणे.
6. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारावर पाया बंद घालणे
7. हुंडा पद्धती कायदा प्रत्येक्ष अमलात आणणे.

निष्कर्ष

1. मुलीबद्दलची उदासीनता
2. मुलगी एक ओझे असल्याचा समज
3. पुरुषांचा स्त्रीयावर होणारा अरेरावीपणा
4. सर्व स्त्रियानमध्ये असलेला जागृतीचा अभाव.
5. हक्क लढाई करिता पुढाकार न घेण्याचे स्त्रियांचे प्रमाण.

संदर्भ सूची

1. महिला आयोग अहवाल १९८१-१९९५
2. डॉ. प्रदीप आगलावे :- भारतीय समाज संरचना आणि समस्या २००३
3. प्रा. सौ. माधवी कवी महिला कल्याण आणि विकास २००८.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

ISSN 2394-5303

Printing Area ®

Issue-64, Vol-01 April-2020

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Principal
(Da A.R.Choukhande)
Sant Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

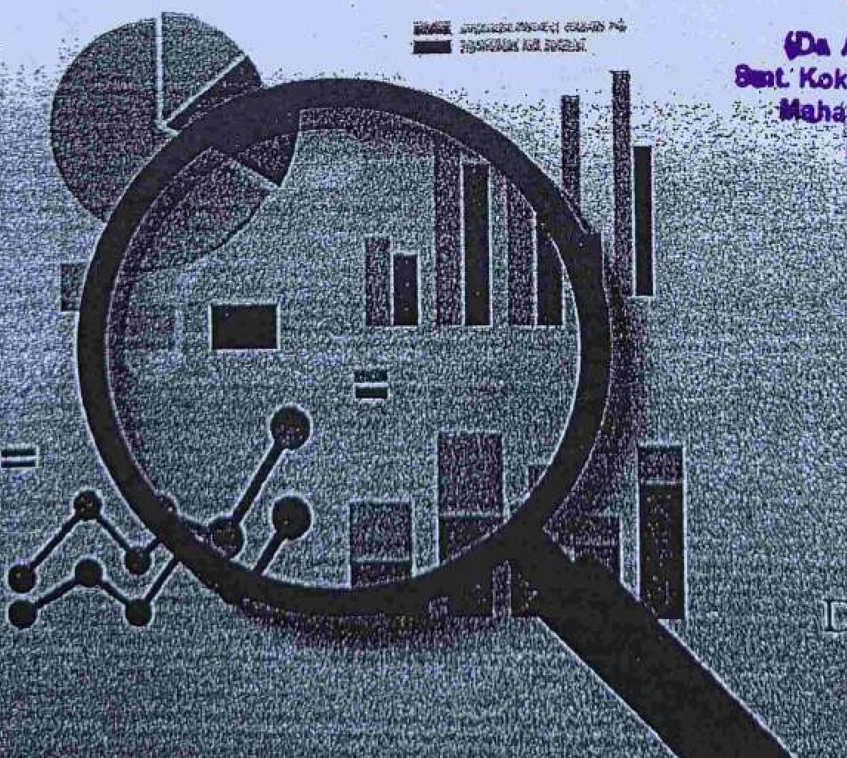

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

INDEX

01) STATUS OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA
Dr. N. E. Bhangale, Bhusawal ||14

02) Rural Youth and Social Change: A Sociological Study
Chithaiah P. & Dr. Chandrashekhar, Shankaraghatta ||18

03) Forensic science and criminal investigation
Dimpal parmar, Gandhinagar ||22

04) E-Books VS. Printed Books
DR. HD GOPAL, RAMANAGARA (DIST) ||29

05) Analytical Study of mid Day Meal Scheme in primary school of Amravati ...
Dr. Jyoti V. Haware, Daryapur ||34

06) ELECTRONIC PAYMENTS IN BURUNDI- A STUDY WITH REFERENCE TO ...
Mr. KARENZO JEAN & Mrs. NIBIGIRA NADINE, Burundi ||37

07) Impact of yoga on physical and mental disorder
Dr. Suresh J. Mohatkar, Nagpur ||44

08) Role of Ancient Licchavi(Vaishali) in the development of Archaeology
Dr. Nirbhay Kumar, Patna ||46

09) A Geographical Analysis of the Sex Disparity of Literacy Population in ...
Prof. Lotan Z. Patil & Dr. B. D. Patil, Dist Dhule ||49

10) A critical study of the implementation of crop loan in Aurangabad ...
Gokul Laxman Rakh & Dr. Madhukar Pandharinath Aghav, Dist-Beed ||51

11) Need of Skill Development in Indian Scenario and Challenges Ahead
Dr. R. B. Rampure, Palam ||56

12) Role of education in the development of socio-economic condition of ...
Mr. Raghavendra P. Salve & Dr. G. K. Boodeppa, Belagavi, Karnataka state ||60

13) THE GREY AREA OF POLICE INVESTIGATIONS CALLED CUSTODIAN DEATH
Sanjulata, Pali ||63

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

9. Jump up to eBook Revenues Top Hardcover - GalleyCat Archived July 1, 2013, at the Wayback Machine. Mediabistro.com (June 15, 2012). Retrieved August 28, 2013.

10. Bhardwaj Deepika (2015). Do e-books really threaten the future of print?. newspaper. Archived from the original on May 17, 2016. Retrieved May 6, 2016.

11. Jump up to:[a b] e-book Definition from PC Magazine Encyclopedia. Archived from the original on August 7, 2017.

12. E-reading rises as device ownership jumps Archived March 27, 2014, at the Wayback Machine. Pew Research. Retrieved July 24, 2014

□□□

05

Analytical Study of mid Day Meal Scheme in primary school of Amravati District

Dr. Jyoti V. Haware
Asso.Prof.,
Smt. K.G.M.M.V. Daryapur

****

Human life is dynamic and developmental. It has been assumed that this development is goes via education. It occupies all the aspects of human life. So that includes various aspects of human life in the concept of education. Education means culture value nature assimilation of knowledge skills. Education is the medium of heritage of all these things given to the new generation with the formal education adult education with the formal education. Adult education, distance education, informal education, by open universities the work of reaching education in every house education occupies the life of every person.

Concept of primary education:-

Mahatma Gandhi said that the supreme development and Aptitude of physical psychological and spiritual in human being is the education This means man has some ability and power by born and becomes best by the education This means man has some ability and power by born and becomes best by the education This means man has some ability and power by born and becomes best by the education.

Primary education means sowing seed of life's development for future and given education for the meant base of social education.

From 1 April 1949 GR come in existence for primary education. The primary education is

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

freed for all so that could get to every person. To remove the difficulties in free education government has started the scheme of midday meal

Present condition of mind Day Meal Scheme:-

According to government GR on dated 18/06/2009 Some improvement has been done. These are as follows and have to implement from 1 July 2010

1. The supply of rice Other grain materials is to be done directly of the school in rural areas (e.g. Legumes) oil, salt, chill, Turmeric custard etc.

2. Transport of rice in cities to the school will be provided up to the place.

3. The Rice has been available according to the treaty on dated 23 Oct 2009 Director of education (Primary) and Maharashtra state Co-operative marketing Federation Ltd. Mumbai

4. 450 calories and 12 gm. Of proteins are for primary school and 700 calories and 20 gm. Proteins for the higher primary students.

5. For primary and Higher primary classes per day and per students. Rs. 2.08 and Rs. 2.60 maintains will be allotted

6. According to 18 June 2009 the recipe decided by of government change has been made

7. According to govt. GR 18 June 2009 added that in city area (Municipal and Municipal Corporation) Special system will be establish for cooking of food so that the supply of rice is from suppliers.

8. For cooling of food fuel and labor Rs. 0.50 means 50 Paisa will granted to the village education committee

Under the mid day meal scheme in rural area with rice other than grains are supplied into the school. By preparing diet from other than rice primary and upper primary beneficiaries. Were considered and diet expense are divided.

Present situation of mid Day meal scheme is as follows. But lot of difficulties and suggest measures difficulties and suggest measures alternatives the researcher

Reviews of Literature:-

It is necessary to take review for detail information of related literate for the present research for the present research researcher in the past and review of it is takes as per follows.

1) Gosavi Varsha (2007) has put forward inference / result the deficiency of nutritional diet and measure on it found in students of the school

a) It student got nutritional diet and by taking variably graphs of measurement of physical ability height and weight compared with standard graphs he grade of Nutritional diet will be detected.

b) Tiffin compelled by the teacher and eaten according to time table in every month changes occurs in medical tests.

c) Joshi Dr. Hemant (Sept. 1997) published 'Daba Hawach Dba' conclude that getting at min day meal ability increase in the students up to the last period to grasp knowledge.

Objectives:-

1) To study the teachers opinion about mid day meal

2) To know the form of mid day meal Scheme.

3) To study the facilities in the mid day meal scheme in ZP/ Municipality and private primary school.

4) To find out the difficulties while impel minting mid day meal scheme.

5)To suggest the solutions on difficulties while implementing mid day meal scheme.

Hypothesis of research:-

1) The scheme is started with the approach of free primary education to all

2) Its difficulties comes in midday meal scheme with references to equipments facilities.

3) There is a difference in the in the mid day meal facilities between ZP/municipality and private primary school

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

4) Difficulties comes in management while implementing mid day meal scheme in primary school

5) Difficulties comes in mid day meal distribution in school.

Methodology:-

The design of presented research is descriptive

Field of study – To get particular direction to the research 100 school having 1st to 5th standard in Amravati district are selected as the field of study research has selected 75 teacher 1st to 5th Marathi medium schools in Amravati districts.

For the research structured interview schedule has been used primary information is collected.

Secondary source of information various books, magazines, government books, reports published by government news paper columns published by experts, published and non published literature, research reports is to be used.

Result:-

1) In primary school 35.09% teachers are in the age group of 31 to 40 years

2) Teachers in primary school the male teacher are 51.99%

3) According to 48.54% teachers in primary school government has started mid day meal scheme to reduce the ration of absence of the students.

4) According to 36.26% teacher are opinion that getting of mid day meal student health improves reduces the ratio of absent students comes regularly help physical nutrition

5) According to 97.08% teachers mid day meal tested before distributing the student

6) According to 85.38% teachers nutritional diet is necessary for the better physical and mental condition of the student.

7) According to 86.54% teachers the rice got under the mid day meal grade is general

8) According to 60.82% teachers the supply of legumes oil salt, chilly masala, vegetable are done by responsible person.

9) According 84.80% teachers school has storage and separate kitchen facility

10) According to 97.66% teachers for the cooking of mid day meal utensils belongs to the school.

11) According to 30.99% teachers for the preparation of mid day meal diet wood (fuel) is not available headmaster has to purchase cylinder by paying themselves and kerosene is not available for the preparation of mid day meal such difficulties are created.

12) According to 49.12% teachers the proposed grant is not sufficient for the preparation of mid day meal diet according to the menu.

13) The language of teachers in all primary schools implementing mid day meal is Marathi

14) According to all teachers central govt. included the factors such as rice, Tur dal Green Gram, Pea vegetables, fruits etc. in mid day meal diet.

15) According to all teachers rice is stored that available from the government is in one room.

16) According to all teachers rice got under the scheme cleaned daily.

17) According to all teachers no difficulty in conveyance allowance from ration shop to the school and bring rice.

18) According to all teachers no difficulties a rise for the prepared of bills at the end of the month.

19) According to all Teachers their school distribution of mid day meal

Bibliography:-

1) Bapat B.G. (1973) Educational Question and educational development in maharashtra Pune : vhinus Publication.

2) Bhandarkar P.L. (1987) social research method, Nagpur Maharshtra vidyapith Granthnirmiti Mandal.

3) Choudhari M.T. (2005) A study of mid Day Meal scheme Pune Savitribai Fule Pune University Unpublished thesis.

4) Deuskar Asha (1996) Human nutrition and Nutrition Nagpur Vidya Publication

5) Naik J.P (1969) Primary Eduction in India Pune Samaj Prabodhani Sanshtha

6) Patil P.G. (1973) Problem of Mid day Meal in schools.

K. G. M. M. V. Smt. Daryapur

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 000(C) ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

– अतिथि संपादक –
डॉ. व्ही. आर. कोडापे

– मुख्य संपादक –
डॉ. धनराज टी. धनगर

– कार्यकारी संपादक –
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

Impact Factor – 6.625 • Special Issue - 000(C) • February 2020 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Recommended Journal

Multidisciplinary International E-Research Journal

Guest Editor

Dr. V.R. Kodape

Organizing Secretary/Principal

Executive Editor

Dr. N. M. Chhangani
Convenor

Prof. P.S. Shirsat
Co- Convenor

Editorial Board

Dr. M.M. Bhave
Prof. A.D. Barde
Dr. S.S. Rathod
Dr. D.B. Raghuwanshi
Dr. P.P. Yeole

Organizing Committee

Prof. O.S. Pawar
Dr. B.K. Oberai
Prof. G.N. Gajbhiye
Dr. K.P. Waghmare

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.
Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com
Ph: 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9420036460

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

Smt. K.G.M.M.V. Daryapur

43. माहिती सेवा आणि माहिती सेवेचे बदलते स्वरूप 104
श्री. विनायक दशरथ नाकतोडे

44. आजचे मराठी साहित्य आणि युवक 106
अभिजीत झाडे

45. कृषिविषयी युवकांची अनास्था : एक अध्ययन 108
अभिनव गजानन फुटाणे

46. ''गृहोपयोगी वस्तूंची खरेदी करणाऱ्या शिक्षीत गृहिणींच्या क्रयव्यवहारावर जाहिरातीचा प्रभाव'' 111
अफसाना सत्तार शेख

47. दुर्गाताई जोशी युवकांचे प्रेरणास्थान 114
डॉ.अमोल र. बोरकर

48. स्वामी विवेकानंदाच्या साहित्यातील युवकासंबंधीचे विचार 116
प्रा.डॉ. प्रमोद दामोदर देवके

49. तरुणींच्या आहाराचा शरीरावर व सौंदर्यावर होणारा परिणाम 118
प्रा.कु. छाया पांडुरंग ढाकूलकर

50. आजच्या संदर्भात अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील युवक 120
प्रा. डॉ. सुनिल शिवलाल राठोड

51. राष्ट्रीय एकात्मता : राष्ट्रसंतांचा दृष्टीकोन व युवकांची भूमिका 122
प्रा.डॉ.गजानन एल. फुटाणे

52. नविन आर्थिक धोरणानंतर भारतीय युवकांसमोरील आव्हाने व संधी 125
प्रा. डॉ. विष्णू पांडूरंग कुटे

53. ''युवक व आजची शिक्षण पध्दती'' 127
प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे

54. आजच्या तरुणांपुढील आव्हाने व त्यावरील उपाय 129
डॉ. कैलास सुदामराव वानखडे

55. 'आधुनिक जिवनशैलीचा युवकांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम व समाजकार्याची मध्यस्थी' एक चिकीत्सक अभ्यास.... 132
प्रा. कल्पना व. राऊत

56. 'छत्रपती शिवाजी महाराज युवकांचे प्रेरणास्थान' 135
प्रा. मनोज विठ्ठल मेश्राम

57. ई–साहित्य : वर्तमान युवक 137
प्रा.डॉ. हरिचंद नांगसू नरेटी

58. युवकांच्या आहाराच्या समस्या एक अध्ययन 138
प्रा. कु. नेहा प्रकाशराव इंगळे

59. बेरोजगारी निर्मूलन तरूणाई सामोरील आव्हान! 140
डॉ. नितीन श्रा. चौधरी

60. समाजमाध्यमे व युवकांचे बदलते जीवन 142
प्रा.कु. रिंकु वैजनाथ रूयके

61. राष्ट्रीय एकात्मतेबाबत युवकामध्ये असणारी जाणीव जागृती 144
प्रा.डॉ. मुश्ताक अहमद शहा

62. किशोरवयीन मुलींच्या आहाराविषयक समस्यांचा अभ्यास 146
डॉ. ज्योती वि. हावरे, कु.शुभांगी प्र. उमाळे

63. आजच्या युवकामध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यात ग्रंथालयाचे बदलते आधुनिक स्वरूप 149
प्रा. मंगेश वामनराव वागदे

64. भारतीय लोकशाही मधील युवकांचा सहभाग: एक चिकित्सक अभ्यास 152
आकाश शेषराव बांगर

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

किशोरवयीन मुलींच्या आहाराविषयक समस्यांचा अभ्यास

डॉ. ज्योती वि. हावरे
सहयोगी प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापुर.
कु.शुभांगी प्र. उमाळे

प्रस्तावना:

आहार व आरोग्य यांचा घनिष्ठ संबध आहे आरोग्य ही मानवाला मिळालेली देणगी आहे. "Health is Wealth" म्हणजे आरोग्य हिच खरी धनसंपदा आहे असे म्हटले जाते. आपले आरोग्य हे आपण घेत असलेल्या सात्वीक आहारावर अवलंबुन असते. अन्न वस्त्र निवारा या मानवाच्या मुलभुत गरजा आहेत. या गरजा भागविण्यासाठीच मानवाची सतत धडपड सुरु असते. निरोगी आरोग्यासाठी पोषण आहाराची अत्यंत गरज आहे. आहाराची ही गरज वयपरत्वे व लिंगपरत्वे वेगवेगळी असते बाल्याअवस्थेपासुन वृध्दाअवस्थेपर्यंत प्रत्येक वयात योग्य पोषण होणे गरजेचे आहे. तसेच आजच्या धावपळीच्या युगात व आधुनिकीकरणामुळे जिवनशैली बदलत चालली आहे. त्यामुळे सुध्दा आहारावर परिणाम होत आहे.

किशोरवय हे भावी आयुष्याचे पाया रचणारे वय असते याच वयात पोषण होणे गरजेचे असते योग्य प्रकारे पोषण मिळाले तर त्याच्यावर ठरलेले दिर्घायुष्य अवलंबुन असते. तसेच याच वयात शारीरीक मानसिक भावनिक बदल होतात या अवस्थेत मुलांमुलीमध्ये लैंगिक परिपक्वता येते हा कालखंड अतिशय महत्वाचा समजला जातो. याकरीता किशोरवयीन मुलांसाठी योग्य आणि पुरक पोषण आहार होणे अत्यावश्यक आहे. आज आधुनिकिकरणामुळे जिवनशैली बदलत आहे. आज मुली चांगल्या दिसावे, आपण लठ्ठ होउ नये म्हणुन काही पदार्थ आपल्या आहारातुन वर्ज्य करतात. उदा. दुध प्यायल्याने आपण लठ्ठ दिसु तसेच आवश्यकतेपेक्षा आहारातुन पोळ्या कमी खाणे या गैरसमजुतीमुळे बरेचसे खाद्य पदार्थ टाळतात. आज मुलांच्या आवडी-निवडी अधिक असतात. त्यामुळे ते आहारात पालेभाज्या व फळभाज्या यांचा समावेश करीत नाही. त्यामुळे अ, ड, क अशा जिवनसत्वाचा अभाव असलेले आजार होतात. काही मुले मुली आहारात दुधाचा समावेश करीत नाही. दुधात असलेले अन्नघटक न मिळाल्याने त्यांची प्रतिकारशक्ती कमकुवत राहते. हाडे व दात कमकुवत राहतात. परिणामतः शरीरात जोम उत्साह आणि स्टॅमिना कमी पडतो. ८० टक्क्याहून जास्त किशोरवयीन मुले न्याहरी करीत नाहीत, सकाळी चहाबरोबर बिस्किट घेणे हिच कित्येकांची समजुत आहे. तसेच शाळा कॉलेजच्या वेळा, वेगवेगळ्या क्लासेस वाढती स्पर्धा आणि या स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी शारीरीक व मानसिक ओढाताण होत आहे. या सर्वाचा परिणाम ते भुक भागविण्यासाठी चॉकलेट, पेस्टी, बटाटेवडे, समोसा, कचोरी, बटाटे वेपर्स, कटलेट, नुडल्स, पिझ्झा, बर्गर, कुरकुरे, पाणीपुरी असे पदार्थ खातात यापासुन शरीराच्या दैनंदिन गरजेपेक्षा कितीतरी जास्त प्रमाणात कॅलरी मिळतात, साहजीकच या वयोगटातील मुलांतील. स्थुलतेचे प्रमाण वाढते तसेच आरोग्यावर सुध्दा परिणाम होतो.

किशोरवस्था :

Adolescence लॅटिनमधील adolescere म्हणजे मोठे होणे. to grow म्हणजे मोठे होण्याचा काळ, किशोरवय हा अपरिपक्व मुलाचे पुर्ण वाढ झालेल्या प्रगल्भ स्वरुपात रुपांतर होण्याच्या प्रक्रियेचा कालखंड होय. माणसाची वाढ व विकास हे जन्मापासुन त्याआधी गर्भधारणे पासून सुरु असले तरी त्याचा भृण, बाळ, नवजात, अर्भक, शिशु, बालक, कुमार, किशोर, तरुण, प्रौढ, वृध्द इत्यादी अनेक टप्प्यापैकी एका विशिष्ट संक्रमणाच्या कालावधीला किशोर वय म्हणतात.

ही अवस्था साधारणपणे १२ ते २० वर्ष असते ही अवस्था मुलींमध्ये १२ ते १८ वर्षाचा कालखंड असते. सामाजिक आर्थिक, कौटुंबिक स्थिती मिळणारे पोषण सभोवतालचे वातावरण अशा गोष्टींनी हा कालावधी कमी अधिक होउ शकतो. हा काळ बाल्यवस्था व प्रौढ यांना जोडणारा सेतु असतो. सुरुवातीचा काळ हा पौंगडावस्थेचा मानला जातो. याच काळात वजन व उंची यात बदल होतो. तसेच शारीरीक व मानसिक बदलही याच काळात विशेषत्वाने होतात. या अवस्थेत मुलांमुलीमध्ये लैंगीक परिपक्वता येते. किशोरवस्था ही शारीरीक मानसिक; भावनिक विकासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचा कालखंड मानला जातो. या वयात योग्य पोषण होणे गरजेचे असते. याकरीता योग्य पोषण मुल्य असलेले आहार आवश्यक असतो.

उद्देश :

१) किशोरवयीन मुलींचा सामाजिक स्तर जाणुन घेणे.
२) किशोरवयीन मुलींच्या आहारातील आवडी निवडी अभ्यासणे.
३) किशोरवयीन मुलींचा आहाराचा दर्जा अभ्यासणे
४) किशोरवयीन मुलींचा आहार व आरोग्याचा संबंध जाणुन घेणे.

गृहीतके :

१) किशोरवयीन मुली या मध्यम कुटूंबातील आहे.
२) किशोरवयीन मुलींची आहारातील आवड ही बाहेरील पदार्थ खाण्याकडे दिसते.
३) किशोरवयीन मुलींमध्ये आहार व आरोग्याची संबंध आहे.

मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधनाच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहे.

१) संशोधन हे दर्यापुर शहरातील कनिष्ठ महाविद्यालयापुरते

Smt. K. G. M.

मर्यादीत आहे.

२) प्राथमिक तथ्य संकलनाकरीता दर्यापुर शहरातील ३ कनिष्ठ महाविद्यालयातील १५० किशोरवयीन मुलींचा अभ्यास करण्यात आला.

संशोधन पूर्व आढावा :

प्रस्तुत संशोधन संदर्भात पुढील अभ्यास झालेला आढळला.

१) Hassapidou आणि fotiadou (2001) यांनी दक्षिण ग्रीसमधील ५८२ शालेय मुलांचा पोषण स्तर अभ्यासला असता असे निर्देशनास आले की, मुलांच्या आहारातील जिवनसत्व अ लोह फोलीक आम्ल व झिंक यांच्या प्रमाणात तुलना ICMR प्रमाणीत घटकांश केली असता मुलांच्या आहारातील पोषण घटकांचे प्रमाण शिफारशीतील प्रमाणापेक्षा कमी असल्याचे आढळून आले. याची परिणामकारकता अभ्यासली असता मुलांची रोगप्रतिकार शक्ती कमी होऊन मुलं निरुत्साही झालेले आढळतात. जिवनसत्व 'अ' च्या अभावामुळे त्वचा व डोळ्यांच्या विकाराशी संबधीत लक्षणे आढळली. पोषणाप्रती अतिजागृकता निर्माण होण्याकरीता व पोषणस्तर उंचावण्याकरीता पोषणदृष्ट्या योग्य कार्यक्रम राबविण्याची गरज नोंदवली.

२) Vatsyayan (2005) यांच्या मते सर्व घटकांच्या समावेष असलेला परंपरागत मुले आहार घेत होती, मात्र बदलत्या जिवनशैलीच्या परिणामामुळे मुलांच्या अन्नाचा आवडी निवडीत बदल होऊन इस्टंटफुड, पॅक्डफुड, रेडी टु कुक, इत्यादी पदार्थ आवडीची झाली. त्यामुळे त्यांचे आहारात क्षार जिवनसत्वे व तंतुमय पदार्थांची RDA शिफारशीतील प्रमाणपेक्षा कमतरता आढळली याचे महत्वपुर्ण कारण जाणले असता मुलांच्या आहारात रोगप्रतिकार शक्ती निर्माण करणारे फळे व भाज्यांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसुन आले.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये दर्यापुर शहरातील महाविद्यालयामधुन ३ कनिष्ठ महाविद्यालयाची निवड लॉटरी पध्दतीने करण्यात आली. प्रबोधन कनिष्ठ महाविद्यालयातुन ५० किशोरवयीन मुली, आदर्श कनिष्ठ महाविद्यालयातुन ५० किशोरवयीन मुली व जे.डी. पाटील सांगळूदकर कनिष्ठ महाविद्यालयातुन ५० किशोरवयीन मुली अशा १५० नमुन्याची निवड साधा सादुच्छिक नमुना पध्दतीने करण्यात आली.

१) किशोरवयीन मुलींची सर्वसामान्य माहिती.

टेबल क्रमांक-१ : वयानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	वयोगट	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	१७-१८	६०	४०
०२	१८-१९	४८	३२
०३	१६-१७	४२	२८
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निर्देशन केले असता असे दिसुन येते की, १७-१८ या वयोगटातील जास्तीत जास्त किशोरवयीन मुली ६०(४०%) दिसुन येतात तर १८-१९ या वयोगटातील ४८(३२%) किशोरवयीन मुली तर १६-१७ या वयोगटातील ४२(२८%) किशोरवयीन मुली आहेत.

२) पालकांचा सामाजिक दर्जा टेबल क्रमांक – २

अ.क्र.	कुटूंबांचा प्रकार	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	विभक्त	९६	६४
०२	एकत्र	५४	३६
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसुन येते की, विभक्त कुटूंबात राहणाऱ्या किशोरवयीन मुली ९६(६४%) आहेत तर एकत्र कुटूंबात राहणारे ५४ (३६%) किशोरवयीन मुली आहेत.

३) किशोरवयीन मुलींची खानपानविषयी अभिरूची.

टेबल क्रमांक – ३

अ.क्र.	आहाराचा प्रकार	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	शाकाहारी	१११	७४
०२	मासाहारी	३९	२६
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसुन येते की, १११(७४%) किशोरवयीन मुली शाकाहारी आहार पसंत करतात तर ३९(२६%) किशोरवयीन मुली मांसाहार पसंत करतात. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त मुली शाकाहारी आहार घेतात.

अ.क्र.	फास्टफुड आणि जंकफुड संबधीत पदार्थ	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	मॅगी नुडल्स	७८	५२
०२	पाणी पुरी	७२	४८
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसुन येते की, किशोरवयीन मुली मॅगी नुडल्स ७८(५२%) फास्टफुड पसंत करतात तर ७२(४८%) पाणीपुरी पसंत करतात. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, आहारात फास्टफुड आणि जंकफुड संबधीत पदार्थाचा समावेश करतात.

निष्कर्ष :

१) बदलत्या जिवनशैलीला किशोरवयीन मुली बळी ठरत असुन स्पर्धेत स्वतःचे स्थान टिकविण्यासाठी ग्रामिण भागातील किशोरवयीन मुलीचा ओंढा शहराकडे असल्याचे दिसुन येते.

२) प्रस्तुत संशोधनामध्ये पालकांचा शैक्षणिक, व्यावसायीक, आर्थिक, कौटूंबिक दर्जा मध्यम स्वरुपाचा असल्याचे दिसुन येते.

३) जास्तीत जास्त किशोरवयीन मुली या शाकाहारी आहार घेतात.

४) विभक्त कुटूंबातील काही मुली दुध घेतात तर एकत्र कुटूंबातील जास्तीत जास्त मुली चहा घेतात.

५) किशोरवयीन मुली दुध, चहासोबत ब्रेड, बिस्कीटचा वापर करतांना दिसतात.

६) किशोरवयीन मुलींचा आहारात कडधान्ये, सलाद, तंतुमय

Smt. K. G. M. M. Daryapur

पदार्थांचा वापर कमी प्रमाणात करतात.

७) किशोरवयीन मुलींच्या आहारात फळे व पालेभाज्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. त्यामुळे अ, ब, क अशा जिवनसत्वाचा अभाव असलेले आजार होतात व रोगप्रतिकार शक्ती कमी दिसते.

८) किशोरवयीन मुली कोल्ड्रींक, पेप्सी शितपेय म्हणुन घेतात.

९) किशोरवयीन मुलीमध्ये घरातील पौष्टीक पदार्थ खाण्यापेक्षा बाहेरील पदार्थ खाण्याकडे कल दिसतो.

१०) किशोरवयीन मुली आहारात मॅगी, नुडल्स, समोसा, पाणीपुरी असे उष्मांक देणारे पदार्थ अधिक पसंत करतात, परिणामी स्थुलता येते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) फरकाडे त्रिवेणी शा.व गोंगे, सुलभा सुहास, पोषण आणि आहारशास्त्र (२०१०) पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

२) खडसे, डॉ. इंदिरा, पोषण व आहारशास्त्र, हिमालय प मुंबई, प्रथम आवृत्ती २००८.

३) काश्यपे (२००६) मुलांचे आरोग्य पालकांच्या हाती, प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

४) तारणेकर मिनाक्षी (१९९९) पोषण आणि स्वास्थ पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर, नागपूर.

५) कन्हाडे,बी.एम. शास्त्रीय संशोधन पध्दती, पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स नागपूर दुसरी आवृत्ती २००७

६) भांडारकर, पु.ल. (१९८७), सामाजिक संशोधन : महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मीती मंडळ, नागपूर.

७) भोंडवे, डॉ. अविनाश, किशोरवयातील आरोग्य समस्या : साप्ताहिक.

८) जैन, विनोद २००४ आधुनिक जिवनशैली स्थुलपणा : रविवार २५ सप्टेंबर २००७.

Smt. A. G. M. V. Daryapur

2019-20

Impact Factor – 7.765

ISSN-2278-9308

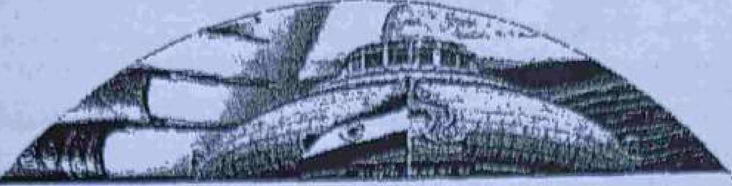

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

January -2020

SPECIAL ISSUE - CCIV

Role of Civil Service and Hospitality Education in Employability

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Anil B. Bhagat
Ramkrushna Mahavidyalaya Darapur
Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

23	नागरी सेवेमध्ये राज्यशास्त्र व लोकप्रशासनाचे महत्व प्रा.डॉ.प्रशांत वामनराव खेडकर	80
24	भारतीय नागरी सेवा आणि महिला डॉ. कल्पना गावंडे	83
25	आदरातीथ्य व्यवस्थासंबंधात ग्राहकाची अपेक्षा आणि अनुभव डॉ. ज्योती चोरे	86
26	राज्यशास्त्राचा इतिहास आणि महत्व प्रा. डॉ. ज्योती एस. गावंडे	88
27	कुपोषित बालकांचा आहारोपचार डॉ. दयाश्री वि. कोकाटे	91
28	ग्रामिण सामुदायीक विकासात गृहविज्ञान विस्तराची भूमीका डॉ. चंदा एम. खंडारे	95
29	बदलते ग्रामीण जीवनातील परीवर्तने प्रा. डॉ. अनिल भिमराव भगत	99
30	ग्रामीण विकासात नागरी सेवाचे महत्त्व डॉ. किशोर राऊत	106
31	शाश्वत ग्रामिण विकास एक महत्वाचा टप्पा प्रा. डॉ. किरण बेलूरकर	108
32	नागरी सेवा क्षेत्रात समाजशास्त्राची भूमिका डॉ. ज्योती शेषराव दिघाडे	112
33	हॉटेल उद्योगात मानव संसाधन व्यवस्थापन डॉ. बाबीता हजारे	114
34	मराठी आणि रोजगाराच्या संधी डॉ. अतुल टेवरे	117
35	ग्रामिण विकास आदरातिथ्य प्रा.सौ.अनिता स. धुर्वे	119
36	नागरी सेवा विभागाची प्रगत राष्ट्रातील भूमिका विशेष संदर्भ – फ्रान्स कु. शीतल लाक्षमाणराव रोकडे	122
37	रोजगारात आतिथ्य शिक्षणाची भूमिका डॉ.सौ.सिमा बाळकृष्ण् अढाऊ	127
38	ग्रामीण भागातील बदलत असलेली विचारधारा–एक चित्रण प्रा. डॉ. रमेश बी. जाधव	130
39	लोकप्रशासणाचे मानवीय विकासातील महत्व संदीप विठ्ठल निकम	134
40	आदरातीथ्य व्यवस्थापन उद्योगातील सेवा व्यवस्थापन कु. दिपाली डोंगरे	138
41	भारतात विद्यार्थीनीच्या कौटुंबिक, वैयक्तीक आणि सामाजिक समस्यांचे अध्ययन प्रा.डॉ. पुनम देशमुख	142
42	हॉटेल व कॅटरींग व्यवसायान कौटूंबीक संसाधनाचे व्यवस्थापन – एक विश्लेषण प्रा. डॉ. कु. निना सा. चवरे	145
43	लोकप्रशासनाचे महत्व कृष्णा माणिकराव माकोडे	149
44	आतिथ्य उद्योगातील नविन ट्रेन्ड म्हणून इव्हेंट मॅनेजमेंटची (कार्यक्रम व्यवस्थापन) आव्हने डॉ.ज्योती हावरे / रूपाली सा. टेकाडे	153
45	रोजगारामध्ये गृहअर्थशास्त्राची भूमिका डॉ. सौ. निता गिरी.	156

Smt. K. G. M. M. V. Donwari

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.765,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

आतिथ्य उद्योगातील नविन ट्रेन्ड म्हणून इव्हेंट मॅनेजमेंटची (कार्यक्रम व्यवस्थापन) आव्हने

डॉ.ज्योती हावरे
सहयोगी प्राध्यापक, को.गा.महिला महाविद्यालय,दर्यापूर
रूपाली सा. टेकाडे

सारांष –

'इव्हेंट' चा शब्दषः अर्थ उत्सव, सोहळा, घटना, प्रसंग, कार्यक्रम इ. नावांनी / षब्दांनी होतो. इव्हेंट हा छोटा असो की, मोठा त्याचे व्यवरथापन हे करावेच लागते. प्राचीन काळापासून ते आजतागायतपर्यंत उत्सव साजरा केला जात असून त्यात थोडाफार फरक दिसून येतो. पुर्वी कार्यक्रमाचे नेटकेपण पार पाडण्यासाठी अनेक हात झटत पण अलिकडे साजरा केल्या जाणारा कार्यक्रमाची संख्या वाढत असल्याने त्याच्या आयोजनासाठी व्यावसायिक हाताची गरज भासत आहे आणि यातुनच इव्हेंट मॅनेजमेंट हे क्षेत्र उदयाला आले आहे. इव्हेंट मॅनेजमेंट हे एकाच छताखाली आयोजित केले जाणारे विविध उपक्रम यात नवनिर्मिती असते. कितीतरी कार्यक्रम पार पाडले जातात जसे– धार्मिक समारंभ पासुन ते व्यावसायीक समारंभापर्यंत इव्हेंट मॅनेजमेंटची गरज पडत आहे. इव्हेंट मॅनेजमेंटचे व्यवस्थापन योग्यरित्या होण्यासाठी शैक्षणिक पात्रता आवष्यक आहे. त्यासाठी विद्यापीठ व संस्था षिक्षण दिले जाते. हा एक उद्योग असल्यामुळे नवनविन कौषल्य, वर्तमान व भविष्यकालीन विचार करून इव्हेंट मॅनेजमेंटचे आयोजन केले जात असुन त्यापुढे अनेक आव्हाने आहेत.

प्रस्तावना –

सण समारंभ हा मानवी जिवनाचा एक महत्वाचा भाग आहे. त्याषिवाय मानवी जिवन निरस वाटते. असे समांरभ ज्यांना हल्लीच्या काळात इव्हेंट म्हणुन संबोधले जाते. या समांरभात आयुष्याच्या विषिष्ट टप्प्यावर मानव प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष सहभागी होत असतो. कधी आयोजकाच्या भुमिकेत तर कधी प्रत्यक्ष सहभाग घेउन. साधारणतः खानपान व्यवस्था, बैठक व्यवस्था निट झाल्यास समांरभ चांगला झाला असे समजले जाते. पण प्रत्यक्षात हे सर्व साकारण्यासाठी काय कष्ट घेतले जाते, कोणती नवनिर्मिती केली जाते हे इव्हेंट मॅनेजमेंट मधील व्यवस्थापकास माहिती असते.

इव्हेंट मॅनेजमेंट हा एक रोमांचक व वाढणारा उद्योग आहे. कार्यक्रमाचे आयोजन करण्याची आवड असलेल्या प्रत्येकासाठी करीअरची एक अनोखी संधी आहे. इव्हेंट मॅनेजमेंटचे प्रमाणपत्र विविध विद्यापीठ व संस्थांव्दारे दिले जाते. सर्वात प्रथम 2006 मध्ये सेंट्रल फ्लोरिडा युनिव्हर्सिटी, रोसेन कॉलेज ऑफ हास्पिटॅलिटी मॅनेजमेंटव्दारे पहिली विज्ञान पदवी बहाल केली आहे. अषा अनेक संस्थाव्दारे इव्हेंट मॅनेजमेंटचे षिक्षण दिले जाते ते डिप्लोमा किंवा प्रमाणपत्रधारक स्वरूपाचे असते.

CMP -	Certified meeting professional
CEM -	Certified exhibition management
CPCE -	Certified professional in catering and event
CED -	Certified event designer

कार्यक्रमाचे नियोजन व समन्वय साधण्याच्या प्रक्रियेस कार्यक्रम नियोजन असे म्हणतात. रॅनबर्ग, जी.सी.बी. मिलर (2008) नुसार – इव्हेंट मॅनेजमेंट म्हणजे उत्सव परीषद, समारंभ, औपचारीक पक्ष, मैफिली किंवा अधिवेषने यासारख्या कार्यक्रमाच्या निर्मिती आणि विकासासाठी प्रकल्प व्यवस्थापनाचा अनुप्रयोग. यात ब्रँडचा अभ्यास करणे, प्रेक्षकांना ओळखणे, कार्यक्रमाची संकल्पना आखणे, लॉजिस्टीकची योजना आखणे व प्रत्यक्षात कार्यक्रम सुरू करण्याअगोदर तांत्रिक बाबीचा समन्वय साधने समाविष्ट आहे.

इव्हेंट चे प्रकार –

विविध प्रकारचे कार्यक्रम असतात. काही कार्यक्रम वारंवार तर काहि क्वचित साजरे केले जातात. प्रसंगाच्या स्वरूपानुसार इव्हेंट चे दोन प्रकार पडतात.

1) कॉर्पोरेट इव्हेंट – परीषदा, सेमीनार, विविध व्यावसायीक मिटींग्ज ट्रेड शो, बिजनेस डिनर, विविध खेळाच्या संदर्भात शो, प्रेस कॉन्फरंन्स अधिवेषन वार्षिक सभा ओपनिंग सेरेमनी असे विविध इव्हेंट येतात.

2) प्रायव्हेट इव्हेंट – विवाह सोहळा, वाढदिवस, किटी पार्टी, वर्धापन दिवस, नामकरण विधी, ॲनिव्हर्सरी, डोहाळे जेवन, कौटुबिक कार्यक्रम, संगीत मैफीली इ.

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे बदलत्या सामाजिक शैलीनुसार हॉस्पिटॅलिटी उद्योगात वेगाने बदल होत आहे. त्यातच इव्हेंट मॅनेजमेंट कंपनीची वाढती संख्या वर्तमान व भविष्याचा वेध घेउन स्वताःचा टिकाव लागावा यासाठी इव्हेंट मॅनेजमेंटची आव्हाने वाढली आहे. तसेच काही कौषल्यही त्यांच्याजवळ असणे गरजेचे असते.

1) उत्तम जनसंपर्क – ग्राहकांच्या गरजा लक्षात घेउन त्या ग्राहकांनपर्यत पोहचविण्याच्या दृष्टीने व्यावसायीक सेवा पुरविण्यासाठी उत्तम जनसंपर्क असावा.

2) सर्जनषिलता – समारंभाची संकल्पना लक्षात घेउन नाविण्यपुर्ण कल्पनांचा यथायोग्य वापर करता येणे.

3) विष्लेषन क्षमता – अनेकदा समारंभाच्यावेळी सर्वबाबी लक्षात घेउन ऐनवेळी येणाऱ्या अडचणी हाताळण्याचे कौषल्य आत्मसात करण्याची क्षमता विकासीत करणे.

4) मार्केटींग कौषल्य – ग्राहकाला आपल्या कडील कल्पना पटवून देण्याचे कसब असली पाहीजे जेणेकरून समारंभ आठवणीत राहुन ग्राहकांची मागणी वाढु शकते.

5) संघटनात्मक कौषल्य – समारंभाचे नियोजन यषस्वी करायचे असल्यास सर्वांचे सहकार्य, गटाकडून योग्य प्रकारे सहकार्य काम करवून घेण्याची वृत्ती असावी लागते.

6) नेटवर्कीक कौषल्य – या क्षेत्रात यषस्वी होण्यासाठी नेटवर्कींग उत्तम असणे गरजेचे आहे. कारण अडचणी असल्यास समर्थपणे तोंड देवू शकतो.

7) व्यवस्थापन कौषल्ये – कोणत्याही इव्हेंटचे आयोजन करतांना त्याचा वेळेचे, खर्चाचे ग्राहाकांचे आणि अषा अनेक गोष्टीचे योग्य रितीने व्यवस्थापन करता आले पाहिजे.

इव्हेंट मॅनेजमेंटची आव्हाने –

1) कार्यकारी समस्या(कामगार समस्या) – कामगार अभाव, पत्येक भौगोलिक स्थानावरील उद्योगावर कामगारांचा अभाव हे सर्वात कठिण आव्हान आहे. यामध्ये पात्र कामगारांना आकर्षित करणे त्यांना टिकवून ठेवणे, बाजारपेठ, वाढते जागतिक आव्हान ठरत आहे. त्यात लोक संख्याषास्त्र, वेतन पातळी, कामगाराचे समाधान या सर्व घटकाकडे नाविण्यपूर्ण रणनिती तयार करून उत्तम दर्जा निर्माण करणे हे एक आव्हान आहे. खर्च व वाढती स्पर्धा यानुसार आदरातिथीना भाडयांने देण्याच्या इच्छेनुसार खोल्या पूर्ण सुविधायुक्त, कॅटरिंगची व्यवस्था, तेथूनच पर्यटन स्थळ पॅकेज, स्थानांतरण सुविधा. यामध्ये वाढत्या स्पर्धा व खर्चाचे पाहता अतिथीच्या अपेक्षांची सातत्याने वाढ होत आहे. हे एक आव्हान ठरत आहे.

2) विपनन हे एक आव्हान – मार्केट विभाजन व आच्छादित ब्रॅंड काही उद्योग निरीक्षकांना चिंतीत करीत आहे. कारण फ्रेंचायजर्स ची सख्या वाढवून खरेदी करणारे गुंतवणूकदार थेट स्पर्धेत उतरतात त्यामुळे ब्रॅंडची संख्या वाढते. ग्राहकांच्या भिन्न क्षमता, इच्छा अधिक परीष्कृत बनत आहे. त्यामुळे सेवांचे प्रकार व्यवसाय, उत्पादने, व्यायाम व करमणूक सुविधा, अतिथी कक्ष इ. संदर्भात नवकल्पनाव व खर्च वाढावा या उददेषाने ग्राहकांनपर्यंत त्यांच्या मालमत्तेव्दारे सेवा देणे आव्हान आहे.

3) तांत्रीक आव्हाने – तंत्रज्ञानाच्या वेगवान गतीमुळे पुढे जाण्याचे आव्हाने कठीण व महाग पडत आहे. परस्पर आरक्षण प्रणाली अतिथी इंटरनेटव्दारे वापरू शकतात. त्यासाठी इव्हेंट कंपण्यांना मोठयाप्रमाणात की–बोर्ड क्लिक साठी आरक्षित ठेवणे आवष्यक आहे. United State मध्ये असे सर्वेक्षण दिसून येते की, 20% आरक्षण हे इंटरनेटव्दारे केले जाते. ही टक्केवारी दरवर्षी वाढत आहे. तसेच ग्राहकांच्या वाढत्या मागण्यानुसार गेस्टरूम नाविण्यपुर्ण, एकाधिक टेलिफोनलाईन, ऑर्डर रूम सर्व्हिससाठी, संवादात्मक संधी

Smt. K. G. M. M. Daryapur

आणि अतिथी खोली चेक आउट इ. वाढत्या मागण्या महाग व अंमलबजावणी करणे. कठिण होत आहे. विपनन आणि विक्री निर्णय घेण्यासाठी अतिथी व इतर संबधित डेटाचे विष्लेषण करण्यासाठी डेटा खनन मार्ग शोधल्या जाते.

4) आर्थिक आव्हान – राष्ट्राच्या अर्थकारणावर व्यवसायाचा प्रभाव असतो. आतिथ्य भोगवट रॅंक दर वाढतो. जेव्हा अर्थव्यवस्था मंदावते तेव्हा भोगवटा आणि रॅंक चे दर कमी होतात. जागतिकीकरणाच्या प्राथमिक टप्प्यावर हॉस्पीटॅलिटी कंपण्यांनी जागतिक संदर्भातील परीणामाणवर विचार करणे आवष्यक ठरते. बदलत्या वातावरणामुळे उद्‌भवणा–या प्रष्नांची उत्तरे देण्यासाठी ते तयार असले पाहीजे. कारण जागतिकीकरण आतिथ्य उद्योगातील सर्व बाबींना स्पर्ष करते. वाढत्या प्रमाणात ग्राहक व्यस्थापन प्रक्रिया कर्मचारी, उत्पादने व भांडवलाचे स्त्रोत यांच्यासाठी स्पर्धा केली जाईल. राष्ट्रीय सिमा ओलांडल्या जाईल आणि भविष्यात जागतिकीकरणामुळे स्पर्धेला फायदे होतील.

5) पायाभुत सुविधा – पायाभुत सुविधाविषयी मोठा प्रष्न हा आहे की मोठयाप्रमाणात कार्यक्रमाच्या पुढील विकासास अनुमती देण्यासाठी संयोजकाच्या व्यवसायासाठी किंवा प्रेक्षकाच्या अनुषंगाने तेथे पुरेषी जागा क्षमता आहे किंवा नाही यांसाठी विद्यमान कार्यक्रम तयार करून आणि भौगोलिक क्लोनिंगव्दारे संयोजक इतरत्र शोधत आहे. नविन बाजारपेठांची गुंतवणूक सर्वीस निर्यात करण्याच्या बरोबरीची आहे.

6) जनरेषन झेड – पुढील पिढी पायाची बोट ठेवत चालत आहे. सोषल नेटवर्कच्या जगात वाढणा–या पिढीचा वागणुक व प्राधाण्यक्रमावर भर दिसते. ते जिथे असतील तिथे कनेक्ट होउ इच्छितात त्यामुळे सामग्री निवडण्याची लवचिकता, वैयक्तिक्ता, करमणूक, वचनबध्दता, जबाबदारी या घटकांचे समाधान व सर्जनषिलता व सोईसुविधा प्रदान करणे उद्योजकांसाठी मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. त्यासाठी धाडसी आयोजनाची गरज आहे.

7) प्रतिभा – स्वतःची प्रतिभा टिकवूण राहण्यासाठी आकर्षकता, मानसिकता, व्यक्तीमत्व, कार्य नैतिकतेसह विकसनषिलते मध्ये मोठे पाउल उचलावे लागते. त्यामुळे तरूण प्रेक्षकांना आकर्षित करून तंत्रज्ञान व डेटा उद्योगास प्राथमिकता दिल्यास प्रतिभा हे आव्हान सुधारण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष –

आधुनिक युगात इव्हेंट मॅनेजमेंट हा उद्योग जगासमोर एक व्यवसायाचे माध्यम म्हणून समोर आला आहे. या अंतर्गत अनेक गरजुंना आवड असण–या नोकरीचे/रोजीरोटीचे दालन खुले झाले आहे. पाष्चात्यांच अनुकरण करत आज या व्यवसायात स्पर्धा वाढली. तसेच काही आव्हाने आली त्याच बरोबर आव्हानांना तोंड देण्यासाठी काही उपाययोजना ही आल्यात. भविष्याचा वेध घेवून आज हा व्यवसाय गगणात भरारी घेत आहे.

संदर्भ सुचि ..

अर्थषास्त्रातील आंतरराष्ट्रीय पुनरावलोकन (ऑक्टोंबर 2008) – जीम बटलर ग्रीन हॉस्पीटॅलिटी डेव्हलपमेंट लोकप्रियतेत वाढ
https://www.loksatta.com
https://www.wikipedia.org
https://www.projecttopic.org
https://www.raconteur.net – Challenges facing the events in industry (2019)

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2020

SPECIAL ISSUE- CCXXVII (227)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

पोषण में कॅरिअर — एक स्वस्थ विकल्प

प्रा. डॉ. चंदा मंगेश खंडारे
सहयोगी प्राध्यापक
गृहअर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महा. दर्यापूर जि. अमरावती

सारांश —

'खाना एक आवश्यकता है, लेकिन समझदारी से खाना एक कला है।' — ला रोशफाँउल्द।

इससे पहले कि हम इस बोर में बात करना शुरू करें कि पोषण और आहार विज्ञान में कॅरिअर के अवसर क्या हैं, हमें यह समझना चाहिए कि पोषण का क्या मतलब है ? क्योंकि अधिकांश समय, हम एक ऐसे कॅरिअर का चयन करते हैं जो लोगों के मानस में बहुत फैशनेबल और लोकप्रिय होता है और यह जाने बिना कि अगर हम इस कॅरिअर को चुनते हैं तो वास्तव में हमें क्या जानने की आवश्यकता है और कार्य की प्रकृति और क्षेत्र क्या होगा।

ऐसा नहीं है कि लोगों को पोषण के महत्व और पोषण के बारे में पता नहीं था, लेकिन हाल ही में जब प्रधान मंत्री, श्री नरेंद्र मोदीजी ने पोषण माह के बोर में उल्लेख किया और मानव में पोषण, भोजन और आहार के महत्व के बोर में बताया तो इसने जनता को आकर्षित किया है जहाँ पोषण सप्ताह और पोषण माह में सार्वजनिक भागीदारी पोषण जागरुकता को एक जन आंदोलन में परिवर्तित कर रही है। पर्याप्त और उचित आहार स्वस्थ जीवन शैली का एक महत्वपूर्ण पहेलू है। इसलिए, शरीर में रख—रखाव, विकास, प्रजनन, स्वास्थ्य और मनुष्यों में रोगको रोकथाम में उनकी भूमिकाओं के संबंध में खाद्य पदार्थों निहित पोषक तत्वों को जागरूकता को बढ़ावा देना आवश्यक है। बीमारी के फैलने और अस्वास्थयकर खाने के बढते स्तर के साथ, पोषण विशेषज्ञ की आवश्यकता बढ रही है।

कोविड—१९ विश्व महामारी ने स्वास्थ आहार को बनाये रखने के लिए व्यक्ति के लिए नई चुनौतिया उत्पन्न कर दी है। इतने सोर लोग कोरोना वायरस से बीमार पडनेके साथ, अस्वास्थ्यकर आहार पहले से मौजूद स्थितीयों में योगदान दे रहे हैं जो उन्हे जोखिम में डालते है आजकी पीढ़ी इस बोर में जागरूक नही है जिस के कारण पोषण विषेशज्ञ और आहार विशेषज्ञ के लिये जबरदस्त विकास के औसर पैदा हुअे है जो स्वास्थ योजनाओ को विकसित करके और लोगोको भोजन के बोर में शिक्षीत करके स्वस्थ भोजन की आदातो को बढावा देंगे।

इससे पहले की, इस क्षेत्र में उपलब्ध कॅरीअर के बोर में बात करें आईय जानते है पोषण का अर्थ क्या है

पोषण क्या है ?

पोषण एक स्वस्थ और संतुलित आहार खाने के बोर में है सरल शब्दो मे पोषण का अर्थ है भोजन करने की प्रक्रिया और विकास, चयापचन और स्वस्थता के लिये इसका उपयोग करना।

पोषण विज्ञानी (पोषण विशेषज्ञ) कोन है ?

चावल या रोटी, आइसक्रीम या दही, फ्राइट या बेक्ड ? पोषण विशेषत ऐसे विशेषज्ञ होते हैं जो आपको यह बताने मे मदत करते है की आपको क्या और कितना खाना चाहिये, पोषण विशेषज्ञ एक ऐसा व्यक्ति होता है जो भोजन और पोषण के मामलों और स्वास्थ्य पर उनके प्रभावों के बोर में दूसरों को सलाह देता है। कुछ लोग अन्य, क्षेत्रो विशेष रूप से खेल पोषण, सार्वजनिक स्वास्थ या पशु पोषण जैसे क्षेत्रों में विशेषज्ञ होते हैं।

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

एक पोषण विशेषज्ञ या आहार विशेषज्ञ के रूप में, आप अपने ग्राहकोको उनकी आयु, बजन, लिंग और पोषण संबंधी और आवश्यकताओं के अनुसार विशेषज्ञ सही तरह के भोजन संयोजनों का सुझाव देंगे। आप वजन कम करने, स्वस्थ जीवन शैली बनाए रखने और उनकी आहार आवश्यकताओं को पूरा करने में उनकी मदद करेंगे।

पोषण विशेषज्ञ और आहार विशेषज्ञ मे अंतर

पोषण और आहार विज्ञान स्वस्थ भोजन की आदतें स्थापित करके लोगों में स्वास्थ्य को बढ़ावा देने के लिए पोषण और भोजन के प्रबंधन का विज्ञान है। जीवनशैली, स्वास्थ्य और खाने की आदतों के बोरे में बढ़ती चिंता के साथ पोषण और आहार विज्ञान का क्षेत्र लोकप्रिय हो रहा है

आहार विशेषज्ञ समुदाय और अस्पताल दोनो में काम कर सकते है वे आहार की जरुरतो और जीवन की स्वस्थ शैली के बोरे में रोगीओं, नर्सो, डॉक्टरों, सामुदायिक समूहों और स्वास्थ्य पेशेवरों का मूल्यांकन, सुधार और शिक्षित करते हैं। वे गुर्दे की समस्याओं, खाद्य एलर्जी, कैंसर, मधुमेह आदि जैसे रोगों से पीड़ित रोगियों के साथ भी काम करते हैं। यद्यपि पोषण विशेषज्ञ और आहार विशेषज्ञ एक समान पेशेवर हैं, किंतु इन दोनों–खाद्य और आहार विशेषज्ञों के बीच थोडा अंतर है। सबसे पहले, जो पेशेवर आधार पर पोषण संबंधी सलाह देता है, उसे पेशेवर पोषण विशेषज्ञ कहा जा सकता है। प्रमाणित पोषण विशेषज्ञ कहे जाने के लिए, उन्हें क्लिनिकल न्यूट्रिशन सर्टिफिकेशन (सीएनसी) बोर्ड से प्रमाणपत्र प्राप्त करना होगा।

आहार विशेषज्ञ बनने के लिये किसीके पास आवश्यक शैक्षणिक योग्यता की डिग्री होणी चाहिये और पंजीकृत होंने के लिये परीक्षा उत्तीर्ण करनी चाहिये यह उने भारतीय आहार संघ (आई. डी. ए.) से एक पंजीकृत आहार विशेषज्ञ (आर. डी.) बनाती है, यह अधिकांश अस्पतालो द्वारा आवश्यक है,

कइ लोग डायटीशियन और न्युट्रीशनिस्ट शब्द का उपयोग करते है परस्पर विनीयम करते है, लेकीन उनकी कार्य–भुमीकाये और शैक्षीक योग्यताऐ अलग होती है, पोषण विशेषज्ञ वे पेशेवर है जो शरीर के वजन को बढाने या घटाने के लिऐ विशेष रूपये आवश्यक भोजन के प्रकार और मात्रापर लोगोको सलाह देते है,

दुसरी और आहार विशेषज्ञ वे विशेषज्ञ होते है जो सही प्रकारके पोषण संबंधी सेवन के बोरमें रोगीओ, अस्पतालो, नर्सिग होम आदि में चिकित्सा रोगीओ का मार्गदर्शन करते है, उदा। के लिये एक दुर्घटनासे उभरने वाले व्यक्ती और मधुमेह उच्च रक्तचाप से पिढीत किसी व्यक्ती की अलग अलग आवश्यकताऐ होगी वे विभींन्न श्रेणीयोंके लोगो के लिए पोषण में, विशेष रूपसे नैदानीक रोगी के लिए पोषण में विशेषज्ञ होते है, आहार विशेषज्ञ, पोषण विशेषज्ञ के रूप में काम कर सकते है, लेकीन पोषण विशेषज्ञ आहार विशेषज्ञ के रूप में काम नही कर सकते है,

पोषण और आहार विज्ञान में करिअर कैसे बनाएं

पोषण विज्ञान पाठ्यक्रम हमोर देश में आसानी से उपलब्ध हैं और ये पाठ्यक्रम विश्वविद्यालयों और संस्थानों द्वारा डिप्लोमा, स्नातक और स्नातकोत्तर स्तर पर चलाए जाते हैं।

पोषण पाठयक्रमों में प्रवेश आमतौर पर मैरिट के आधार पर होता है, लेकिन कुछ पाठ्यक्रमों के लिए प्रवेश परीक्षा आयोजित की जा सकती है। आप अपनी कक्षा १२ वीं में कोई भी विधा ले सकते हैं, हालांकि, साइंस स्ट्रीम (फिजिक्स, केमिस्ट्री, और बायोलॉजी) की अत्यधिक अनुशंसा की जाती है, साथ ही, बायोलॉजी को एक विषय के रूप में लेने से आपको मानव शरीर क्रिया विज्ञान पर ध्यान केंद्रित करके आधार बनाने में मदद मिलेगी।

होम साइंस, न्यूट्रीशन या फूड टेक्नोलॉजी में स्नातक के बाद पोषण और आहार विज्ञान में पोस्ट ग्रेजुएशन की आवश्यकता होती है। कार्यक्रम दो प्रकार के होते हैं बी।एससी–गृह विज्ञान

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

और (ऑनर्स)। बी.एससी–गृह विज्ञान (ऑनर्स) में, छात्र दूसरे और तीसरे वर्ष में खाद्य और पोषण में विशेषज्ञता प्राप्त कर सकता है, जबकि बी.एससी कार्यक्रम में, कोई विशेषज्ञता नहीं होती है।

ऑनर्स कार्यक्रम में केवल विज्ञान पृष्ठभूमि वाले छात्रों को प्रवेश दिया जाता है क्योंकि इसके विषयों में जैव रसायन, वनस्पति विज्ञान, भौतिकी, जूलॉजी और रसायन विज्ञान शामिल होते हैं। यदि आप स्कूल स्तर पर जीव विज्ञान, रसायन विज्ञान, भौतिकी जैसे विषयों में अच्छे नहीं हैं, तो आपको पाठयक्रम पाठ्यवृत्त में कठिनाई आने की संभावना है।

पोषण और आहार विज्ञान में अपना कॅरिअर बनाने के लिए अध्ययन मार्ग निम्नलिखित हैं

मार्ग १ :– साइंस स्ट्रीम में बारहवीं कक्षा उत्तीर्ण और पोषण और आहार विज्ञान में ३ वर्षीय बीएससी के बाद पोषण और डायेटेटिक्स २ वर्षीय एमएससी। या

मार्ग २ :– साइंस स्ट्रीम (होम साइंस) में बारहवीं कक्षा उत्तीर्ण की जाए और फिर गृह विज्ञान ३ वर्षीय बीएससी के बाद एम.एससी गृह विज्ञान। या

मार्ग ३ :– साइंस स्ट्रीम में कक्षा १२ वीं पास करें फिर ३ वर्षीय बी.एससी–पोषण और आहार विज्ञान तथा उसके बाद पोषण और आहार विज्ञान में स्नातकोत्तर डिप्लोमा।

आपको स्नातकोत्तर होने के बाद भारतीय डायेटेटिक्स एसोसिएशन (आईडीए) द्वारा संचालित इंटर्नशिप पूरा करने और लाइसेंस परीक्षा पास करने की भी आवश्यकता होती है। एक व्यक्ति पीएच.डी। या आगे के शोध के क्षेत्र में भी जा सकता है, क्योंकि निरंतर सीखने का अवसर अधिक हैं।

भारत में पोषण और आहार विज्ञान संस्थान

- लेडी इरविन कॉलिज, दिल्ली विश्वविद्यालय, नई दिल्ली
- इंस्टीट्यूट ऑफ होम इकोनॉमिक्स, दिल्ली विश्वविद्यालय, नई दिल्ली
- महिला क्रिश्चियन कॉलिज, मद्रास विश्वविद्यालय, चेन्नै
- एसएनडीटी महिला विश्वविद्यालय, मुंबई
- राष्ट्रीय पोषण संस्थान, हैदराबाद
- जेडी बिड़ला संस्थान, कोलकाता
- अखिल भारतीय स्वच्छता और जन स्वास्थ्य संस्थान, कोलकाता
- कॉलिज ऑफ होम साइंस, निर्मला निकेतन, मुंबई विश्वविद्यालय
- मैसूर विश्वविद्यालय, मैसूर

पोषण और आहार में कॅरिअर के अवसर

हाल ही में स्वास्थ्य क्लीनिकों और फिटनेस केंद्रों की मशरूमिंग और वाणिज्यिक खाद्य सेवाओं में उछाल से यह सुनिश्चित होगा कि पोषण और आहार विज्ञान में भविष्य में रोजगार के पर्याप्त अवसर बने रहें।

निम्नलिखित क्षेत्रों में कार्य किया जा सकता है

- खेल और स्वास्थ्य क्लब
- शिक्षण, अनुसंधान और विकास
- सामुदायिक आहार विशेषज्ञ
- प्रबंधन आहार विशेषज्ञ
- सलाहकार आहार विशेषज्ञ
- संचार मीडिया

Smt. K. G. M. V.

- पोषण शिक्षण
- निजी पोषण सलाहकार
- सरकारी क्षेत्र में रोजगार

पोषण और आहार विज्ञान में कॅरिअर लाभ – हानि

लाभ

- पोषण विशेषज्ञ के रूप में, आपके पास अपनी स्वयं की फर्म स्थापित करने और लचिले समय का लाभ लेने का अवसर होगा।
- रोजगार की वृध्दी दर बढ रही है।
- भोजन और पोषण के ज्ञान से आप दुसरो की मदत कर सकेंगे।

हानी

- पेशेवर पोषण विशेषज्ञ के रूप में स्वयं को स्थापित करने में समय लगेगा।
- आप आपने ग्राहकों के साथ बहुत धैर्य रखना होगा, क्योंकी व्यक्तीगत आवश्यकता को समझने में बहुत समय लग सकता है।
- यह एक आत्याधिक प्रतिस्पर्धी क्षेत्र है।

संदर्भ –

१) You Tube पोषण क्या है ? Published No 17 April 2020
२) You Tube Career Mantara होमसायन्स क्षेत्रातील करीअरच्या संधी Published No 1 July 2020
३) Dr. Modi H. A. (2010) Food preservation, avishkar publisher, Jaipur.
४) डॉ. शर्म सुरेंद्र कुमार (२००९) स्वास्थ, शिक्षा, डिस्कवरी पब्लीशिंग हाउस, नई दिल्ली
५) कुमारी आशा (२००९) मानव शरी एवं पोषण विज्ञान क्लॉसीकल पाब्लिकेशन कम्पनी, नई दिल्ली

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

Impact Factor – 7.765

ISSN-2278-9308

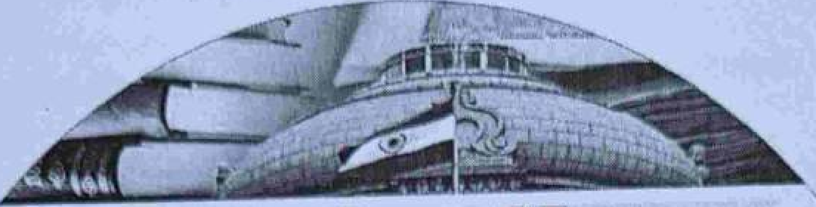

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

January -2020

SPECIAL ISSUE - CCIV

Role of Civil Service and Hospitality Education in Employability

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Anil B. Bhagat
Ramkrushna Mahavidyalaya Darapur
Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.765,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

ग्रामिण सामुदायीक विकासात गृहविज्ञान विस्तराची भूमीका

प्रा. डॉ. सौ. चंदा एम. खंडारे
सहयोगी प्राध्यापक (गृहअर्थशास्त्र विभाग) कोकिळाबाई गावंडेमहिला
महाविद्यालय, दर्यापूर

प्रस्तावना –

मानवाने सुरवातीपासूच निसर्गावर मात करून आपल्या उपजिवीकेचा म्हणजेच व्यक्ती आणि समुहाची प्रगती साधण्यासाठी विकासाचा मार्ग शोधला. हा मार्ग शोधत असतांना आपल्या जीवनात समृद्धी आणि आनंद मिळावा ही स्वाभाविक अपेक्षा व्यक्ती, कुटूंब आणि समुह यांची झाली. या विकासामध्ये नवनवीन बदल होऊन आपण जगत आहोत. या पेक्षा जगणे अधिक सुखकारक व्हावे ही सुप्त आकांक्षा मनामध्ये ठेवून ती प्रगतीची वाटचाल करू लागला ही प्रगती वैयक्तिक पातळीवर तर कधी व्यक्ती समुह पातळीवर करू लागला. त्यातुनच प्रगतीचे नवनविन आयाम तो बांधु लागला. या बांधणीतूनच प्रगती करत असतांना ती अनेक आघाड्यावर झाली पाहिजे अशी अपेक्षा ठेवून वागु लागला.

कार्म टेलर यांच्या मते – ''स्थानिक जततेची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी मुलतत्वे जनतेने प्रवृत्त होण्याची प्रक्रिया म्हणजे समुह विकास हाये.'' कार्ल टेलर यांनी सद्यस्थितीत रहिवाशी असलेल्या जनतेच्या विकासावर व त्यांच्या भागीदारीवर विशेष प्रभाव टाकलेला आहे.

योजना आयोगाने केलेली व्याख्या – ''जनतेने आपल्या स्वतच्या प्रयत्नांच्या बळावर ग्रामीण जीवनात सामाजिक जीवनात व आर्थिक जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रमाण म्हणजे सामुदायीक विकासा योजना होय.'' या व्याख्येमध्ये योजना आयोगाने केलेली व्याख्या हिच विकासाच्या अधिक जवळ जाणारी आहे असे वाटते.

वरिल व्याख्येवरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, समुह विकास योजना ही ग्रामीण लोकांचा सामाजिक व आर्थिक पाया भक्कम करून सर्वकष विकासातून माणसाचे जीवनात सुधारणारी आहे.

समाज नागरी असो की ग्रामीण असो. श्रीमंत असो की गरीब असो कुटूंबात गृहिणीचे महत्वपूर्ण स्थान अबाधित आहे. गृहिणी केंद्रीत कुटूंब देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण बाब ठरली आहे. 'स्त्रियांचे चूल व मुल' एवढेच क्षेत्र आहे. असे आतापर्यंत तरी समजल्या जात होते. 'स्त्रि यांचे ज्ञान घरापूरते असते.' असे म्हटल्या जात असे आजही तेच आपण ऐकतो. स्त्रियांची चूल आणि मूल ही दोन्ही क्षेत्रे देशाच्या विकासात महत्वपूर्ण योगदान देणारी आहेत. यात शंका नाही. म्हणूनच ही दोन्ही क्षेत्रे सक्षम समृद्ध अशी करता येईल हा विचार, ही समस्या गृहविज्ञान विस्तार शिक्षण निश्चितच सोडवू शकते. चांगल्या आदर्श गृहनिर्मीतीत गृहशास्त्राचा महत्वपर्ण वाटा आहे. मुलं ही भविष्यातील उत्तम नागरीक होऊ शकतील याची सर्वप्रथम जबाबदारी कुटूंवातील समजली जाते.

दारिद्रय आणि अज्ञान हे विकासातील अडथळे आहेत. या अडथळ्यांना दूर करण्याची आणि कुटूंब समृद्ध करण्याची किमया गृहशास्त्रात आहे. म्हणून गृहविज्ञान आणि त्या संदर्भात असलेले ज्ञान, जनतेपर्यंत पोहचविणे आवश्यक ठरते. उदा. सात्विक आणि सकस आहार,

स्वच्छता, वातावरणातील शुद्धता, घरगुती स्वास्थाच्या सोयी, घरातील स्त्रियांचा कौशल्ये विकास, बाळाचे संगोपन, स्वास्थ्याविषयक सवयी या सर्व बाबीत गृहशास्त्र/ गृहअर्थशास्त्र फार मोठा मुलगामी स्वरूपाचा वाटा उचलू शकते. इतकेच नव्हे तर शेती विकासात प्रामुख्याने स्त्रियांचेच हात राबतात हेही विसरता येत नाही. शेतीचा सरळ संबंध कुटूंबाशी जोडल्या जातो. शेती आणि घर अशी विभक्त केंद्र असली तरी ती परस्परपूरक आहेत आणि कुटूंबाला शेती संलग्नित आहे. म्हणून शेतीचे व्यवस्थापन, प्रशासन आणि कुटूंबाचे व्यवस्थापन, प्रशासन हे एकमेकात गुंतलेले दिसते.

अन्न आणि शेतीच्या मंत्रालयाकडून व मुख्य अधिक्षक विस्तार सेवा यांनी सुरवातीला विविध राज्यात २७ विस्तार प्रशिक्षण केंद्रामध्ये गृहशास्त्र प्रशिक्षणाची व्यवस्था केलेली होती. १९५९–६० मध्ये त्यात १२ ठिकाणी गृहशास्त्र प्रशिक्षण केंद्र सुरू करण्यात आली. समुदाय विकास मंत्रालयाकडून पुन्हा ११ केद्राची मुख्यसेविकांना शिकविण्याची व्यवस्था करण्यात आली. शेतीविस्तार सेवा प्रशिक्षणाचा गृहशास्त्र प्रशिक्षण हा एक महत्वाचा भाग झाला. कुटूंब कल्याण हा स्वस्थ जीवनाचा पाया आहे. हे लक्षात घेऊन यात भक्कम वाढ करण्यात आली.

गृहविज्ञान विस्तार कार्यक्रमाचा विस्तार कार्यकर्ता, प्रमुख आधार असतो. विस्तार कार्यक्रमाचा दर्जा आणि त्याची उपयुक्तता गृहिणी पर्यंत पोहचविणे हे प्रामुख्याने गृहविज्ञान विस्तार कार्यकर्त्यांच्या गुणांवरच अवलंबून असते. घर हे विविध उपक्रमाशी संबधित असलेले प्राथमिक केंद्र आहे. विविधता आणि गुंतागुंत यामुळे विविध अडचणींनी आव्हाने प्राप्त होणारे असे घर असते. एक घर दुसऱ्या घरासारखे असेलच असे नाही.(घर म्हणजे घरातील व्यक्ती आणि त्यांचे व्यवहार) म्हणून वरपांगी सारखे वाटणारे घर, गरजांच्या दृष्टिकोणातून भिन्न वाटतात. अशा विविध घराशी संबंधित असलेल्या गृहिणीच्या गरजा/समस्या या सोडविण्यासाठी ग्रामसेविका मदत करते. पुढीलप्रमाणे मार्गदर्शन क्षेत्र असतात.

मार्गदर्शन क्षेत्र

१) घरातील सामानाची उत्तम रचना
२) धूररहित चुलींची बांधणी व वापर
३) वायूविजनाचे महत्व
४) बचतगट सहभाग (पैशाची बचत व त्याचे नियोजन)
५) प्राप्त परिस्थितीत असलेल्या संसाधनाचा योग्य तो वापर करण्यास शिकविणे.
६) अन्नसंरक्षणाच्या सोप्या पद्धती
७) ऋतुमानाप्रमाणे येणाऱ्या फळांचे संरक्षण कृती पद्धती.

आहार पोशणासंबंधी

१) अगदी साधे व सकस अन्नाचा वापर करणे.
२) समतोल आहाराचे महत्व.
३) अन्नाचे महत्व व त्याची योग्य उपयोगिता.
४) अन्नवाया जाणार नाही अशी मनोवृत्ती निर्माण करणे.
५) लहान मुलांचा प्रौढांपेक्षा वेगळा आहार असावा.
६) अन्न शिजविण्याच्या शास्त्रीय पद्धती.
७) परसबागेचे महत्व आणि उपयोगिता.

वस्त्रशास्त्र मार्गदर्शन

१) आरोग्याचा चांगले, सुखद कपडे असावेत.

Smt. K. G. M. V.

२) कपड्यांची सुरक्षितता.

३) कपडे धुण्याच्या विविध पद्धती.

स्वास्थ्य आणि आरोग्य विषयक दृष्टीकोण

१) वैयक्तिक स्वच्छता शिकविणे.

२) परिसराची स्वच्छता.

३) घरातील जीवाणू व किटकांचा नाश.

४) शौच्यालये स्वीकारणे.

बालकाची काळजी / संगोपन

१) प्रसुतिपूर्व काळजी घेणे.

२) लसीकरण करून घेणे.

३) व्यक्ती भिन्नतेनुसार बालकाच्या वाढीसंबंधी मार्गदर्शन.

४) बालवाडी– शैक्षणिक मार्गदर्शन करणे.

घरगुती कलेच्या वस्तु तयार करण्यास शिकविणे.

१) कचऱ्यातून कला हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून कौशल्य आत्मसात करण्यास शिकविणे.

२) घरातील जुन्या वस्त्रांचा इतर उपयोग जाणणे.

व्यक्तीमत्व विकास

१) गृहिणीचा विकास म्हणजे संपूर्ण कुटूंबाचा विकास हे सूत्र लक्षात घेऊन तिच्या ज्ञानकक्षा,

अनुभव कक्षा विकसित करण्यास मदत करणे.

२) नेतृत्वभावनेचा विकास करणे त्याकरीता सभा, कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.

३) सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन करून विकासात्मक योजनाचे महत्व पटवून देणे.

४) कोणत्याही स्थानिक राजकारणात न पडता विकासात्मक कार्यभार साधणे.

५) सहलीची व्यवस्था करणे.

६) प्रौढ प्रशिक्षणाचे वर्ग चालविणे.

गृहविज्ञान विस्तार कार्यक्रम आणि ग्रामसेविका –

गृहविज्ञान विस्तार कार्यक्रमाचे बहुव्यापक स्वरूप लक्षात घेता गृहविज्ञान विस्तार कार्यकर्त्याला विविध कार्ये करावी लागतात.

विस्तार कार्ये पुढील प्रमाणे पार पडू शकतात.

१) विस्तार कार्यकर्त्यांचे खेड्यातील प्रत्येक कुटूंबाशी जवळीक साधुन त्यांच्या समस्या, गरजा आणि

योग्यतांचा अभ्यास करावा लागतो. ग्रामीण गृहिणीजवळ असलेल्या उपलब्ध साधनांची माहिती मिळवून त्यांच्या सहाय्याने लोकांच्या गरजा सोडविण्याचा प्रयत्न करणे तसेच विस्तार कार्यक्रमात गट, जात, धर्म, पंथ, वर्ग या नुसार भेदाभेद न करता सर्वांकरिता त्यांच्या सोबत कार्य करणे.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

२) लोकांनी नवचार अंमलात आणण्यासाठी शक्य असतील त्या विस्तार शिक्षण पद्धतीचा वापर करणे, कारण तो विस्तार कार्यकर्ता जितक्या जास्त विस्तार शिक्षण पद्धतीचा आवश्यकतेनुसार वापर करील तितक्या जास्त प्रमाणात त्याला विस्तार कार्यात यश मिळते असा पुरावा आहे. या करीता नियोजन काळजीपूर्वक करावे लागते.

३) संघटन ही एक शक्ती आहे. संघटप्रवृत्ती लोकांची विकसित करून त्यांना एकत्रित काम करण्याची संधी द्यावी.

४) लोकांना आपल्या समस्या व त्यावरील संभाव्य उपाय यावर चर्चा करण्यात प्रेरित करून त्यांच्यात विश्वास निर्माण करणे आणि याच लोकांना विस्तार कार्य करण्यासाठी पुढाकार घेण्यास प्रवृत्त करणे जेणेकरून त्यांना विस्तार कार्याबाबत अपुलकी वाटून ते आपला कार्यक्रम समजतील व त्यामुळे त्यात सक्रिय सहभागी होतील.

स्थानिक ग्रामीण जीवनात सुधारणा घडवून आणावयाची असेल तर कुटूंब निर्माणक गृहिणी हिच्यात वर्तनबदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. विस्ताराचे क्षेत्र व्यापक असल्यामुळे गृहिणींच्या गरजांशी त्याचा मेळ घालणे. त्यासंबंधी शास्त्रीय माहिती मिळविणे, संशोधन केंद्र, प्रायोगिक केंद्र प्रशिक्षण संस्था इ. मधुन मिळणारे लोकापर्यंत/ गृहिणीपर्यंत प्रसारित करणे विस्तार कार्यकर्ता हा सतत प्रयत्नशिल असावा लागतो. त्याचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण जनतेत सुधारणा घडून येतात व मानसिक समाधान मिळून देते.

गृहिणींच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक उत्थानाच्या दिशेने ज्ञानसंवर्धनात्मक, सांस्कृतिक आणि मनोरंजनात्मक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, त्यातूनच कृषी, पशुसंवर्धन, गृहव्यवस्था, आरोग्य इ. विषयाची शास्त्रोक्त माहिती खेड्यतील स्त्री–पुरषांना देवून त्याप्रमाणे त्याचे गंगीकरण होईल या दृष्टीने विस्तार कार्यकर्ता प्रत्नशिल असावा.

विकसित ज्ञान लोकांना देवून विकासाकरिता प्रोत्साहित करण्याचे काम जिकरीने आणि सातत्याने करणे आवश्यक ठरते.

लोकांचे/गृहिणींचे प्रश्न– समस, गरजा विस्तार कार्यकर्त्यांकडून सुटू शकत नसतील तर लोकांना चुकीची माहिती व मार्गदर्शन न करता त्या समस्या सोडविण्याकरीता विषयतज्ञ किंवा शास्त्रीय संस्थेकडून मदत घेणे आवश्यक ठरते.

लोकांच्या/गृहिणींच्या मनोवृत्ती, ज्ञान, कौशल्य, कार्यक्षमता आकलनशक्ती यामध्ये सुयोग्य बदल घडवून आणणे व त्याची नवाचाराचा अधिक अवलंब करावा यासाठी त्यांच्यात मानसिक बदल घडवून आणणे.

ग्रामीण विस्तार कार्यकर्त्याला अशी मूलभुत स्वरूपाची कार्ये असली तरी स्थानिक परिस्थिती, लोकांचा दर्जा व इतर शैक्षणिक पात्रता, उपलब्ध साधने या बाबींमुळे विस्तार कार्यात कमी अधिक बदल होऊ शकतो.

संदर्भ सुची –

१) त्रिवेणी परकाडे / सुलभा गोंगे (२००२) – गृहविज्ञान विस्तार,
प्रकाशक प्रमोद मुंजे विद्या प्रकशान, नागपूर

२) एस. बी. पवार – महिलांसाठी स्वयंरोजगाराच्या १०१ वाटा (२०११)
प्रकाशक – उज्वल पवार, पुणे

३) द. रा. जाधव –कृषी विस्तार शिक्षण पद्धती आणि साधने, कॉन्टिनेटल प्रकाशन पुणे.

4) Dr. Lalit Adhane – Reshtra santache Gramvikas Vishayak Vichar
Inernational Multidisciplinary Quarterly Research
Journal – Rashtarsat Tukadoji Maharaj Sahitya Sammelan
October - December 2018

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

Printing Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

23

ग्रामीण भागातील उद्योजक महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभाग

प्रा. डॉ. चंदा मंगेश खंडारे
सहयोगी प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र विभाग,
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महा. दर्यापूर,
जि. अमरावती

****

१.१ प्रस्तावना —

अगदी प्राचीन काळापासून तथाकथीत उद्योग क्षेत्र हे स्त्रीच्या दृष्टीने एक उपेक्षित क्षेत्र मानले गेलेले आहे. परंतु विद्यमान आधुनिक व खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या युगात औद्यागिक क्षेत्रात अनेक स्त्रिया उद्योजक म्हणून महत्वपूर्ण भुमीका बजावत आहे. एखाद्या उद्योगाची स्थापना करून त्यांचे संकलन करणारी वा त्या उद्योगाला यशस्वी करण्यासाठी विविध कार्याची जबाबदारी पार पाडणारी स्त्री म्हणजे स्त्री उद्योजक. एकोनविसाव्या शतकात व विसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धात उद्योगधंद्या मध्ये स्त्रियांचा वाटा अत्यंत अल्प होता. तथापी विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी स्त्रीयांचा औद्यागिक क्षेत्रातील सहभाग अत्यंत वेगाने वाढतांना दिसत आहे. यासाठी स्थानिक अर्थव्यवस्था, सामाजिक परिस्थीती, पुरूषांच्या बरोबरीने समान दर्जा व वागणूक, शिक्षणाची संधी, जीवनशैली आणि महत्वाकंक्षा आदी अनेक घटक कारणीभुत आहेत. प्रगत राष्ट्राच्या संदर्भातील पाहणीच्या आधारे असे निष्पन्न झाले की, धुलाई व्यवसाय, ब्युटी पार्लर, बेकरी गृहउद्योग, बचत गट, शिलाई (बुटीक) शिक्षण व माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रात महिला आपला सहभाग नोंदवत आहेत. सामान्यपणे स्त्री उद्योजक विशिष्ट प्रकारच्या व मर्यादित उत्पादन करणाऱ्या लघु उद्योग क्षेत्रात व्यस्त आहेत.

१.२ विवेचन —

महिला उद्योजगाच्या प्रमुख कार्यामध्ये नवनविन कल्पनांचा शोध घेणे त्यातुन व्यावसायीक संधी शोधने, संधीची नफ्याच्या दृष्टीने अनुकूलता तपासणे, निवड करणे, धोका पतकरणे, उद्योगाची स्थापना करणे, उद्योगास आवश्यक अश्या सर्व घटकांची जमवाजमव करणे, उद्योगाचे व्यवस्थापन, नियंत्रण व नेतृत्व करणे, याबाबींचा समावेश असतो. या सर्व साखळीतून जाण्यासाठी कुटुंबाचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा असतो. स्त्री उद्योजकता बऱ्या अंशी पुरूषांच्या पाठींब्यावर अवलंबून असते. अनेकदा त्यांची मालकी असलेल्या उद्योगा मध्ये स्त्रियांचे अस्तित्व नाममात्र असते. काही अंशी उद्योगामध्ये महिला उद्योजक सक्रिय सुद्धा असतात. तरी सुद्धा एक कटाक्ष महिला उद्योजकावर टाकल्यास आर्थिक पाठबळ घरातील पुरूष व्यक्तीचे असेल तर व्यवसायातील मेहनत स्त्रिची असली तरी दुकानाच्या मालकीपासून ते सर्व आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण मात्र घरातील कर्त्या पुरूषाचे दिसून येते. अशा वेळेस उद्योग छोटा असो वा मोठा उद्योग सांभाळतांना खऱ्या अर्थाने तिचे आर्थीक सक्षमीकरण होत आहे किंवा नाही आणि आर्थिक सक्षमीकरण होत नसेल तर तिच्या मानसिक सक्षमीकरणाचे काय ? याचा थोडक्यात आढावा घेण्याकरीता सदर विषयाची निवड केली आहे.

१९९६ मध्ये महिला सबलीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण स्थापन करण्यात आले. याचा उद्देश महिलांची प्रगती त्याचा विकास व त्यांचे सर्वांगिण सक्षमीकरण होय.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना १९८५ मध्ये नैरोबी येथील जागतीक महिला परिषदेमध्ये उदयास आली. सक्षमीकरणाचा अर्थ म्हणजे सामाजिक सत्ता, अधिकार व संसाधनावरील नियंत्रण याचे स्त्रियांना हक्क प्रदान करणे होय.

स्त्री ही ग्रामीण असो वा शहरी तिच्या स्वतंत्र्य व्यक्तीमत्तवाचे प्रक्रिया अतिशय गुंतागुंतीची आहे. तिला केवळ हक्क मिळाले परंतु हक्क उपभोगण्याचे वातावरण निर्मीती होऊ शकली नाही. त्यामुळे बऱ्याच कुटूंबातील

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

स्त्रिया अधिकाधिक पीडीत होतांना दिसतात. महिला सबलीकरण हा समाजाकरीता व धोरण तयार करण्यान्या करीता एक महत्वाचा असा विषय आहे. आधुनिक काळात सबलीकरण हे स्त्रियांचा दर्जा ठरविण्याचा मुद्दा आहे. महिला सबलीकरण ही एक काल्पनिक बाब नसुन ती एक सत्य व काळाची गरज बनली आहे. महिला सबलीकरणाचे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी महिलांचा सुद्धा पुर्ण सहभाग मिळणे आवश्यक आहे. आर्थिक परावलंबन हे दास्यावस्थेचे प्रमुख कारण आहे. म्हणून अर्थार्जन केल्याशिवाय स्त्री स्वावलंबी होणार नाही. आज महिला शिकत आहे, अर्थार्जन करीत आहे, पण याचा अर्थ मात्र पुरूषी मानसिकतेत फारसा गंभिरपणे घेतल्या जात नाही. वाढती महागाई, अमर्याद गरजा, जीवनमानाचा उंचावलेला दर्जा, मुलांचे उच्च शिक्षण, पतीचे अपुरे उत्पन्न, पतीची व्यसनाधिनता तसेच स्वतःच्या शिक्षणाचा उपयोग यामुळे महिला अर्थार्जनाकडे अधिकाधिक वळलेल्या आहेत. यातूनच महिलांचे शैक्षणिक, सामाजीक व आर्थिक सक्षमीकरण होत आहे. मात्र कमावलेल्या वेतनावर तिचा अधिकार असणे, खर्चाचे स्वातंत्र्य असणे, पत्नीच्या मानसिक सक्षमीकरणासाठी तिच्या पाठीशी खंबीर पणे उभे राहणे, याबाबींची नितांत आजही गरज आहे, असे मला वाटते.

१.३ संशोधनाची उद्दीष्ट्ये –

१) ग्रामीण भागातील उद्योजक महिलांच्या वैयक्तिक, सामाजिक व आर्थिक गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

२) ग्रामीण भागातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात कुटुंबाच्या सहभागाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.

१.४ अभ्यासाची व्याप्ती –

प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता दर्यापूर तालुक्यातील ग्रामीण भागात लघु उद्योग करणाऱ्या ५० महिलांची निवड करण्यात आली. या सर्व महिला विवाहित आहेत.

१.५ मर्यादा –

महिला सक्षमीकरण हा जागतीक स्तरावरचा विषय असल्यामुळे उद्योजक महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभाग हा अभ्यासाचा विषय अत्यंत सखोल स्वरूपाचा आहे. महिलांच्या समस्या ह्या जागतीक स्तरावर समस्या असल्यामुळे त्याला छोट्या कक्षेत बंदीस्त करणे अतिशय गुंतागुंतीचे असल्यामुळे याला मर्यादा येणे अनिवार्य आहे.

संबंधित विषय निम्मलिखीत खालील मर्यादांशी निगडीत आहे.

१) प्रस्तुत संशोधन केवळ दर्यापूर शहरातील ग्रामीण भाग 'बाभळी' या भागा पुरता मर्यादीत आहे.

२) अभ्यासाकरीता फक्त लघुउद्योग/ गृहउद्योग करणाऱ्या ५० महिलांची निवड करण्यात आली.

३) सक्षमीकरणाचे अनेक पैलु असल्यामुळे अभ्यासाकरीता आर्थिक सक्षमीकरण अभ्यासापूरता मर्यादित आहे.

४) अभ्यासामध्ये कुटुंबातील पती, सासु, सासरे, मुले आणि माहेर चे कुटुंब यांचा सहभाग गृहीत धरण्यात आला आहे.

२) प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संबंधित शोध कार्याचा आढावा घेतांना प्राप्त माहिती खालीली मथळ्या अंतर्गत देण्यात आली आहे.

२.१ महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पना –

२.२ उद्योजक महिलांच्या वैयक्तिक, सामाजिक व आर्थिक गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

२.३ उद्योजक महिलांच्या आर्[illegible] मीकरणात कुटुंबाच्या सहभागाच्या स्वरूपाचा अ[illegible] करणे.

२.१ महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पना –

आधुनिक काळात महिला सबलीकरण ही स्त्री हक्काची पुरस्कार [illegible] आहे.

१) पाटील व्हि. बा. [illegible] यांचे मते महिला सबलीकरण किंवा सक्षमी[illegible]चा अर्थ महिलांना सर्वाधिनि सक्षम करणे होय.

२) United National Development Programme state.

Women empowerment is the way to hummanizing welfare serives by the means of mediating the social institutions, Empowerment of women, also called gender Empowerent.

३) पावलो फीरे (२००७) यांनी सर्व प्रथम ही

संकल्पना उपयोगात आणली की, अबला महिलांना सबला करणे आणि त्यांना समान हक्क आणि संधी देणे या मागील तत्व आहेत.

२.२ उद्योजक महिलांच्या वैयक्तिक, सामाजिक व आर्थिक गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास

ग्रामीण भागातील उद्योजक महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभाग या अभ्यासामध्ये पती, सासु, सासर, मुले आई वडिल, भाऊ यांनी या स्त्रिला सक्षम करण्यासाठी दिलेले बळ आणि सहकार्य याचा अभ्यास असून या अभ्यासातून महिलांच्या वैयक्तिक व सामाजिक माहितीला अनन्य साधारण महत्व आहे. असे मला वाटते. कारण आधुनिक काळात स्त्रिया सर्व क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने कार्यरत असून त्यांचे अर्थार्जण ही पुरूषांपेक्षा कमी नसुन किंबहुना सरस असल्याचे दिसून येते. स्त्रियांनी घेतलेली उत्तुंग भरारी मात्र बंद दाराआडचे सत्य काय आहे यावर अभ्यास करण्याची गरज वाटली. यासाठी प्रत्येक कुटुंबातील सावित्रीच्या पाठीशी खंबीर पणे उभे असलेले महात्मा ज्योतीबा फुले असल्याशिवाय महिलांचे आर्थीक, मानसिक व सामाजीक सक्षमीकरण होणार नाही.

यामध्ये सर्वप्रथम येणारी माहिती ही अभ्यासासाठी निवडलेल्या महिलांची वैयक्तिक व सामाजिक तसेच आर्थिक असून यामध्ये तीचे वय, धर्म, जात, मातृभाषा, शिक्षण, उद्योगाचे ठिकाण, वेतनाचे स्वरूप, कामाचे स्वरूप, कामाचा कालावधी, कामाच्या ठिकाणी पोहोचण्याकरीत वापरणारे साधन इत्यादी माहितीचा समावेश करण्यात आला. अभ्यासाच्या आधारे मिळालेली माहिती टक्केवारी मध्ये मांडणी करण्यात येत आहे.

अभ्यासातील १४.१६ टक्के महिला २० ते ३० वयोगटातील आहे. २६.८४ टक्के महिला ३० ते ४० वयोगटातील आहे. ३७ टक्के महिला ४० ते ५० वयोगटातील आहे. १९.१७ टक्के महिला ५० ते ६० वयोगटातील असून २.८३ टक्के महिला जेष्ठ नागरीक असून त्यांचे प्रमाण तुलनेने अल्प दिसून येते.

वरिल टक्केवारी वरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, अभ्यासासाठी निवडलेल्या महिला सर्वच वयोगटाचे प्रतिनिधत्व करतात.

अभ्यासाकरीता निवडलेल्या महिलांमध्ये सर्वात जास्त हिंदु धर्माच्या असून त्यांचे प्रमाण ७५.५ टक्के आहे. तर २०.६५ टक्के बौद्ध धर्माच्या आहेत. अभ्यासामध्ये उद्योग करणाऱ्या महिलांमध्ये सर्वच जाती धर्मांचे महिला उद्योग करतांना दिसून येतात.

महिलांचा शिक्षणाबाबत माहिती गोळा केल्यानंतर माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या ४७.३३ टक्के या सर्वाधिक होत्या.

उद्योग करणाऱ्या महिलांच्या कामाच्या स्वरूपाचा अभ्यास केल्यानंतर शेवड्या, पापड, कुरड्या याचा गृह उद्योग करणाऱ्या महिला अधिक असून त्यांचे प्रमाण ४२ टक्के होते. शिवणकाम करणाऱ्या २७.३२ टक्के, ब्युटीपार्लर चालविणाऱ्या २०.९० टक्के, किराणा दुकान स्टेशनरी करणाऱ्या ३०.१० टक्के, दुध व्यवसाय व इतर उद्योग करणाऱ्या १०.१० टक्के महिला दिसून आल्यात. कुटुंबाचा अभ्यास केल्यानंतर ५६.५० टक्के महिला ह्या संयुक्त कुटुंबातील असून विभक्त कुटुंबात राहणाऱ्या ४३.५० टक्के महिला दिसून आल्यात.

२.३ उद्योजक महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात कुटुंबाच्या सहभागाच्या स्वरूपाचा अभ्यास

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा अर्थ त्यांचे कौशल्यावर आधारलेले असून त्यामध्ये अर्थार्जन व निर्णय प्रक्रिया याचा समावेश होतो. आधुनिक काळात अर्थार्जनाकरीता व तीच्या कौशल्याचे बळ वाढविण्याकरीता कुटुंब तिच्या पाठीशी उभे राहत आहे. अनेक महिला बचत गटाच्या माध्यमातून उद्योगाकडे वडलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या हक्काचा पैसा त्यांच्या हातात यायला मोठी मदत झालेली आहे. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरण येथेच थांबत नाही तर त्यांच्या कमावलेला पैशाचा विनमय, देवाणघेवान, स्वत वर खर्च याचा अधीकार सुद्धा प्राप्त झालेला आहे. म्हणजे खऱ्या अर्थाने अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण होत आहे. निव्वळ पैसा कमविणे म्हणजे आर्थिक सक्षमीकरण नसुन कमावलेल्या मिळकतीवर तिचा अधीकार, खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य, भविष्यासाठी तरतुद आणि मानसिक समाधान यासर्व बाबींचा समावेश आर्थीक सक्षमीकरणात होतो. अर्थार्जनासाठी मदत करणे आणि अर्थार्जना नंतर

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

मिळालेल्या पैशाचा तिला उपयोग करण्यासाठी परवानगी देणे या दोन बाबी भिन्न आहे.

याकरीता खऱ्या अर्थाने आर्थीक सक्षमीकरण आणि त्यासाठी कर्त्या पुरूषाचा सहभाग याचा अभ्यास करण्याकरीता आर्थीक सक्षमीकरणाच्या विविध पैलुंचा अभ्यास करण्यासाठी कुटुंबातून मिळालेले स्वातंत्र्य आणि त्यासाठी परवानगी यानुसार सारणीमध्ये खालील प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे. यावरून मिळालेल्या माहिती वरून मिळालेली टक्केवारी खालील प्रमाणे आहे.

उद्योग करणाऱ्या महिलांना स्वतच्या व कुटुंबाच्या विकासाची संधी शोधण्याची परवानगी असणाऱ्या ९१.३३ टक्के महिला आहेत.

स्वतंत्र व्यवसाय सुरू करण्याचे स्वातंत्र्य असणाऱ्या ७५.३३ टक्के आहेत.

भविष्यासाठी बचत करण्याची परवानगी असणाऱ्या उद्योजक महिलांचे प्रमाण ९४ टक्के आहे.

बँकेचे देवानघेवाण करणाऱ्या महिला ४४ टक्के आहेत.

स्थावर मालमत्ता खरेदी करण्याची परवानगी असणाऱ्या महिलांची टक्केवारी २० टक्के आहे.

शुभप्रसंगी आवडीनुसार नातेवाईक, मित्रमंडळींना आवडीनुसार भेट वस्तु देण्याची परवानगी असणाऱ्या ४० टक्के महिला आहेत.

कुटुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असणाऱ्या ८० टक्के आहेत.

स्थावर मालमत्ता स्वतच्या नावाने असणाऱ्या १० टक्के महिला आहेत.

आर्थिक पाठबळामुळे स्वत मध्ये परिवर्तन झाले असे मत व्यक्त करणाऱ्या महिला ८७ टक्के आहेत.

उद्योजक महिलांना उद्योग उभा करण्याकरीता आर्थिक मदत करणाऱ्यांमध्ये ६० टक्के महिलांना पती कडून आर्थिक मदत मिळाली.

उद्योगाचा आर्थिक व्यवहार पती–पत्नी मिळून व्यवहार करणाऱ्या ३३ टक्के महिला दिसून आल्यात तर उर्वरित महिला उद्योगासंबंधीचा सर्व व्यवहार स्वतच करणाऱ्या प्राप्त झाल्या.

२.४ निष्कर्ष–

वरिल टक्केवारी वरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, आधुनिक काळात महिलांचा वैयक्तिक व सामाजिक दर्जा चांगला असल्याचे दिसुन येते. त्यासाठी आधुनिक महिला प्रयत्न करतांनाही दिसून येते. स्वतच्या व कुटुंबाच्या विकासासाठी अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांचे वाढते प्रमाण महिला सक्षमीकरण दर्शविते व यासाठी तिला कुटुंबाचे पाठबळ मिळतांना दिसून येते. एखाद्या उद्योगासाठी लागणारे भांडवल, कच्चा मालाचा पुरवठा यासाठी कुटुंब सहकार्य करतांना दिसून येते. यासाठी परवानगी असणाऱ्या महिलांची टक्केवारी अधिक असल्याचे दिसून येते. परंतु आजही ग्रामीण भागात पैशाच्या व्यवहारासंबंधी, देवाणघेवाण संबंधी, बँकेच्या व्यवहारा संबंधी परवानगी असणाऱ्या महिलांची टक्केवारी कमी असल्याचे दिसुन येते. म्हणजेच उद्योगाची चाबी स्त्रीयांच्या हातात असली तरी, तिजोरीची चाबी मात्र कर्त्या पुरूषांच्या हाती असलेली दिसते. असे असले तरी महिलांना अर्थार्जनाकरीता आणि स्वतःचे स्वातंत्र्य जपण्याकरीता सकारात्मक बदल कुटुंबामध्ये दिसत आहे.

अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास करतांना अर्थार्जन आणि अर्थार्जना नंतर मिळणाऱ्या वेतनावरचा स्वतचा अधिकार/स्वातंत्र्य यावर भर देऊन माहिती संकलीत केली असता खर्च केलेल्या पैशाचा ४५ टक्के महिनांला हिशोब विचारला जातो. अर्थार्जन करणाऱ्या महिलाचे आर्थिक सक्षमीकरण होतांना दिसत आहे. परंतु आजही आर्थिक स्वातंत्र्याचा मुद्दा विचार करण्यासारखा आहे. असे असले तरी अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांना कुटुंबातून सकारात्मक प्रतिसाद मिळतांना अध्ययनामधुन दिसून आले.

संदर्भ सुची –

१) थाई विशाखा वसंतराव (२००२) – स्त्रियांबाबात सकारात्मक मानसिकतेची गरज, महिला सबलीकरण एक दृष्टीकोन प्रौढ व निरंतर शिक्षण आणि विस्तार सेवा मंडळ, नागपूर विद्यापीठ

२) भट्ट इला आर. (२०१६) महिलाओंका आर्थिक सक्षमीकरण नारी सशक्तीकरण योजना सप्टेंबर २०१६

३) स्मार्ट उद्योजक (२०१५)महिला उद्योजकाची गरज आणि उपलब्ध संधी – १८ जुलै

४) डॉ. कंटाळे चंदा (खंडारे) (२०१८) ग्रामीण व शहरी भागातील अर्थाजन करणाऱ्या महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबातील पुरूषांचा सहभाग चिकित्सक अध्ययन शोध प्रबंध अमरावती विद्यापिठास सादर.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

2019-20

2019-20

Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
Hindi / English

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

2019-20 2019-20 2019-20 A.N. Gawande

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila Mahavidyalay, Daryapur, Dist.Amravati

CONTENTS OF ENGLISH

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Rashtrasant Tukdoji Maharaj : A Visionary on Women Empowerment & their Progress **Dr. Beena V. Rathi**	1-4
2	Contribution of Saint Tukdoji Maharaj As A Social Reformer **Dr. Chandrajit Bhalchandra Jadhav**	5-9
3	Socio-Musical Compositions of Vaggeyakara Rashtrasant Tukadoji Maharaj and the Universal Rhythm **Mr. Prafulla Vilasrao Kale**	10-14
4	Thoughts from Gramgeeta of Saint Tukdoji Maharaj and Their Devotion and Dedication for People in Society **Dr. Archana Madhukar Falke**	15-18
5	Life & Philosophy of Rashtrasant Tukdoji Maharaj **Asst. Prof. Archana P. Tiwari**	19-21
6	The Upliftment of Villages through the Gramgeeta **Miss. Kalyani B. Tembhare**	22-26
7	Musical Literary Work of Vandaniya Rashtra Saint Tukadoji Maharaj **Dr. Umesh Santoshrao Chapke**	27-31
8	Manik Bandoji Bramhabhat to Vandaniy Rashtrasant Tukdoji Maharaj : A journey **Miss. Sheetal B. Vidhate**	32-36
9	Rashtrasant's Social Awareness by Using 'Khanjeri Bhajan' : An Analytical Study **Prof. Dr. Mukta P. Mahalley (Dhande)**	37-40
10	Manik Bandoji Bhramhabhatt to Rashtrasant **Dhanshyam A. Waghmare**	41-44
11	Mahilonnati in Rashtrasanta's Gramgeeta: A way to Upliftment for Women **Dr.Tarachand Kanthale**	45-48
12	Musical Literary Work of Vandaniya Rashtra Saint Tukadoji Maharaj **Dr. Umesh Santoshrao Chapke**	49-53
13	Rashtrasant Tukdoji Maharaj : An Indian Think Tank **Asst. Prof. A. N. Gawande**	54-55

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur *

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

13. Rashtrasant Tukdoji Maharaj : An Indian Think Tank

Asst. Prof. A. N. Gawande
Smt. K. G. M. M. V. Daryapur, Dist. Amravati, Maharashtra.

The main purpose of Rashtrasant Tukdoji Maharaj was to serve the human being in his life. The love of the nation and the work for the nation was his motive in our country. Throughout his life he worked for building the nation India as a strong one in the whole world. For this he wrote many bhajans (songs) and also addressed to the people of our India to inspire them to serve the nation. He wrote the great volume named "Gramgeeta" in which the guided the whole humanity.

Tukdoji Maharaj was born in poor uneducated family in a small village called Yawali. He acquired his primary education and left his native place to get vast knowledge of the world from any enlightened Guru. He wandered many places like Ramdighi. Tadoba jungle and Ramtek and many more. He got the habit of singing bhajans (religious songs) from his mother and later he was inclined towards the social difficulties and problems as our country was being ruled by the British Government.

Tukdoji Maharaj observed that the people were living under blind belief because they were uneducated. He then resolved to work for the society and its problems. The beginning Period of life of Tukdoji Maharaj was of British Government. He then appealed to the people to try for freedom of our country to discard the British rule and establish Indian Government. With this he also told the people to be educated to change the life of oppression. He appealed to the people to take education to progress in their life. His great volume Gramgeeta is related to the progress of rural India. He told that most of the population of India was residing in the rural part of our country.

In Maharashtra in the 19th and 20th century there were many social reformists and educationists. Among them was one Rashtrasant Tukdoji Maharaj who worked on the ground level to reform in the life of rural people. Most of the people living in rural India were far away from education. There were no schools or educational institutions by which the people can be

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur

educated. So he appealed the then society and reformists to open educational institutions of every branch so as to uplift the backwardness prevailing at that time in the Indian society.

Tukdoji Maharaj realized that the economy of our country was one important factor. The economy of the country was depend on the agriculture so he told that the agriculture education should be provided to the rural people of our country. He advocated the thoughts of Mahatma Gandhi in case of rural Indian society and their problems with solutions. Rural India was on large scale as compared with urban India. So Tukdoji Maharaj strongly stressed this point of education in his volume 'Gramgeeta' in rural India. On the basis of his experience and insight the Rashtrasant wrote 'Gramgeeta' wherein he pointed out the present realities and gave a new concept of progress for rural India through education.

Tukdoji Maharaj was a self-realized Sant who acquired his knowledge by sadhana of spiritual and yogic exercises. Though he was formally not much educated his metaphysical spirit and potentiality was of very high order. His devotional songs permeate full spirit of devotion and moral values. His traditional musical instrument was very impressive which made magical spell on the people. Even though bachelor his whole life was dedicated for the service of the people not making any difference among people of various castes, class, creed or religion. Being self-realized he taught the lessons for purity of hearts to the people. He told the people that existence of God is everywhere. He pointed out there is limitless power of God which affects everyone in this world. His principle was service to man is service to God. Humanity was his main motto. He tried to awaken the positive instincts of human and make every village an ideal one as Gram Swaraj. He preached the people to attain the ultimate Goal of Human Life by acquiring spiritual knowledge. His wisdom lives on in His Gramgeeta which provides inspiration for the development of village and building of the country. He tried hard to change devotion to God into service to mankind and the nation. He transformed a traditional prayer Organization into disciplined broad based groups of devout young men and women who engaged in constructive social work which helps the people to awaken their national feeling.

Tukdoji Maharaj lived with Mahatma Gandhi in Sevagram Ashram in 1936 for a month. There he realized the national programme of Gandhiji. The same activities for the development of the villages were organized by Tukdoji Maharaj in many villages. He established the All India Shri Gurudev Seva Mandal which provided and developed many programmes for the rural

K. G. M. V. Smt. Daryapur

development. His Gramgeeta describes the inspiration for village development. His service towards the nation make better mankind and way of living better life.

Tukdoji Mahraj wrote the bhajans of patriotic meaning that created awakening in the villagers. His book Gramgeeta became the Bible for the villagers progeress. He participated in the vishwa Dharma Parishad held in Japan in 1955 and was honored there. He would help the people in distress at the time of national calamities. He used to work in person with the villagers in road construction, village sanitation and other activites. His writings both prose and poetry are full of devotion and the spirit of humanity. His selfless devotion and dedication are bound to teach the lessons for the generation to come in future.

The thoughts of social and national development are reflected in Gramgeeta of Tukdoji Mahraj. This book was composed in poetic form touching all sides of human life and the country. This book made the real work of awakening among the people for overall development. No one is parallel to Tukdoji Maharaj who went on the border of our country at the time of wars to awake the national feeling in the hearts of soldiers fighting for our country. In the same way he also inspired all the people living in rural country to work for their livelihood leaving all superstitions away from their life. Development of villages was his main issue pointed out in Gramgeeta. By his great work for the development of nation Dr.Rajendra Prasad honored him as a Rashtrasant. From this honor Tukdoji Maharaj was being known as Rashtrasant Tukdoji Maharaj. By his humanitarian work Rashtrasant Tukdoji Maharaj became immortal.

References

1. Gramgeeta : Shri Sant Tukdoji Maharaj
2. Gramgeeta Sampadak : Sudam Sawarker U Ni Pru 27
3. "Gramgeeta" Shri Gurudev Gramgeeta
4. Pratishtan, Gurudeo Nagar, (Gurukunj Ashram) Tq.Tiosa, Dist.Amravati: Rashtrasant Tukdoji Maharaj
5. Rashtrasantanchi Bhajane, Shri Gurudeo Prakashan, Gurukunj, Dist.Amravati : Sampadak Mohod Baba
6. Manavteche Pujari Rashtrasant Tukdoji , Jivan va Karya : Prof. Raghunath Kadawe

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

2019-20

2019-20

Dr. K.A. Gawande

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III

2019-20

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,

2019-20

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२५	राष्ट्रसंताच्या खंजरी भजनांद्वारे समाजप्रबोधन **प्रा. गजानन एम. लोहटे**	९५-९७
२६	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवप्रवास **प्रा. डॉ. हरिचंद्र नांगसू नरेटी**	९८-१००
२७	वंदनीय राष्ट्रसंतानी स्त्रीशक्तीचा घेतलेला शोध व बोध **प्रा. डॉ. कोकिळा अनंतराव गावंडे**	१०१-१०५
२८	राष्ट्रसंतांच्या साहित्यातून डोकावणारी जीवनमूल्ये **सहा. प्रा. डॉ. रमेश एम. राठोड**	१०६-१०९
२९	मराठी साहित्यातील अक्षरलेणे ग्रामगीता **प्रा. रेखा दिगबंर अढाव**	११०-११२
३०	वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे संगीत चिंतन **डॉ. अनिरुध्द खरे**	११३-११५
३१	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व महात्मा गांधी **प्रा. डॉ. संतोष बन्सोड**	११६-११९
३२	राष्ट्रसंताची भाषा व साहित्यविषयक दृष्टीकोन **प्रा. कार्तिक रामदास पाटील**	१२०-१२३
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा ग्रामस्वराज्य संकल्पना **प्रा. किशोर चौरे**	१२४-१२८
३४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे दलित चळवळीतील योगदान **प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे**	१२९-१३२
३५	तुकडोजी महाराजांचे जीवन शिक्षण **विशाल शिवाजी इंगळे**	१३३-१३७
३६	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. साजिद के. शाह**	१३८-१४३

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२७. वंदनीय राष्ट्रसंतानी स्त्रीशक्तीचा घेतलेला शोध व बोध

प्रा. डॉ. कोकिळा अनंतराव गावंडे
इतिहास विभाग प्रमुख, श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर.

प्रस्तावना

भारतीय समाज जीवन हे रूढी परंपरावादी असल्यामुळे अनेक अनिष्ठ प्रथांना उत आला होता. त्यामुळे समाज मोठया प्रमाणावर अंधश्रध्देच्या खाईत ओढल्या गेला. याचाच परिणाम असा झाला की, भारतीय महिलांवर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचारास वाढ झाली. प्राचीन काळापासून स्त्रीयांवर कमी अधिक प्रमाणात बंधने लादण्यात आली. स्त्रियांचा सर्वागिण विकास खुंटल्या गेला. स्त्री ही विश्वासी जननी पण तिला पापाची खाण म्हणून हिनवल्या जात असे. परंतु जस जसा काळ लोटत गेला तस तसे स्त्रीच्या जीवनात परिवर्तन घडून आले.

महाराष्ट्राच्या मातीत अनेक थोर समाजसुधारकांचा जन्म झाला त्यामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नांव अग्रग्ण आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे कार्य तर स्वातंत्र्य आंदोलनाकरीता जनतेला तयार करण्यापासून जनतेतील अंधश्रध्दा दूर करून स्त्रियाना आत्मनिर्भर बनवून स्त्री-पुरूषांचा विकास कसा करता येईल याकरीता महाराजांनी संपूर्ण आयुष्यच खर्ची घातले. स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने आणायचे असेल तर स्त्रियांना शिक्षण व आत्मभिर्भर बनविले पाहिजे. हे प्रथमत: ओळखून त्यादृष्टीने कार्य करायला सुरूवात केली. त्या दृष्टीकोनातून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री सूधारणा विषयक कार्य आजच्या भारताच्या विकासाकरीता अत्यंत महत्वाचे आहे.

जन्म व बालपण

संत तुकडोजी महाराज जन्म २९ एप्रील १९०९ रोजी अमरावती जिल्हयातील यावली या गावी झाला. आपला जन्म वातावरण व परिस्थिती यासंबंधी महाराज स्वत:च सांगतात.

"लहान ऐसा गावामाजी । मागासलेल्या जनसमाजी
उपासाचीच लाभे रोजी । ऐसा ठायी जन्मलो"
"घरी दारिद्रयाचे वरदान । परि भावभक्तीची नसे वाण
ऐकत सुसंस्काराचे गान । सोशित कष्ट वाढलो"

महाराजांच्या वडिलांचे नाव बंडोजी ठाकूर आणि आई मंजुळादेवी या दांपत्याच्या पोटी माणिकचा जन्म म्हणजे

K. G. M. V. Smt. Daryapur

वरखेडच्या विदेही आडकोजी महाराजांचा कृपाप्रसाद होय असा त्याकाळी समज होता. आडकोजीनीच "माणिक" ला तुकडया हे नाव दिले होते आणि त्या नावानेच ते जगापुढे आले. महाराज स्वतःच सांगतात.

"माझे जन्मनाव माणिक सांगती । परि माझी मती तैसी नाही
तुकडया नावाने लोकी मी खेळलो । उजेडीया आलो तुकडे खाता"

तुकडोजी महाराजांचा स्त्री सुधारणा विषयक दृष्टीकोन

तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार परिस्थितीतुरूप अधिक सुक्ष्म, विस्तृत व पुरोगामी स्वरूपाचे आहेत५. महिलाकडे पाहण्याचा त्यांचा प्रामाणिक व शास्त्रशुध्द दृष्टीकोन त्यांच्या ग्रामगीतेच्या "महिलोन्नती" या अध्यायातून व्यक्त केला आहे. त्यात त्यांनी स्त्रीचे समाजात स्थान कसे आहे व कसे असावे याची चर्चा अत्यंत सविस्तरपणे केलेली आहे. त्याच्या मते स्त्री ही पुरूषाप्रमाणेच समाज जीवनातील एक अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. तिला पुरूषाप्रमाणेच स्वतंत्र अस्तित्व व एक वेगळे व्यक्तित्व आहे. तिचा गौरव करतांना महाराज म्हणतात -

"जिच्या हाती पाळण्याची दोरी । तीच जगाते उध्दारी
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी । शेकडो गुरूहूनिही
मातेच्या स्वभाणे पुत्राची घडण । त्यास उज्वल ठेवी तिचे वर्तन
स्त्रीच्या तेजावरील पुरूषाचे मोठेपण । ऐसे आहे"

पूर्वी स्त्रियांना कौटूबिक बंधनात ठेवण्याची प्रवृत्ती समाजात निर्माण झाली होती. 'चूल आणि मूल' हेच संकूचित कार्यक्षेत्र ठरून गेले होते. त्यामूळे ती क्वचितच दाराबाहेर पडत असे. तिला केवळ 'भोगवस्तू' किंवा 'गुलाम' समजून बंधनात जखडून ठेवणाऱ्या समाजाला महाराज विचारतात,

''काय देवे देवता भिन्न केल्या? ऋषी पत्न्या नव्हत्या सांभाळिल्या?
काय महिलात साध्वी नाही झाल्या? पहा पुराणी मागच्या
काय स्त्रियांनी नाही लिहिले वेद । नाही केला ब्रम्हवाद?
नाना विदया-कला भेद । यात प्रविण किती तरी''
''काय स्त्रियांनी युध्द नाही केले? पति, पुत्रा नाही प्रोत्साहन दिले?''
''काय स्त्रियांनी प्राण नाही अर्पिले । ब्रीदासाठी?''

अशा प्रकारे स्त्रियांच्या कर्तुत्वाचा गौरव करून त्यांच्या स्वभाव वैशिष्टयांचे वर्णनही महाराजांनी वेचक शब्दात केले.

''स्त्रि सारखी मोहिनी नाही । स्त्रि सारखी वैरागिणी नाही
स्त्रियेसारखी मुलायम नाही । आणि कठोर रणचडिका''

महिलोन्नतीच्या दृष्टीने तुकडोजी महाराजांनी मांडलेले ते विचार व केलेले कार्य त्यांचा स्त्री विषयक उदार दृष्टीकोन दाखविणारे आहे. स्त्रीला कमी लेखणाऱ्यांना ते म्हणतात -

''काही मायबाप पोरा चढविती । पुरूषे कैसेही वागावे म्हणती
मुलीस गांजिती मार देवविती। ऐसी वृत्ती आसूरी ।''

'आसुरी' हा शब्द स्त्रीची गळचेपी व अन्याय दर्शविण्यास पुरेसा आहे. त्याचा मते -

'समाजी जो पुरूषासी आदर । तैसाचि महीलाशी असावा व्यवहार
किंबहुना अधिक त्याचा विचार । झाला पाहिजे समाजी ।'

'ईश्वरानेचि निर्मिले हे सूत्र । दोन्ही ठेवावीत समाज पवित्र
मुलांनी काय केले सर्वत्र । रहा या पूढे जगामासी ।'

अशा आसुरी वृत्तीवर टीका करून महाराज म्हणतात की प्रत्येक क्षेत्रात पुरूषाच्या बरोबरीने काम करण्याची संधी तिला मिळाली पाहिजे. वास्तविक पाहता स्त्री ही पुरूषाची सह धर्म चारिणी आहे. गुलाम नव्हे, म्हणून उभयतांनी परस्परांच्या सूख-दु:खाचे वाटेकरी म्हणून जीवनात वागले पाहिजे. त्यांच्यामते स्त्री ही अबला नूसन सबला आहे. म्हणून ते विचारतात,

''का म्हणा अबला तिला । ती शक्तीशाली नाही का?
काय कमी देणे केले । तिज मानवाहूनि सांगाना''

असे असूनही काही अडाणी लोक स्त्रीला पुरूषापेक्षा कमी लेखतात अशा पुरूषांना- महाराज विचारतात -

''अरे । तुझ्याहूनि ती उत्तम वागते ।
समाजाशी उत्तम भाषण देते
तुला ही शहाणपण शिकवू जाणते ।
मग ती मागे कशाने?''

प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांनी पुरूषांच्या बरोबरीने कार्याचा वाटा उचलावा असे महाराज म्हणतात. याच दृष्टीकोनातून त्यांनी महिला मंडळ स्थापन करून त्यांच्याव्दारे स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाच्या शिक्षणाची सोय केलेली आहे. महिलांच्या उच्चतम शिक्षणाचाही त्यसांनी आवर्जून पुरस्कार केलेला आहे. महाराज म्हणतात -

''महिलांचे उच्चतम शिक्षण । शिक्षणात असावे जीवनाचे स्थान
जिवनात असावे स्वारस्यपर्ण ।
शांति दयादि भावनांचे''

Smt. K. G. M. M. Daryapur

अशा प्रकारे त्यांनी 'महिलोन्नती' संबंधीचा विचार अत्यंत पूरोगामी पध्दतीने केलेला आहे. स्त्रियांनी निव्वळ "चूल आणि मूल" या संकुचित क्षेत्रात गुंतवून ठेवणे त्यांना मूळीच मान्य नाही. म्हणून मुलीसाठी शिक्षणाची योजना असाव्या असे त्यांना सातत्यांने वाटत होते म्हणून ते समाजाला सांगतात की,

''मुलास विविध उच्च ज्ञान दयावे ।
तैसेचि मुलीनाही शिकवावे
हेळसांड करू नये जाणावे । समाजाने''

महाराजांच्या मते कोणताही देश वा राष्ट्र स्त्री जातीला मागे ठेवून पुढे जाऊ शकत नाही. म्हणून 'मातृदेवो भव' असा जिचा गौरव केला जातो आणि नानाविध नवरत्नांना जिच्या कुशीतून जन्म मिळतो अशा माय माऊली संबंधी ते म्हणतात -

''मिळो बहुमान मातांना । जसा देशात पुरूषांना''

असे ते उद्गार काढतात. त्यांच्या मते स्त्री व पुरूष ही दोन्ही संसाररूपी रथाची चाके आहेत. म्हणून ते म्हणतात -

''म्हणोनि रथाची दोन्ही चाके । मजबूत करावी कातोनि सारखे
तरीच संसार गाडी सुखे । सुखावेल ग्राम जिवनाची''

म्हणून ''लोकहो ! शिकवा तिला जगण्यास जीवनाची कला पुरूषाहुनी ती थोर होईल'' असे ते म्हणतात. महिलांच्या आंतरीक जीवनाचा विकास करेल, असे शिक्षण दिल्यानंतर राष्ट्रांचा विकास होण्यास वेळ लागत नाही. महिलांना जीवन जगतांना मानाचे स्थान असावे यासाठी त्यांना स्वत:चे अस्तित्व समाजात निर्माण करण्याचा प्रयत्नात त्यांना हातभार लावावा. म्हणजे त्यांना सहकार्य करावे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी श्री गुरूदेव महिला समाज शिक्षणाच्या माध्यमातून अनेक कृती कार्यक्रम राबविले होते. श्री गुरूदेव महिला मंडळाच्या माध्यमातून महिलांच्या सक्षमीकरणाचे काम सुरू केले होते.

निष्कर्ष

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी स्त्रियांच्या विकासाचे कार्य हे आपल्या भजनातून, कार्यक्रमातून व जनजागृतीच्या माध्यमातून कृतीतून राबविले. अशपृश्याप्रमाणे स्त्रि ही सुध्दा समाजातील दुर्लक्षित घटक होती. ती चैनीच्या वा उपभोगाची वस्तु असून त्यासारखी तीची निर्मिती आहे या विचारांना महाराजांनी तडा दिला. समाजात रूजलेले खुळचट विचार दुर करण्याचा प्रयत्न केला. चुल व मुल हे मर्यादित क्षेत्र अमर्यादित करून समाजातील अनिष्ट रूढींला परंपरेला विरोध करत एक आदराचे व सन्मानाचे स्थान स्त्रियांना देवुन त्यांच्या अधिकाराची जाणिव करून दिली. स्त्रियांसाठी श्री गुरूदेव महिला मंडळाच्या माध्यमातून समाजशिक्षण आणि औद्योगिक शिक्षण वर्ग उघडले. या वरील वर्गात महिलांना व्यायाम भजन, हस्तकला, पाककला, शिशुसंगोपन,

उद्योग प्रशिक्षण दिल्या जात असे. अशा प्रकारे महाराजांनी स्त्रियांना आत्मनिर्भर करण्यावर भर दिला. स्त्रियांनी संघटना करून त्याव्दारे सभा, संमेलन घेवून व्यासपिठावरून आपले विचार मांडावे असे ते म्हणत. स्त्री ही पुरूषांच्या तुलनेत कुठेच कमी नाही, स्त्री-पुरुष हे दोन्ही घटक समाजाच्या, राष्ट्राच्या विकासासाठी, उत्थनासाठी आवश्यक आहे. ही जाणीव समाजात निर्माण करण्यात महाराजांनी यश मिळविले. अशा प्रकारे महाराजांनी स्त्री विषयक सुधारणा तसेच समाज प्रबोधन चळवळ राबविली आणि महिलांच्या विकासाबरोबरच राष्ट्राच्या विकासात मोलाची भर घातली

अशा परिस्थितीत बरेच परिवर्तन होवून स्त्रि जीवनाचे चित्र बदलेले आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील स्त्रीयांच्या नेत्रदिपक प्रगतीने त्यांचे जीवन उजळून निघाले आहे. तिने आपल्या कर्तुत्वाने राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, साहित्य, व्यवसाय, नोकरी इत्यादी विविध क्षेत्रात नावलौकिक मिळविला आहे. हुडांविरोधी आंदोलन व स्त्री अत्याचार विरोधी चळवळ इत्यादी आघाडयावर तिचे नेर्तृत्व तळपू लागले आहे.

'चुल आणि मुल' हे संकुचित क्षेत्र सांभाहुनही आपल्या दैदिप्यमान कर्तुत्वाने जीवनाच्या विविध विशाल क्षेत्रात ती दिवसेंदिवस पुढे सरकत आहे. तिच्या विषयीच्या खुळचट कल्पना व संकुचित भावना संपुष्टात येत आहे. नवी स्त्री घडली आहे, घडत आहे. स्त्री स्वातंत्र्याच्या चळवळीला आलेले हे मधुर फळ आहे असेच म्हटले पाहिजे.

संदर्भग्रंथ सूची

१. महाराष्ट्र अभ्यास संशोधन मंडळ मुंबई (प्रकाशक) - ग्रामगिता - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
२. घोडे प्रा.डॉ.राम इ संत तुकाराम - संत तुकडोजी -तुलनात्मक दर्शन
३. खोरगडे डॉ.कुमुदिनी - राष्ट्रसंत तुकडोजी यांच्या समग्र वाड्मयाचे चिकित्सक अध्ययन - प्रथमावृत्ती ३० एप्रील १९८४
४. मोहोड सौ.विमल - राष्ट्रसंताची बारा भाषणे
५. सावरकर सुदाम - जीवनयोगी खंड ६ - साहित्य प्रभा प्रकाशन अमरावती.
६. कडवे रघुनाथ - राष्ट्रसंत तुकडोजींची शैक्षणिक दृष्टी - अमोल प्रकाशन, नागपूर

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

2019-20

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

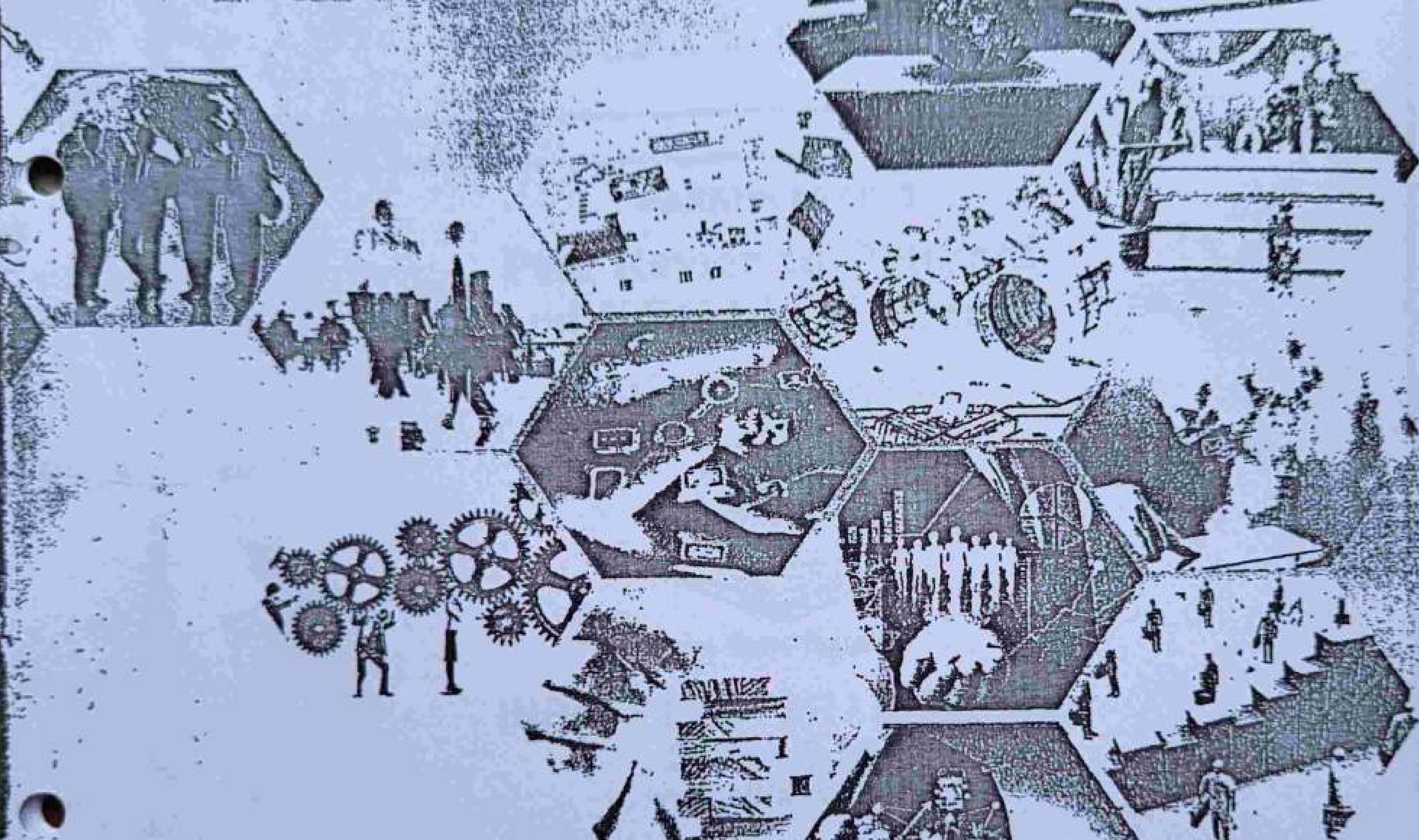

Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
Marathi Part - II.

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठास मानव्य विद्याशाखे अंतर्गत सादरइतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, लोकप्रशासन पीएच.डी.प्रबंधांचे उल्लेख विश्लेषण प्रा. दत्तराम रामजी रगडे डॉ. घ. ना. पांचाळ	११६-१२३
२४	कोरोना संकट आपत्ती व्यवस्थापन : जागतिक हवामान बलवावर होणारे संभाव्य सकारात्मक परिणाम जयमंगल धनराज	१२४-१३३
२५	किशोरावस्थेतील व्यक्तीमत्व विकास प्रा. डॉ. सौ. उषा एम. खंडाळे	१३४-१३९
२६	सुजान पालकत्व डॉ. सुनिता भोईकर	१४०-१४६
२७	वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची राष्ट्र उभारणीची चळवळ प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	१४७-१५०

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२७. वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची राष्ट्र उभारणीची चळवळ

प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर.

सारांश

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. तर विदर्भ ही संत रत्नाची खाण म्हणून ओळखली जाते. या खाणीतील तेजस्वी कोहीनुर म्हणजे वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे होत. त्यांचा सामाजिक, साहित्तिक कार्याला प्रामुख्याने स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुरुवात झाली. ते खरे क्रांतदर्शी महापुरूष होते. ३० एप्रिल १९०९ ला अमरावती जिल्ह्यातील ''यावली'' या गावी व राष्ट्रसंताचा जन्म झाला. त्यांचे वडील बंडोजी ठाकूर हे शिप्यांचे काम करीत होते. विदर्भीय ग्रामीण जीवनाचा परंपरेने चालत आलेल्या दैन्याचा वसा या कुटुंबाचे चालविला लहानपणापासुन वृत्तीने विदेही असलेल्या दैन्याचा वसा या कुटुंबाने चालविला. लहानपणापासुन वृत्तीने विदेही असलेल्या वं. राष्ट्रसंताना वैराग्याची ओढ होती. वरखोडचे संत आडकोजी महाराज यांनी १९२१ च्या कार्तिकी पौर्णिमेला वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना मनापासुन आर्शिवाद दिला. तेव्हा पासुन त्यांच्या मनात अध्यात्माची उत्कंठा निर्माण झाली शिक्षणात त्यांचे मन रमले नाही. पंढरपूर, रामटेक, यावली, मोझरी, चिमुर, ताडोबा इ. ठिकाणी त्यांनी भ्रमंती व तपश्चर्या केली प्रसिद्धीपासुन खूप प्रसिद्धी लागली. सर्व धर्म पंथाचे लोक त्यांना देवबाबा म्हणून ओळखू लागले. १९३० साली म. गांधीच्या नेतृत्वात स्वातंत्र्य आंदोलन सुरु झाले. राष्ट्रसंताची भजनाच्या माध्यमातून जनजागृतीचे अमाप्र कार्य केले. त्यांचे कार्य तरुण पीढ आणि वृद्धांना नवचेतना देणारे होते.

बीज शब्द – भजन, लोककल्याण, सन्मार्ग, संत, सेवा, अभंग, ओवी इ.

प्रस्तावना

१९३२-३३ च्या आंदोलनात संघटन करण्याच्या हेतुने १९३५ मध्ये सालबर्डीला महाशिवरात्री निमित्त महारुद्र यज्ञ असला तरी त्यांच्या मुळाशी त्या जनजागरण, जनसंघटन, स्वातंत्र्य विचाराची पार्श्वभूमी निर्माण करण्याचा त्यांचा मुख्य हेतू होता. म्हणून या यज्ञाला म. गांधीनी उपस्थित राहून या यज्ञाची गरीमा वाढविली होती. १९३८ ते १९४२ च्या कालखंडात वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी स्वातंत्र्य चळवळीसाठी दिलेले योगदान फार मोठे आहे. मात्र त्यांच्या या कार्याची पाहिजे तशी दखल घेतली गेली नाही. कोणतीही चळवळ किंवा आंदोलन यशस्वी होण्यासाठी जनसामान्य व तळागाळातील माणसांच्या मनात त्याविषयी ओढ निर्माण व्हावी लागते. ही ओढ निर्माण करण्याचे अविरत कार्य वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मनोभावे केले. ह्मन आंदोलनापुर्वीचे त्यांचे जनजागरण आणि जनसंघटन अतिशय महत्वाचे होते. त्यांनी प्रत्यक्षात स्वातंत्र्य चळवळीतही सक्रीय सहभाग घेतला. चिमूर आणि आष्टी येथे जमलेल्या आंदोलनकर्त्यांवर इंग्रजांनी बेछुर गोळीबार केला. निर्भयपणे या आंदोजनात सहभागी झालेल्या लोकांना वीरमरण प्राप्त झाले. इंग्रजांनी राष्ट्रसंताना पकडून कैद केले. त्यांना शंभर

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

दिवस तुरुंगात गेलेले राष्ट्रसंत हे एकमेव संत असावेत. वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजानी विपुल प्रमाणात साहित्य निर्मिती केली. त्यात प्रामुख्याने गद्य-पद्य असे दोन विभाग आहेत. त्यांच्या प्रखर आणि जाज्वल वाणी व लेखनीतून जे साहित्य निर्माण झाले त्यात उच्च कोटीचा राष्ट्रवाद प्रतिबिंबित होतो. म्हणूनच त्यांना राष्ट्रसंत ही उपाधी एखाद्या मुकूटमनीप्रमाणे शोभून दिसते. राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रनिर्मितीची भावना त्यांना सतत तेवत ठेवली. त्यांना जेव्हा केव्हा वेळ मिळाला तेव्हा त्यांनी विविध प्रकारची भजन लिहिली आणि त्या भजनांना व गीतांना तत्कालीन चित्रपटगीतांच्या लोकप्रिय चाली लावून त्या विविध ठिकाणी व विविध प्रसंगी भजन, प्रवचन कार्यक्रमातून स्वत: खंजरीच्या साहाय्याने गावून दाखविल्या त्यामुळे ही गीतं भजन अतिशय लोकप्रिय झाली होती. त्याची अवीट गोडी आजही जनमाणसात तेवढीच आशय व अभिरूची जोपासून आहेत. अनेकदा वं राष्ट्रसंत कितीतरी भजन, अभंग त्यांनी प्रवासात लिहून काढलेली आहेत. ग्रामान्नती शेतकरी, गरजु, गरीब, देश, संस्कृती, पर्यावरण अध्यात्म त्यांनी अतिशय विचारपुर्वक व अभ्यासपूर्ण आशयसुत्रासह केले आहे.

हर देश मै तू । हर भेष मे तू ।

तेरे नाम अनेक । तू एक ही है ।

असा एकेश्वर वाद ते आपल्या भजनातून लोकांना सांगतात. इथून-तिथून सर्व मानवजात ही सारखीच आहे. सर्व मानव एकाच ईश्वराची ऐकरं आहेत. त्यांना वेगवेगळ्या जाती धर्मात विभागू नका असा आग्रह वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज करतात.

समारोप

विदर्भाच्या भूमीतील कोहिनुर म्हणजे वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होत. संपूर्ण जीवनभर मानवी कल्याण व सेवा ही जीवनाची फलश्रुती होती. देव आणि देवळासंबधीचा नवा दृष्टीकोन त्यांनी जनमाणसात रुजविला गावाला कैंद्रबिंदू मानून गायिलेले पसायदान म्हणजे ग्रामगीता होय. सांप्रत कुग्रामांचे समृद्ध गोकूळात रुपांतर करण्याची मंत्रसिद्धी म्हणजे ग्रामगीता होय.

राष्टसंतांची ओवी सोपी प्रासादिक व अर्थवाही आहे. यात शंका नाही. ही ओवी अधिक सोपी करण्यार्च महान कार्य विदर्भाला सुपरिचित असलेले राष्ट्रसंताचे अनूग्रहित सत्पुरुष श्रीमंत संत अच्युत महाराज यांनी अधिकारी वृत्तीने ग्रामगीतेच्या संदर्भातील ही उणीव हेरली आणि ग्रामगीतेचे गद्य सत्वसार जिज्ञासु चोखंदळ वाचक, अभ्यासकांसाठी सोप्या रितीने उपलब्ध करुन दिले. यामुळे सामान्य माणसाला स्वत:चा प्रपंच परमार्थात रुपांतरीत करता येण्याची सहज सोपी वाट उपलब्ध झाली.

निष्कर्ष

१. संतांनी वेदगंगेचा प्रवाह लोकगंगेत आणला.
२. संताच्या अभंगाचा व ओवीचा यथोचित अभ्यास करुन आजच्या तेजोमय सुशिक्षितांना मोबाईलच्या विषारी विळख्याततून बाहेर काढता येते.
३. चारित्र्यसंपन्न व सुशिक्षित समाज घडविण्यास संतांचे साहित्य हा एकमेव मार्ग आहे.

Smt. K. G. M. M. Daryapur

४. संतांनी अंधश्रद्धेच्या गर्तेतून समाजाला बाहेर काढले.

५. भारत देशाच्या परिवर्तनात आणि विकासात संत साहित्याचा सिंहाचा वाटा आहे.

६. समानतेची भावना संतांनीच खऱ्या अर्थाने समाजात पेरली.

७. भारतीय संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन केले.

८. संत केवळ उपदेश न करता स्वतःच्या आचरणाचे आदर्श समाजापुढे ठेवून त्यांनी समाजाला सन्मार्ग दाखविला.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. प्राचार्य, रा. तु. भगत श्री. गाडगे महाराज गौरवग्रंथ प्रकाशन, शिवसुंदर पॅलेस, कोल्हापूर पृ. क्र. ४१

२. तत्रैव पृ.क्र. ९७

३. तत्रैव पृ.क्र. ९९

४. रमेश हुकूम संपादक पाहिले अ. भा. संत साहित्य संमेलन, अमरावती.

५. डॉ. सतीश तराळ, संपादक श्रीगुरुदेव मासिक, २०१४ पृ.क्र. ५

६. विजय मंथनवार ज्ञान-दिप

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Indexed (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Refereed Research Journal Registered & Recognized Higher Education For All Subjects & All Languages

Editor in Chief

Mr.Arun B. Godam

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

18	Programmes And Strategies For Attaining Clean And Green India	DeelipkumarNamdevraoJadhav	67
19	Ancient Indian costume in the period of Mauryan and Sunga (321 – 72 B. C.)	Mrs. Rekha B. Lonikar	70
20	Twentieth-century English literature: An Overview	More J. G.	73
21	"Evaluative Study of contaminated soil and Bioremediation Treatment in Marathwada"	Dr. Sanjay Kale	76
22	प्रवाहपतित स्त्रीविश्व : 'स्त्रीभ्रूण हत्या कारण व परिणीती' एक आकलन	प्रा.डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	79
23	साहित्य और इतिहास भूषण के काव्य के विशेष सन्दर्भ में	संतोष साहेबराव नागरे	84
24	सामाजिकसरोकारिता को निबाहती राजन स्वामी की ग़ज़ल	डॉ. संजय सोपान रणखांबे	87
25	हिंदी ग़ज़लों में आतंकवाद की भयावहता	डॉ. बंग नरसिंगदास ओमप्रकाश	91
26	विषय : साहित्य समाज औरहिंदी सिनेमा : एक चिंतन	प्रा.डॉ.एम.ए.येल्लूरे	94
27	बौद्धदर्शन और असंगघोष कीकविता	डॉ.संजय जाधव , प्रा.डहाळे मुंजाभाऊ	97
28	शारीरिक शिक्षणातील सोयी व दर्जा	डॉ. सतीश नारायण लोमटे	102
29	कौटिल्याचे आर्थिक विचार	डॉ.गोंविद राजाराम परडे	105
30	अनुवाद में रोजगार की सभावनाएँ	डॉ. मुकूंद धर्मा गायकवाड	108

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Half Yearly | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue IX Vol II , Aug. 2019 | Sr. No. 64310 | Impact Factor : 7.139

प्रवाहपतित स्त्रीविश्व : 'स्त्रीभ्रूण हत्या कारण व परिणीती' एक आकलन

प्रा.डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे
सहयोगी प्राध्यापक, श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर जि. अमरावती - ४४४८०३

सारांश :

महाराष्ट्र ही पुरोगामी विचारांची भूमी आहे. समतेचा मंत्र एथेच रुजला. प्रबोधनाच्या चळवळींनींही एथेच आकार घेतला. आता पुन्हा एकवा स्त्रीभ्रूणहत्या रोखण्यासाठी अशाच विचारप्रणव आणि कृतिशील चळवळींची गरज आहे. एकदा श्रावस्ती जेतवनात भगवान गौतम बुध्दांचा मुक्काम होता. राजा प्रसेनजीत त्यांच्या दर्शनासाठी आला. भगवान बुध्द आणि राजा चर्चा करीत होते. राजयाड्यातून राजदूत बातमी घेवून आला. ''राणी मल्लिका प्रसूद झाली, मुलगी झाली.'' बातमी ऐकून राजाचा चेहरा गोरामोरा झाला. राजाच्या चेहऱ्यावरचे दु:खी भाव बघून भगवान बुध्दांनी त्याला दु:खाचे कारण विचारले. मुलगी झाल्याने दु:ख झाल्याचे राजाने सांगितले. भगवान बुध्द म्हणाले, ''मुलगी मुलापेक्षा जास्त प्रभावी अपत्य ठरु शकेल-ती मोठी शहाणी आणि सद्‌गुणी होईल. ती आशा मुलाला जन्म देईल की, तो मोठा कर्तृत्वान होईल आणि विस्तीर्ण प्रदेशाचा राजा होईल.''

''कुटूंबात मुलगी जन्मल्यास दु:ख न मानता आनंद मानावा. जी कुटूंबे स्त्रीच्या हातात कारभार देतात, ती कुटूंब विनाशापासून मुक्त होतात. सम्राट अस्तित्वात येतो तेंव्हा सात भांडारे अस्तित्वात येतात - रथ, हत्ती घोडे, रत्ने, स्त्रिया, कुटूंबाचा शास्ता आणि गादीचा वारसदार राजपूत्र. स्त्री ही सात भांडारापैकी एक अत्यंत मौल्यवान भांडार आहे. अशी भगवान बुध्दांची शिकवण होती.''

उपदेश राजाच्या पचनी पडला की नाही ? माहीत नाही; पण, हे शहाणपण अजूनही आपल्याला उमगले नाही! हे मात्र वास्तव आहे. प्राचीन हिंदूस्थानात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा फार उंच होता. तो अर्वाचीन काळात खाली घसरला. जगातील कोणत्याही देशात स्त्रियांना इतका मानसन्मान मिळत नव्हता. त्या वेळी भारतातील स्त्रियांना तो मिळत असे; पण त्यांची नंतर जी अवनती झाली ती कोणामुळे ? धार्मिक कायदे तयार करुन देणाऱ्या मनूमुळेच ! या व्यतिरिक्त या प्रश्नाला दुसरे उत्तर नाही, असे घटनाकारांनी ठामपणे प्रतिपादन केले आहे.

केवळ भगवान बुध्द किंवा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच नव्हे, तर लोकहितवादी, आगरकर, जांभेकर, फुले, कर्वे, कमलाबाई टिळक अशा अनेकांनी विचार आणि कृतीच्या आधारे आपल्याला उपदेश केले. अर्थात, मुला-मुलींच्या बाबत समानतेच्या दिशेने आपण मुळीच पावले टाकत नाहीत, असे नाही. स्त्री मुक्ती चळवळ सुरु होवून तीन दशकापेक्षा अधिक काळ लोटला आहे. राष्ट्रपतीपदावर आज एक महिला विराजमान झाली. देशाच्या बांधापासून देशाच्या सीमेपर्यंत महिला कर्तृत्व गाजवत आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थातही आता महिलांना ५० टक्के स्थान मिळाले आहे. यात स्त्रीमूक्ती चळवळीचेही मोठे योगदान आहे. या चळवळीचा काळ तीन दशकांचा असला तरी स्त्रियांच्या उन्नतीचा प्रवास खूप वर्षापूर्वीच सुरू झाला होता. कुठल्याही क्षेत्रात महिलांचा अपवाद राहिला नाही, हे आपण आता अभिमानाने सांगतो. पण, आपल्याला महिलांची भीती किंवा असूया वाटते की काय, अशी शंका येते. म्हणून तर जन्माआधीच मुलीची हत्या होते. एकीकडे महिलांना मोठ्या प्रमाणावर संधी दिली जात आहे. त्याही संधीचे सोने करीत आहेत. दुसरीकडे स्त्रीभ्रूणहत्येने मात्र त्यांच्या अस्तित्वावरच घाला घातला आहे. हे केवळ कायद्याने रोखले जाणार नाही. प्रबोधन किंवा जनजागृती हाच त्यावरचा प्रभावी उपाय आहे. विविध संस्था आणि संघटना आता त्यासाठी पुढे येत आहेत. स्त्री-पुरुष जन्मदरात समतोल राखण्याचा संदेश लोकांच्या मनावर बिंबविण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानने नायगांव ते पुणे पदयात्रा आयोजित केली होती. खासदार सुप्रिया सुळे यांच्या पुढाकाराने ही पदयात्रा आयोजित करण्यात आली होती. राज्यभरातील युवक-युवती मोठ्या संख्येने या पदयात्रेत सहभागी झाल्या होत्या.

Smt. K. G. M. V. Daryapur

सावित्रीबाई फुलेंच्या जन्मगावापासून सुरू झालेली ही पदयात्रा सावित्रीबाई फुले आणि महात्मा फुले यांच्या स्त्री-पुरुष समानतेच्या शिकवणीची आणि कृतीचे स्मरण करून देणारी आहे. मुलींसाठी शिक्षणाची कवाडं या दाम्पत्याने उघडली. निंदानालस्ती सहन करुन भ्रूणहत्या रोखण्यासाठी कृतिशील उपाय योजले, बालकाश्रम व विधवाश्रम चालविले, स्वातंत्र्यानंतरही महिलांच्या उन्नतीसाठी विविध निर्णय घेतले गेले. महिला धोरणासारखे निर्णयसुध्दा इथल्याच धुरिणांनी घेतले. अशा या पुरोगामी विचार आणि कृतीच्या महाराष्ट्रात सर्वच स्तरातील घटकांच्या जाणिवा विस्तारल्या गेल्या; पण त्यात कुठे उणिवा राहिल्या आहेत की काय, असे वाटते. तसे नसेल तर स्त्रीभ्रूणहत्येच्या प्रश्नाने डोके वर काढले नसते. स्त्रीभ्रूणहत्येमुळे मुला-मुलींच्या जन्मदरातील तफावत दिवसेंदिवस वाढत आहे. आपल्या सुना, मुली, बहिणी जिवंत जाळणाऱ्यांना लोकहितवादी यांनी कलियुगातील राक्षस म्हटले होते, पण गर्भातल्या जीवाचाच गळा आवळणाऱ्याला काय म्हणावे ? जगणे ही मुळात स्वतंत्र सार्वभौम आणि मुलभूत स्वरुपाची बाब आहे; बाकी सगळं दुय्यम ! हे तत्त्वज्ञान फक्त मुलांसाठीच नाही तर मुलींसाठीसुध्दा हवे !

बीज शब्द : प्रवाहपतित, स्त्रीभ्रूणहत्या, नकोशी, मुली, वंशाचा दिवा, मानसिकता, विचार

प्रस्तावना :

भारतात नव्हे, महाराष्ट्रातसुध्दा, अभिमानाने मिरवावी अशी अनेक कन्यारत्ने झाली. थेट जिजाऊ आई साहेबांपासून ते परवाच्या नेमबाज तेजस्विनी सावंत, अंजली भागवतपर्यंत ! राजकारण असो की समाजकारण, शिक्षण असो की क्रिडांगण, संशोधन, साहित्य, वृत्तपत्रे, प्रसिध्दीमाध्यमे, फार काय रसायनशास्त्र, अभियांत्रिकीच नव्हे, तर ज्याच्या वाट्याला फारसे कोणी जात नव्हते अशा आहारशास्त्र आणि ॲन्थ्रॉपोलॉजी (मानववंशशास्त्र) अशा क्षेत्रातही आपला ठसा उमटविणाऱ्या महिला - महाराष्ट्र कन्याच आहेत. आज या सर्वांची आठवण येण्याचे कारण म्हणजे अलीकडेच प्रसिध्द झालेली जनगणनेची आकडेवारी, एकूणच देशात मुलींची लोकसंख्येतील टक्केवारी घटली आहे. भारतातील अनेक राज्ये चालीरिती, विचारसरणी, जातीव्यवस्था याबाबत प्रतिगामी मानली जातात. पण, महाराष्ट्र इतिहासकाळापासूनच पुरोगामी प्रगतिशील मानला गेला आहे. नव्हे त्याचे वर्तनही तसेच आहे. तरीदेखील २०११ च्या जनगणनेत महाराष्ट्रातील लोकसंख्येतली मुलींची टक्केवारी जाणण्याएवढी नव्हे, तर बोचण्याएवढी खाली घसरली आहे. सामान्यतः दर हजारी मुलींचे प्रमाण ९५०-९७० च्या दरम्यान असते. पण, मागील काही वर्षात ते ९१३ पर्यंत खाली आले होते. तरीही फारसे बिघडले नव्हते. घडी विस्कटत चालली होती, एवढेच !

यंदाही आकडेवारी अतिशय धक्कादायक आहे. मुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे वयोगटात) ९१४ वरुन ८८३ पर्यंत खाली घसरले आहे, तर मराठवाड्यातील बीडसारख्या जिल्ह्यात ते ७८९ पर्यंत खाली आहे. मुंबईतील गोवंडी येथील इंटरनॅशनल इन्स्टीट्युट ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज (आय.आय.पी.एस.) या अभिमत विद्यापीठाचे संचालक डॉ. पी. अशोकिया स्वामी यांच्या मते 'स्त्री-पुरुष प्रमाण' किंवा 'चाईल्ड सेक्स रेशो' म्हणजे जन्मणाऱ्या मुलींचे दरहजारी प्रमाण चिंताजनक प्रमाणात घटले आहे. मात्र, यामागचे कारण केवळ मुलगाच हवा ही मानसिक प्रवृत्ती एवढेच नसून बदलती जीवनशैली देखील आहे. वीस वर्षापूर्वी महिलांमधील गर्भधारणेचे पर्यायाने जन्मणाऱ्या अपत्यांचे प्रमाण निदान महाराष्ट्रात तरी, सरासरी तीन होते. अलीकडे हेच प्रमाण जवळपास एक वर स्थिरावले आहे. क्वचीत दोन अपत्ये आहेत, असे डॉ. अशोकिया स्वामींचे निरीक्षण आहे. याच मानसिकतेचा परिणाम म्हणून गर्भलिंग चाचणीचा वापर करुन स्त्रीभ्रूणहत्येचेही प्रमाण वाढले असल्याचा दावा श्री राजू जॉर्ज या सामाजिक कार्यकर्त्याने केला आहे. खरे म्हणजे स्त्रीभ्रूणहत्येविरोधात देशात सर्वप्रथम आवाज उठविणाऱ्यांपैकी आघाडीचे राजू जॉर्ज होते.

स्त्रीभ्रूणहत्या रोखणारा कायदा देशात सर्वप्रथम महाराष्ट्रात १९८८ मध्ये लागू करण्यात आला. त्यानंतर १९९४ मध्ये तो देशभरात लागू झाला. या कायद्यातील त्रुटी, पळवाटा लक्षात घेवून त्यात २००३ साली आवश्यक त्या दुरुस्त्या करण्यात आल्या. मात्र, राज्यातल्या स्त्रीभ्रूणहत्या कमी झाल्या नाहीत. एकीकडे 'लेक

वाचवा' मोहीम सुरु आहे तर दुसरीकडे शालान्त परीक्षेपासून अनेक क्षेत्रात मुलीच आघाडीवर आहेत. मात्र, त्याप्रमाणात याबाबत जनजागृती झालेली दिसत नाही. फार काय वैद्यक व्यवसायींमध्ये सुध्दा जागृती नसल्याचेही दिसून आले आहे. काय आहे या कायद्यात ?

गर्भधारणापूर्वी आणि प्रसवपूर्व निदान तंत्र (लिंग निवडीस प्रतिबंध) अधिनियम २००३ असे संपूर्ण नाव असलेला कायदा म्हणजे १९९४ च्या तत्सम कायद्याची सुधारीत आवृत्ती आहे. मूळ कायद्यात असलेल्या काही त्रुटी आणि पळवाटांचा वापर करुन ''मुलगाच पाहिजे'' या हट्टापायी गर्भातील जीव मुलीचा असल्यास गर्भपात केला वा करवला जात असे. यात अनेकदा डॉक्टरही सहभागी असत. बहुतेक वेळा गर्भपाताची शस्त्रक्रिया करणाऱ्या डॉक्टरांना देखील संबंधीत कायद्याची अथवा त्यातील प्रतिबंधाची पुरेशी माहिती नसल्याचे दिसून आले आहे. या कायद्यातील तरतुदींनूसार सोनोग्राफी या यंत्राचा व तत्सम तंत्रज्ञानाचा वापर गर्भाचे लिंग तपासण्यासाठी न करता, गर्भातील बाळात गुणसूत्रांतील वा अन्य प्रकारच्या विकृती असल्यास, त्याचे प्रसवपूर्व निदान करण्यासाठीच करता येतो. मात्र, प्रसवपूर्व तपासण्या करुन लिंग निश्चिती करण्यासाठी म्हणजेच या शास्त्राचा गैरवापर करण्यास या कायद्यातील तरतुदीनुसार प्रतिबंध आहे.

मुलगा हवा असतांना मुलगी नकोशी असतांना तिचा जन्म झाला म्हणून 'नकुसा' ठेवायचं ! पहिली मुलगी 'आशा' त्यानंतरही अनेक मुली झाल्या, शेवटची मुलगीच झाली तर नाव 'फशा' ठेवलं जातं ! राज्यभर अशा नकोशा मुलींचं नाव बदलण्याची मोहीम घेण्यात आली. साताऱ्यात 'नकुसा होणार लाडकी' अशी मोहीम राबवण्यात आली. जिल्ह्यात अशा सव्वादोनशे नकुसा सापडल्या.

पहिली 'बेटी धनाची पेटी' किंवा 'पहिली बेटी तुप रोटी'. एके काळी असं म्हटलं जायचं. कारण, घरात जन्माला आलेली पहिली मुलगी लक्ष्मीच्या पावलांनी येते, अशी समाजाची धारणा होती. अर्थात, यामागे मुलींच्या जन्माच्या स्वागताची भूमिका होती. स्त्रियांच्या सन्मानाची भावना होती. परंतु, काळाबरोबर समाजमन बदलत गेलं. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाऊ लागलं आणि इस्टेटचा वारस या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झालं. त्यातूनच मुलगा हवा ही मानसिकता वाढीस लागली आणि मुलीचे महत्त्व कमी होऊ लागले. काही भटक्या जमातींमधून आजही मुलीच्या जन्माचे उत्सव साजरे केले जात असल्याचे दिसून येते. पोटापाण्यासाठी भटकंती करणाऱ्या आणि दारिद्र्यात आयुष्य व्यतीत करणाऱ्या समाजातही मुलींच्या जन्माचा आनंद साजरा केला जात असतांना समाजामध्ये मुलींच्या जन्माचे ओझे मानले जाते. त्यातूनच स्त्रीभ्रूणहत्या वाढीस लागल्या आहेत.

संपन्न समाजामध्ये इस्टेटीचा वारस म्हणून मुलगा हवा असतो, तर गरिबांना मुलींच्या जबाबदारीचं ओझं वाटत असतं. महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यापासून या मानसिकतेचं दर्शन अनेक प्रकारे घडत असतं. मुलगा न होणाऱ्या महिलेला मानहानी सहन करीत आयुष्य कंठावं लागतं. पण, जी मुलगी जन्माला येते, तिलासुध्दा काहीही दोष नसतांना हे भोग टळत नाहीत. यातला पहिला मार्ग अवलंबला जातो, तो म्हणजे तिचं नामकरण. ग्रामीण भागात त्याला 'नाव ठेवणं' असं म्हटलं जातं. 'नाव ठेवल्यासारखं' हे नाव ठेवलं जातं. त्यातूनच धगडी, धोंडी अशी नाव ठेवली जातात. यातलं शेवटचं टोक असतं, ते म्हणजे 'नकुसा', नकोशी असताना झालेली मुलगी ती नकुसा. हाक मारतानाच तिला नकोशा जन्माची जाणीव व्हावी, अशा रितीनं हे नाव ठेवून मुलीच्या जन्माचा निषेध नोंदवला जातो. पश्चिम महाराष्ट्रात सहज धांडोळा घेतला तर अशा अनेक नकुसा आढळतील. पुणे जिल्ह्यात जशा नकुसा आहेत, तशाच अनेक 'फशाबाई' आहेत. पहिली मुलगी झाली, तर तिचं नाव 'आशा' ठेवलं जातं. त्यानंतरच्या मुलींची नावं मनीषा, उषा अशी काहीही ठेवली जातात. परंतु, जेंव्हा अपत्य म्हणून मुलगा हवा असतांना मुलगीच जन्माला आली तर तिचं नाव ठेवलं जातं, 'फशां'ची पुढे फशाबाई होते आणि नको असतांना आपला जन्म झाला आहे, याची जाणीव तिला होत राहते.

पुरोगामी महाराष्ट्राने देशात सर्वात प्रथम म्हणजे १९८८ मध्येच लिंग निवडीस प्रतिबंध करणारा कायदा केला होता, त्यानंतर केंद्र शासनाने सप्टेंबर १९९४ मध्ये हा कायदा केला. सन २००३ मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. या कायद्यांतर्गत गर्भलिंगनिदान करण्यावर प्रतिबंध केला आहे. फक्त कायद्याद्वारे हा

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

CURRENT GLOBAL REVIEWER
Half Yearly | UGC Approved | ISSN : 2319 - 8648
Issue IX Vol II , Aug. 2019 | Sr. No. 64310 | Impact Factor : 7.139

प्रश्न सुटू शकेल का ? कायद्याची कठोर अंमलबजावणी तर झालीच पाहिजे. परंतु, समाजाची मानसिकता बदलणे हा यावरील कायमस्वरुपी उपाय आहे. म्हणूनच या संवेदनशील विषयाबद्दल समाजातील सर्व स्तरांमध्ये जागृती व्हावी, या कायद्याची कठोर अंमलबजावणी व्हावी, याकरिता यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबईच्या वतीने व प्रतिष्ठानच्यां विश्वस्त सुप्रिया सुळे यांच्या संकल्पनेतून 'जागर हा जाणिवांचा, तुमच्या माझ्या लेकींचा' या पाच वर्षीय उपक्रमाचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. या अंतर्गत क्रातीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या जन्मगावापासून (नायगांव ते खंडाळा, जि. सातारा) एका भव्य पदयात्रेचे आयोजन (दि. २५ ते २८ ऑगस्ट २०११ या दरम्यान) करण्यात आले होते. राज्यातील हजारो युवतींसमवेत सुप्रिया सुळे यांची ही ऐतिहासिक पदयात्रा नायगांव ते पुणे अशी पार पडली. दि. २८ ऑगस्ट २०११ रोजी राज्यभरातील पाच हजारांहून अधिक युवतींच्या उपस्थितीत व प्रतिष्ठानचे अध्यक्ष ना. शरदचंद्रजी पवार यांच्या प्रमुख मार्गदर्शनाखाली राज्यस्तरीय युवती परिषद संपन्न झाली.

नायगांव येथे क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या जीवनावर आधारित शिल्पसृष्टीचे लोकार्पण करुन सुप्रिया सुळे यांनी 'जागर हा जाणिवांचा, तुमच्या माझ्या लेकींचा' या उपक्रमाला सुरुवात केली. स्त्रीभ्रूणहत्येविरोधातील जागराने दणाणले. सावित्रीबाई शिल्पसृष्टी ते उद्घाटन समारंभाचे ठिकाण या दरम्यान महात्मा फुले व सावित्रीबाईंच्या प्रतिमेच्या पालखीची मिरवणूक काढण्यात आली. यात लेझीम पथक, टाळमृदंग वाजविणारे, गोंधळकार, भारुडकार सज्ज होते.

राज वंशाला दिव्याची गरज असते काय ? जर गरज असेलच तर आतापर्यंत अशा लाडाच्या दिवट्यांनी आपले कुटूंब आणि समाजासाठी किती दिवे लावलेत? किती दिवट्यांनी आई - वडीलांना घराबाहेर न काढता त्यांचा प्रेमाने सांभाळ केला आहे? वर्षानुवर्षे या प्रश्नांचे एरंडाचे गुन्हाळ चाललेलेच आहे. त्या प्रश्नांना समाधानकारक उत्तरे मिळत नाहीत, तरीही अनेकांना आजही 'वंशाचा दिवा' म्हणून मुलगाच पाहीजे. ते बदलण्यासाठी ज्यांना तसे वाटते त्यांनी स्वतःपासून सुरुवात केली पाहीजे.

समारोपः

अलीकडच्या काळात शासनासमवेत अनेक स्वयंसेवी संस्था सक्रियपणे स्त्रीभ्रूण हत्या थांबविण्यासाठी योगदान देतांना दिसत आहेत. यामध्ये 'पहिलं ताट तिला', 'चला मुलींचे स्वागत करु या' 'नकोशी होतेय हवीशी', 'राखीसाठी बहीण हवी' यासारखे नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबविण्यात येत आहेत. एवढेच नाही, तर स्त्रीभ्रूणहत्या थांबविण्यासाठी राष्ट्रकुल संसदीय मंडळाच्या महाराष्ट्र शाखेमार्फत लोकप्रतीनिधींसाठी चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले होते. लोकप्रतिनिधींनी आपल्या मतदारसंघात तसेच दौऱ्याच्या वेळी राज्यभर या विषयावर जनजागृती करावी अशी अपेक्षा या वेळी व्यक्त करण्यात आली.

गावात नदी आणि घरात मुलगी असायलाच हवी अशी जुनी जाणती माणसं नेहमी म्हणायची. नदी हे जीवनाचं, समृध्दीचं प्रतीक तर घरात मुलगी असणं हे हासू-आसू, कला-साहीत्य-संस्कृती, नावीन्य, नात्यातल्या जिव्हाळ्याचा रेशीमबंध जिवंत असल्याचं प्रतीक म्हणून तर घरात मुलगी झाली तर "लई झाल्या लेकी नको म्हणू बापा, उडूनिया जाईल तुझ्या चिमण्यांचा ताफा..." असं सांगून घराची माणसं मुलीच्या जन्मांच स्वागत करायला लावायची. आज पुन्हा हीच संस्कृती, हाच विचार समाजमनात रुजवायचा असून, मुलीच्या जन्माचं स्वागत करायचंय..... कळ्यांना अवेळी खुडण्याआधी पुर्ण उमलू द्यायचंय...।

महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी आणि प्रगतीशील राज्यातील मुलींचे घटते प्रमाण ही माझ्यासाठी अत्यंत चिंतेची बाब आहे. सामाजिक क्षेत्रात कार्य करणारा आणि राज्याचा उपमुख्यमंत्री म्हणून ही बाब मला प्रचंड अस्वस्थ करते. त्यामुळे समस्येकडे मी अत्यंत गांभीर्याने बघतो. या समस्येच्या कारणांचा जेंव्हा मी विचार करतो तेंव्हा समाजाच्या मानसिकतेत या समस्येचं मुळ असल्याचं प्रकर्षाने जाणवतं. समाजावर असलेला पुरुषी मानसिकतेचा प्रभाव, 'मुलगाच हवा' ही मानसिकता आणि समाजात मुलींना असलेलं दुय्यम स्थान अशा विविध कारणांमध्ये या समस्येचं मूळ आहे असं मला वाटतं. त्यामुळे महिलांना आर्थिक तसंच सामाजिकदृष्ट्या सक्षम बनविल्यास, त्यांना

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

समाजात मान-सन्मान आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करुन दिल्यास या समस्येवर प्रभावीपणे मात करता येईल, असा माझा विश्वास आहे. त्या दिशेने आपण सर्वांनी मिळून प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष :

१) समाजात पुरुषांच्या बरोबरीनं महिलांना हक्क मिळाला पाहिजे. यासाठीच्या प्रक्रियेने आता वेग घेतला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के राखीव जागा म्हणजे पुरुषप्रधान समाज या संकल्पनेला धक्का देवून स्त्री-पुरुष समानतेचं नवं युग सुरु करण्याच्या दिशेने शासनानं टाकलेलं हे महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे.

२) भारताची संस्कृती ही जागातील प्राचीन संस्कृतीपैकी एक आहे. एथली मूल्ये, कुटूंबव्यवस्था, स्त्रीला प्राचीन काळापासून मिळणारा मानसन्मान हा भौतिकदृष्ट्या पुढारलेल्या पाश्चिमात्य जगाच्या कुतूहलाचा कायमचा विषय ठरलेला आहे. 'यत्र नार्यस्तु पुज्यते, रमन्ते तत्र वेवताः' म्हणजे जिथे स्त्रियांचा मानसन्मान केला जातो, तिथे देवता वास करतात, अशा अर्थाचे जुने सुभाषित आपल्याकडे आहे. गार्गी, मैत्रेयी सारख्या प्राचीन काळातील विदुषींपासून ते अलिकडच्या काळातील राणी लक्ष्मीबाई, डॉ. आनंदीबाई जोशी, सावित्रीबाई फुले, इंदिराजी गांधी अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रातील महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाची चुणूक जगाला दाखवून दिली आहे. असे असतांना समाजसुधारणांच्या क्षेत्रात देशात अग्रेसर असलेल्या आपल्या महाराष्ट्रात स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा समतोल ढासळला जावा, ही खरोखरचे चिंतेची बाब आहे.

३) भारतातील कुटूंब व्यवस्था आणि स्त्रीला मिळणारा मानसन्मान हा पुढारलेल्या पाश्चात्य जगाच्या कुतूहलाचा विषय आहे. असे असतांनाही आपल्याकडील स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा समतोल ढासळतांना दिसत आहे. हे फार चिंताजनक आहे. हा प्रश्न केवळ कायद्याने सुटणार नाही. त्यासाठी व्यापक जनजागृती हवी आणि ही आपणा सर्वांची जबाबदारी आहे.

संदर्भ :

१) लोकराज्य मासिक - संपादक : माहिती व जनसंपर्क महा. मुंबई - सप्टेंबर २०११ - पृष्ठ क्र. ६
२) तत्रैव - पृष्ठ क्रमांक ८
३) रजिया सुलतान, पडद्यातील बायका, स्त्री संवेदना मंच - संपादक : सुचिता बर्वे प्रगती वेल वर्ल्ड, अमरावती २०१६ - पृष्ठ क्र. २०, ततैव, पृष्ठ क्र. २०
४) ततैव, पृष्ठ क्र. २१
५) कुसुमावती देशपांडे 'पासंग' मौज प्रकाशन, गिरगाव, मुंबई. पाचवी आवृत्ती १९९७ - पृष्ठ क्र. १४
६) मा. मा. जाधव 'अक्षरगाथा' स्त्री शिक्षणाच्या आधारशीला : शरणी गंगाबिका व सावित्रीबाई फुले, राजीव जुबरे यांचा लेख, बळीवंश प्रकाशन, नांदेड - अंक दुसरा - पृष्ठ क्र. ६

Smt. K. G. M. M. Daryapur

विद्यावार्ता®

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Issue-33, Vol-08 January to March 2020

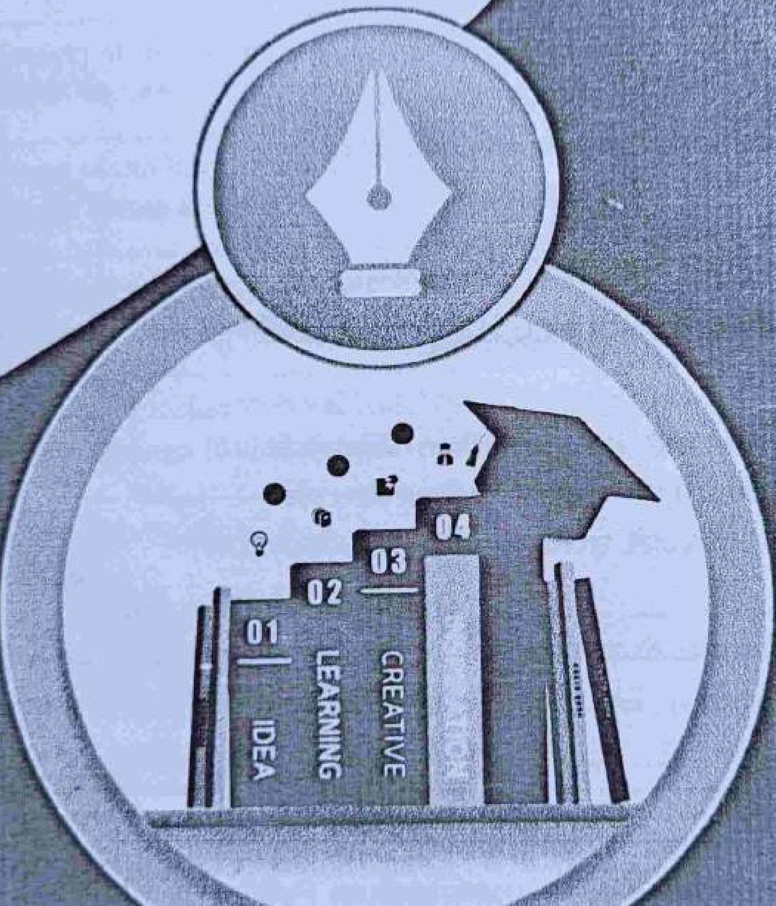

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer Reviewed International Journal

Jan. To March 2020
Issue-33, Vol-08

INDEX

01) Violence Against Women : The Girl Child : A Major Issue of Society Conflict
Dr. Professor Renuka S. Bhavsar, Dist Jalna (Maharashtra State) ||14

02) Review of drinking water system in Chandrapur city of Maharashtra
Y. Y. Dudhapachare, Chandrapur ||15

03) The Impact of Public Libraries on Rural area Communities
DR. HD GOPAL, RAMANAGARA (DIST) ||21

04) A Study on Impact of HRD awareness in present scenario
Dr. Neelu Gupta, Indore ||28

05) Virtue and Ethics in the book of Genesis
Hillal Sk, Howrah (West Bengal) ||32

06) Awareness, Attitude and Perception of Plagiarism among teachers of ...
Shubhangi P. Ingole, Dist. Amravati ||36

07) Effect of Asanas on Selected Physical Variables among University Girls ...
Dr. Yogesh B. Jani, Changa (Gujarat) India ||40

08) Article 370 and its Abrogation
JYOTI LAMBA, Jaipur ||44

09) A comparative study of the obesity among the 8th class male students of ...
Kandalkar L. S. & Dr. S. M. Kote, Aurangabad ||48

10) Transition in College Library: A Case Study
LOPAMUDRA DEY (DUTTA), Kolkata ||51

11) WOMEN POLICE IN INDIA
Dr. G. Sanjeevayya, Etcherla, Andhra Pradesh, India ||57

12) A COMPARATIVE STUDY ON STRESS LEVEL AMONG INDIVIDUAL AND TEAM GAME
DR. SUNITA S. SONARE, Nagpur (Maharashtra) ||61

13) CHANGES IN THE PROTEIN CONTENT FROM DIFFERENT PARTS OF LAMELLIDENS ...
D. T. Wagh, Dist .Beed (M.S.) ||63

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

The furthers extension of this union is the clan, the tribe, the larger society, the state, and so on. That means, the moral laws prevail over the laws of the family, the laws of the clan or tribe or the state. In fine, every form of human society is a city of God; it is theocratic.

The Genesis explains that God completed His creation of the world, including man and woman, in six divine days. On the seventh day He rested. The seventh day of human world is also, therefore, the day of rest for man, their servants and domestic animals, the beasts of burden. To be compassionate to the toiling mass is to share in God's compassion.

Bibliography

1. Good News Bible, The Bible Society of India, 206 M G Road, Bangalore – 560001, 2016.
2. The Holy Bible (Bengali), The Bible Society of India, 206 M G Road, Bangalore – 560001, 1987-88
3. Bible Natuna dhara, Living Bible India, Kolkata, 1986
4. Mingo, Bandyopadhyay, Christia, Sajal, Mangle Berta Bible, praktana Sandi (first part), Xavier prakashani, 30, pare street, Kolkata- 7000016, October, 2003

❑❑❑

06

Awareness, Attitude and Perception of Plagiarism among teachers of affiliated colleges of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Shubhangi P. Ingole
Librarian,
Smt. Kokilabai Gawande Mahila Mahavidyalaya Daryapur, Dist. Amravati

****

Introduction :

Plagiarism is one of the most frequent and serious forms of misconduct in academic environment. The foundation of academic and scholarly world revolves around ethics and integrity, where new ideas, theories are created, confirmed and re-confirmed, experiments and research works is carried and published for the benefits of the humanity with a genuine desire of acknowledgement. For this purpose universities and institute of higher learning are established that not only generate new ideas, theories, formulas and standards through experiments, field work and through other research methods ,but also produce highly skilled and competent graduates with high standards of honesty, and professionalism to serve the communities. It is presumed that due credit will be given to the authors of new ideas and revolutionary invention. Current and coming generations can benefit from these creative works and can advance this knowledge and scholarship through their indigenous research by giving credit and acknowledgement to original authors where it is due. However with enhanced access to a vast amount of knowledge and resources, academic dishonesty and

Smt. K. G. M. V. Daryapur

plagiarism is increasing in the institutions of higher learning around the globe (Brimble and Stevenson Clarke 2005). Plagiarism in this study has been defined as "the action or practice of taking someone else's work, ideas etc. and passing it off as one's own; literary theft"(Oxford English Dictionary 2010).

What is Plagiarism :

Plagiarism is theft of another person's writing or ideas. Generally, it occurs when someone steals expression from another author's composition and makes them appear to be his own work. Plagiarism is not a legal term, however, it is often used in lawsuits.

Plagiarism can take a broad range of forms At its simplest and most extreme, plagiarism involves putting one's own name on some one else's work; this is commonly seen in schools when a student submits a paper that someone else has written. Schools, colleges and Universities usually have explicit guidelines for reviewing and punishing plagiarism by students and faculty members. The act of using someone else's work, idea, etc. - without giving the author the deserved credit for it - for one's own benefits is known as plagiarism. Plagiarism is defined in many different ways by authors involved in the academia area. Many definitions can be found, but below a few examples are presented:

"Unacknowledged copying of documents or programs" (Joy & Luck, 1999 pp. 129-133)"The presentation of another person's ideas or material as if it were one's own" (Culwin& Lancaster, 2000)"The sub-mission of part or all of another person's work as if it were ones own, without the knowledge of the author, and with intention to deceive" (Irving, 2004)

Literature Review

Mahsa Ghajarzadeh and et.al (2012) discusses the attitude towards plagiarism in faculty members of Medical School at Tehran University of Medical Sciences. One hundred and twenty medical faculty members of Tehran University of Medical Sciences were enrolled in this cross-sectional study. They were asked to answer to valid and reliable Persian version of attitude towards plagiarism questionnaire. Attitude toward plagiarism, positive attitude toward self plagiarism and plagiarism acceptance were assessed. Eighty seven filled-up questionnaires were collected. Mean total number of correct answers was 11.6 ± 3.1. Mean number of correct answers to questions evaluating self-plagiarism was 1.7 ± 0.4 and mean number of correct answers to questions evaluating plagiarism acceptance was 1.4 ± 0.2. There was no significant correlation between plagiarism acceptance and self-plagiarism (r=0.17, P=0.1). It is essential to provide materials (such as workshops, leaflets and mandatory courses) to make Iranian medical faculty members familiar with medical research ethics issues such as plagiarism.

Gullifer and Tyson (2010) stated that since the 1960s there has been considerable attention drawn to the issue of academic dishonesty (Aluede et al. 2006; Macdonald & Carroll, 2006; Olasehinde-Williams et al., 2006). Plagiarism as an aspect of academic dishonesty is defined by Park as "the theft of words or ideas, beyond what would normally be regarded as general knowledge" (2003, p. 472). Park describes plagiarism both as having intent and as involving not only words but also ideas. Besides the loss of credit due the original author, Gullifer and Tyson (2010) argue that plagiarism by passes learning and produces in adequately educated graduates whose lack of skills may pose potential threats to society through the provision of in accurate knowledge at different levels. Furthermore, Marsden, Carroll and Neill (2005) agree that this occurrence could tarnish the image of higher education institutions and increase media scrutiny.

Research Statement

The present topic for research "Awareness, attitude and perception of Plagiarism among teachers of affiliated colleges

Smt. K. G. M. M. V. Dharmapuri

of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati" is undertaken to study the awareness of plagiarism among the teachers of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. A survey study will be carried to know the awareness, perception and attitude towards plagiarism. The study will also focus on the prevention of plagiarism and create awareness about copyright.

Statement of Problem

Extensive research reveals that academic dishonesty remains a persistent challenge allover the world. Many institutions have tended to downplay the levels of this behavior. At present there has been very little or no studies that deal with the question of academic dishonesty or plagiarism. Hence this research reports on the prevalence of academic misconduct of teachers and conduct a detail study about the perception of academic cheating and plagiarism at Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati at higher frequency than perceived by students. While scanning the different sources for present study no such study was conducted in India .To address this gap in the literature, the researcher took the initiative to study the present topic"Awareness, attitude and perception of Plagiarism among teachers of affiliated colleges of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati"

Aims and Objectives of the study:

1) To investigate teachers awareness about plagiarism

2) To investigate teachers attitude towards plagiarism

3) To investigate teachers perception towards plagiarism

4) To investigate awareness about the anti-plagiarism software among the teachers

5) To study the self reported conduct about plagiarism by the faculty.

Scope and Limitation of the study:

The study will include teachers teaching in different departments and affiliated colleges of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati There are total 22 teaching departments and 415 affiliated colleges to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. The study was limited to the full time teachers engaged in teaching and research. The study was based on the awareness, attitude and perception regarding to the plagiarism in research writing.

Research Methodology

The descriptive survey research was found appropriate in behavioural sciences because many of the experimental studies cannot be experimented in laboratory or on actual field. Descriptive survey research can systematically observe and analyse the human behaviour. The researcher has to select one of them, which is appropriate. To test the proposed hypotheses, a survey instrument consisting of measurement for each construct will be developed. The research methodology contains research design, population, data sources, validity and reliability and statistical analysis. Teachers of teaching departments and affiliated colleges of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati was target group to conduct the survey. The questionnaire was framed including Awareness, Attitude and Perception attributes regarding to the plagiarism. The questionnaire was composed of statements on a 5 point Likert scale, (1 – strongly disagree, 2 – disagree, 3 – neither agree nor disagree, 4 – agree and 5 – strongly agree) measuring three attitudinal factors (positive and negative attitude and subjective norms) toward plagiarism.

Results was presented as score (mean ± SD) followed by reference range (divided in three equal parts: low, moderate and high score). Score range will expend from 12 to 60 (low: 12-28; moderate: 29-45; high: 46-60) measuring positive attitude toward plagiarism, from 7 to 35 (low: 7-16; moderate: 17-26; high: 27-35)

[illegible] negative attitude towards plagiarism [illegible] from 10 to 50 (low 10-23 moderate 24 [illegible] high 38-50) measuring subjective norms.

Research question

1) What are the plagiarism related issues arising from the previous academic experiences of teachers?

2) What extent the teachers are aware about the plagiarism related issues?

3) What type of attitude they have regarding the plagiarism related issues?

4) What perception they have about the plagiarism related issues?

5) Whether the teachers face plagiarism problems regarding to the students assignments or project work?

Interpretation of Findings:

This chapter interpret and discuss the finding presented in the previous chapter. The interpretation of the data is based on the objective of the study, namely to investigate the trends and to create awareness, attitude among teachers of affiliated colleges of Sant Gadage Baba Amravati University, Amravati as well as to determine the perception of plagiarism of this University.

The findings of this study showed that there are teachers who rate plagiarism are very serious, serious or not serious at all and there are teachers so not know whether it is serious or not.

There are different forms of plagiarism that teachers commit while writing assignments or do projects. Plagiarism can be intentional or unintentional. Unintentional plagiarism occurs when the teachers use words and ideas of others without acknowledging the source, usually because they do not know how to cite. Intentional plagiarism occurs when the teachers use the ideas and words of others without acknowledging the source, because they want the plagiarised work regard as their original work. Even if teachers are aware that plagiarism is illegal or not acceptable, they will still copy [illegible] without acknowledging [illegible]

[illegible] of plagiarism [illegible] the source are mostly regarded [illegible] plagiarism. They regarded [illegible] when committed [illegible] to deceive.

Poor understanding and perception of plagiarism influence plagiarism. Teachers, for example will think that if they change a few words they do not need to acknowledge the source or that work to word text does not need quotation marks when the source is acknowledged.

Conclusion:

Plagiarism is a complex issue and is misunderstood by most teachers. There is no simple solution to this problem. Academic staff should focus on ways to reduce plagiarism. To raise awareness about plagiarism, the issue must be explained to students.

Although it is the responsibility of the higher education institution to prevent plagiarism, suggested that the academic staff in cooperation with the library can prevent or minimise plagiarism by designing assignments correctly and adopting teaching methods and instructions. Teachers need to understand what plagiarism is, how to avoid it and why they should be penalised for it. Referencing and academic writing skills must be taught by all lecturers at all levels. Special attention should be given to the function and purpose of writing, reliability of information, ethical aspects of using information and how to become thoughtful, careful and critical writers. Higher education institutions must update policies and guidelines on plagiarism. They must also invest in plagiarism detection software and ensure that students as well as academic staff make use of it.

References :

1) Brimble M. & Stevenson-Clarke P. (2005). Perceptions of the prevalence and

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer Reviewed International Journal
Jan. To March 2020
Issue-33, Vol-08

seriousness of academic dishonesty in Australian universities. Australian Educational Researcher, 32(3), 19–44. CrossRef

2) Carroll J. (2004) Deterring, detecting and dealing with plagiarism. Available at: http://www.brookes.ac.uk/services/ocsd/2_learntch/plagiarism.html (Accessed: 7 December 2014).

3) Culwin F. & Lancaster T. (2001) 'Plagiarism, prevention, deterrence and detection'. The Higher Education Academy [Online]. Available at: http://www.heacademy.ac.uk/assets/York/documents/resources/resourcedatabase/id426_plagiarism_prevention_deterrence_detection.pdf (Accessed: 7 December 2014)..

4) Galus P. (2002). Detecting and preventing plagiarism. The Science Teacher, 69(8), 35–37.

5) Gullifer J. & Tyson G. A. (2010). Exploring university students' perceptions of plagiarism: A focus group study. Studies in Higher Education, 35(4), 463–481.

6) Irving R.W. (2004) Plagiarism and collusion detection using the smith-waterman algorithm. Glasgow, UK.

7) Joy M. & Luck M (1999) 'Plagiarism in programming assignments', IEEE Transactions on Education, 42(2), pp. 129-133.

8) Masha Ghajarzadeh et.al. (2012).Attitude toward Plagiarism among Iranian Medical Faculty Members. ActaMedicaIranica, Vol. 50, No. 11, 779

9) McCabe D. L. (2005). Cheating among college and university students: A North American perspective. International Journal for Educational Integrity, 1(1), 10–11.

10) McCabe D. L. (2006). CAI Research. Retrieved January 6, 2006, from The Center for Academic Integrity. Duke University Web site: http://www.academicintegrity.org/cai_research.asp

11) Oxford English Dictionary. (2010). Plagiarism, n. http://www.oed.com/view/Entry/144939. Accessed: 28 December 2014.

07

Effect of Asanas on Selected Physical Variables among University Girls Students

Dr. Yogesh B. Jani
Physical Training Instructor,
Charotar University of Science and Technology, Changa (Gujarat) India

****

Introduction:

Yoga originated thousands of years ago in India as a technique to help people achieve spiritual enlightenment. Based on the idea that the mind and body are one, students believe that Yoga improves health by improving how you see the world, which calms the spirit and decreases stress. Today, people practice Yoga to improve their physical, mental and spiritual wellbeing. Now a days majority peoples are leaving a life like machine. They do not spend time for foundations the good mind and fine body for the health of human life. When peoples do not take care of their health and mind they suffer from so many diseases. But in ancient time peoples had devoted much time for taking care of their body and mind, because they lived long and healthy life. Today the awareness of maintaining good health has been on the high and people attend to physical exercise sessions even without knowing the without actual values of yogic practices. Asana, pranayama and meditation help to maintain good health and to promote the efficiency of the born strength and vital internal organs of our body. Asana are postures. According to patanjali, "any comfortable position that is steady is an asana". Asana have a good influence on our body systems, particularly the respiratory and

Smt. K. G. M. M. Daryapur

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

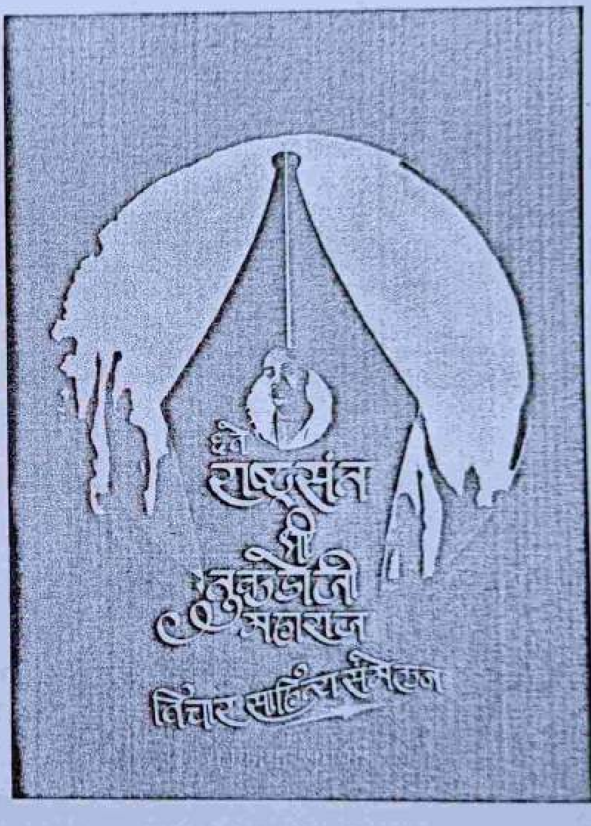

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

2017/2018
Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मौलिक राष्ट्रजागरण डॉ. स्मिता मनोहरराव जाधव	४८-५३
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा भजनातील सांगेतिक प्रयोग प्रा. डॉ. सोपान सिताबराव वतारे	५४-५५
१५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोण प्रा. दिलीप घोनमोडे	५६-६१
१६	वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या समाजप्रबोधनातील भजनप्रभाव प्रा. डॉ. राजीव बोरकर	६२-६५
१७	राष्ट्रसंताची खंजेरी भजने, अमुल्य योगदान प्रा. संतोष मुकिंदा थंदरे	६६-६७
१८	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलिकरण व महिलोन्नती विषयक विचार डॉ. माधुरी ना. कोकोड	६८-७०
१९	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन आणि सकारात्मक समाज प्रबोधन वैखरी वझलवार	७१-७४
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजींचे महिला सबलीकरण व स्त्री उन्नतीचे विचार डॉ. सिद्धार्थ बुटले	७५-७७
२१	राष्ट्रसंतांची खंजरी भजनातून समाजजागृती प्रा. डॉ. सुधाकर वि. भुयार	७८-८०
२२	राष्ट्रसंतांची गीतिकाव्ये डॉ. स्नेहल द. शेंबेकर	८१-८४
२३	वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तरुणांना आवाहन : एक शोध प्रा. दिलीप एम. मोरे	८५-८९
२४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या महिला सक्षमीकरणाबाबतच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास डॉ. श्वेता सं. सत्तुरवार (कुकडपवार)	९०-९४

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

२३. वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तरुणांना आवाहन : एक शोध

प्रा. दिलीप एम. मोरे
सहायक प्राध्यापक, श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर जि. अमरावती.

सारांश

महाराष्ट्राला संतांची तेजस्वी व सात्विक विचारांची महान परंपरा लाभली आहे.

संत ज्ञानेश्वर यांचे पासून तर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांपर्यंत सर्वच संतांनी देशातील युवकांना त्यांच्या साहित्यातून एक दैदीप्यमान संदेश दिला आहे. युवकांनी बलवान व्हावे, नितिमान व बुद्धीमान व्हावे व जीवन देशसेवेकरिता लावावे असा आग्रह संतांनी त्यांच्या साहित्यातून व विचारातून मांडला आहे.

संत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगितेतून तरुणांना एक प्रखर क्रांतिकारक संदेश दिला आहे. तरुणांनी आपल्या गावाला समृद्ध करण्यासाठी झटावे असा आशावाद ते मांडतात. गावाच्या विकासातून देशसेवेकरिता तरुण तयार व्हावा असा विचार त्यांनी तरुणांना दिला आहे.

नुसते नको उच्च शिक्षण। हे तर गेले मागील युगी लापोन।।
आता व्हावा कष्टीक बलवान। सुपुत्र भारताचा।।

युवकांनी तपोबलाने आत्मकल्याणातून स्वतःचा विकास साधावा. सोबतच गावं व देश सेवेकरिता पुढे यावे.

गावा गावाशी जागवा।भेदभाव हा समूळ मिटवा।।
उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा। दास तुकड्या म्हणे।।

बीजशब्द- तरुण, आवाहन, तपोबल, ग्रामसुधारणेचा, आत्मकल्याण, बलवान

तावना

राष्ट्रसंतांनी आपल्या ग्रामगितेतून युवकांना आपल्या जीवनाविषयी जागरूक राहण्याचा संदेश दिला आहे. पणी विद्यार्जन करुन शरीर कमवावे. आई, वडील गुरू यांच्या सेवेसोबतच ग्रामसेवा, देशसेवा याना आपल्या नाचे ध्येय मानावे असे ते सांगतात.

Smt. K. G. M. M. Daryapur

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Volume - IX, Issue - I, January - March - 2020
ISSN - 2277 - 5730
Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. दिलीप एम. मोरे

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled

वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तरुणांना आवाहन : एक शोध

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Editor - Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 8390984760 Tel. No. (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue- February- 2020

(Vol- 3

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne

Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affilliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

◆ Organizes ◆

One Day Inter Disciplinary National Conference on

HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

INDEX

01) A Glance At Today`S Library Consortia In India
Ankush Rajendra Dethe, Khamgaon ||15

02) Language and Literature
Prof. Archana P. Tiwari, Daryapur ||18

03) Role of Culture in Language Acquisition Process
Dr. D. R. Khanderao, Akola ||19

04) Socio-Religious Reform Movements Of Nineteenth Century ...
Dr. Purnendu Kumar Kar, Chandrapur ||23

05) Voicing the Subaltern in Mulk Raj Anand's Untouchable
Prof. Sarita U. Chandankar (Chapke), Yavatmal ||27

06) Hindu Philosophy : The Nectar for Mankind
Dr. Shalini A. Bang, Akola ||31

07) Humanism, Renaissance And The Classical: A Critique
Dr. Purushottam P. Deshmukh, Akola ||33

08) Economic Recession And Remedies On It
Dr. Mahesh Gaikwad, Buldana ||35

09) Knowledge Management In Academic Library
Assit. Prof. I. P. Pawar, Akola ||38

10) Human Rights for Women and Girls
Prof. Jaibhaye A. D., Satara ||43

11) The Role of Music in Social Bonding
Mr. Prafulla Vilasrao Kale, Wardha ||45

12) Impact of culture on English language
S. B. Meratkar, Mehkar ||48

13) Knowledge Management System in Academic Library
Nilesh D. Raut, Buldana ||53

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

02

Language and Literature

Asst. Prof. Archana P. Tiwari
Head of Deptt. Of English,
Smt. K.G. M. Mv. Daryapur

****

The study of science has become so important in the modern world that we sometimes find Ourselves wondering whether other studies are not a waste of time. In English we use the word in at least two different ways, very often it simply means anything that is written: timetables, catalogues, textbooks, travel broachers and so on. If you are thinking buying a bicycle or a motor car or washing machine, you will probably want to see the literature about it.. If you are a medical student you will have to read a literature about surgery. In this broad sense an account of yesterday's match or an advertisement for soap powder is as much literature as the Dialogue of Plato or the novels of Graham Greene. But when we talk about English Literature as we do, we are using the word in indifferent and perhaps more serious sense.

To define literature is a difficult task which we do not need to attempt, yet it is generally easy to recognize literature when we come across it. In the same way it might be very difficult to define or describe a dog, but not at all difficult to recognize a dog when we see one. The shapes of literature are as various as the shapes of dogs, yet we have no hesitation in saying that King Lear is literature. Animal Farm is literature too: and so is Shelley's Ode to the West Wind. But yesterday's Times and Guide Michelin and the Encyclopedia Britannica are not literature except in the loosest and most general sense of the word. Some people in order to exclude this loose and general sense use phrases like "creative literature 'or 'serious literature or 'imaginative literature'. Some phrases may sometimes help us to understand what we are talking about, but each is poem to objection especially perhaps the first, since 'creative 'has now become a fashionable and almost meaningless word in England.

Most of the literature produce in the world is mediocre: some is bad, some is good, and very, very little is great. But all of it is literature. Let us go on however to think about a few of the qualities we expect to find in good literature. It has generally been thought that there is some sense in which literature should hold the mirror up to nature.'

Another quality one may expect to find in good literature is originally. There is in modern times a great deal of talk about originality whether in literature or any other form art and much of it is foolish writing is not only a matter of ideas and inspiration, but also of practice and technique. Literature can only come alive through the creative imagination without this all the technical skill in the world is useless. Yet it s equally true that without some technical knowledge and craftsmanship no good writing is possible Indeed it is a simple absence of language skills which prevents many sensitive and imaginative writers from becoming good writers. On the other hand there are writers of such imaginative power that we simply forget any weaknesses I their technique. Dickens and D. H. Lawrence, to quote only two examples, certainly did not always write prose to satisfy a perfectionist but few critics would deny that they were great novelists. In short, technical skill or craftsmanship the art of 'the right word in the right place'- is something we expect to find in most good literature: it would be foolish to think that good literature is made by technique alone. Even at the lowest level we find that literature is concerned is some way with morality.

Literature provides learners with wide

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

range of individual lexical or syntactic items. Students become familiar with many features of the written language, reading a substantial and contextualized body of text. They learn about the syntax and discourse functions of sentences, the variety of possible structures, the different ways of connecting ideas, develop and enrich their own writing skills.

For many language learners the ideal way to increase their understanding of verbal, non verbal aspects of communication in the country withinwhich that language is spoken a visit or an external stay is just not probable. Literature is perhaps bet regarded as complement to other materials used to develop the foreign learnersunderstandinginto the country whose language is being learned. Also, literature adds a lot to the cultural grammar to the learners.

Literature plays an important role in English programs of many non English speaking countries. Moreover there are some problems encountered y language teachers within the area of teaching, English through literature. As obediat states literature helps students acquire a native like competence in English, learn the features of modern English, learn hoe the English Linguistic system is used for communication, see how idiomatic expressions are used, speak clearly, precisely and concisely and become more proficient in English, as well as creative, critical and analytical learners. The human fascination with language begins long before modernism.

References :

1. Macmillam –R. J. Rees—English Literature.
2. Research in Language And Literature – Dinesh Rajput
3. Modern Literature and culture- James Andersem.

❑❑❑

03

Role of Culture in Language Acquisition Process

Dr. D. R. Khanderao
Department of English,
Sitabai Arts, Commerce and Science College,
Akola.

****

Abstract- The language and culture of the community in which socialization takes place influence the social nature and identity of the individual in many aspects. Since language mediates between man and environment, language learning is considered as a social activity and a language learner should be viewed not only as a cognitive entity but also as a social being functioning in a multilingual environment. The major learning theories that have an impact on teaching methodology are the behaviorist, the cognitivist and the developmental interactionist. The language thus developed is not just a means for communication but reveals the nature of communication. Therefore, the culture and language used in a society are inseparable. The tendency to superimpose his speech patterns on the new culture's language causes a cultural accent. The theories of language acquisition have direct relevance to developing language teaching methods and materials.

Key words- language, culture, community, acquisition

Introduction-

Language is the chief means by which human personality expresses itself and fulfills its social interaction with other people, and hence essential for survival and development as human beings. With the increasing population and rapid development of science

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February 2020

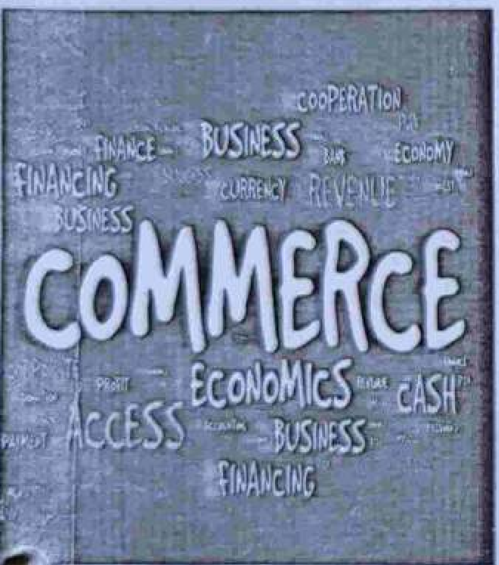

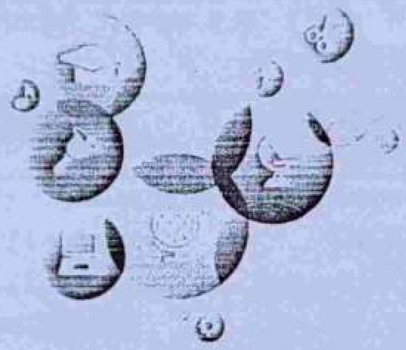

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

33	E-Resources Management from Academics Libraries **Prof.Pramod N.Alone**	135
34	**Goods and Services Tax in India (GST)** **Rajesh Ramasa Chavan**	140
35	Anita Desai`s Novels: Portrayal of Feminine Sensibility **Punam V. Barabde**	143
36	हिन्दी लघुकथा का उद्भव और विकास क्रम **डॉ.आनंदप्पा ईरमुखदवर**	147
37	World Trade Organization And Agreement On Agriculture **Dr. P.Y.Nimbalkar**	149
38	The Idea about the 'Nation' – from Women's Perspective in the Indian National Movement. **Dr. Sanjyot Apte**	155
39	Influence Of Specific Training Programme On Physiological Component Of High School Level Male Softball Players **Dr. VikrantJ.Gautam**	160
40	Analysis of Right of Maintenance of Muslim Wife : Indian Perspective **Prof.Dr.Suprabha P. Yadgirwar, / Dr. Sandeep C. Nagarale**	164
41	बुलडाणा जिल्ह्यातील शेतकरी चळवळ इ.स. १९२० ते १९४०. **डॉ. किशोर मारोती वानखडे**	169
42	**मराठी नाटकांवरील इब्सेन तंत्राचा प्रभाव** **प्रा. डॉ. भूमिका गो. वानखडे**	175
43	Wrapping Sustainable Development With Women Empowerment – Making The Mechanism Meaningful **Dr. S.P. Yadgirwar**	178
44	आदिवासी लोकसंस्कृतीतील लोकगिते डॉ. प्रफुल्ल गवई	183
45	नवीन पिढिच्या शिक्षणावर डिजिटल मीडियाचा प्रभाव - ग्रामीण भागातील समग्र विचार डॉ. अमीत पांडे	186
46	Radical Feminism in 'Why I Want a Wife'by Judy Brady **Dr.G.B.Shelkikar**	190
47	राजकीय नेतृत्व :– एक दृष्टीक्षेप डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले	193
46	Theological Element in George Herbert's "The Temple" with the Special Reference to Atonement **Dr Veena R. Ilame**	196

Smt. K. G. M. M. Daryapur
Smt. K. G. M. V. Daryapur

'Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

राजकीय नेतृत्व :– एक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर

राजकीय नेतृत्व या संकल्पेनबाबत अनेक विचारवंतामध्ये एकवाक्यता दिसून येत नाही. जितके लेखक तितक्या व्याख्या राजकीय नेदतृत्वाबाबत केलेल्या आढळून येतात. जेम्स मॅक ग्रागर बर्न्स ने तर १३० व्याख्याना ओझरता उल्लेख केलेला आहे. काही लेकखांच्या प्रातिनिधीक स्वरूपाच्या व्याख्यांचा विचार केल्यास आपणास राजकीय नेतृत्वाची संकल्पना स्पष्ट करता येईल.

वेबस्टरच्या मते, 'नेतृत्व म्हणजे अशी व्यक्ती की, जो समुहाला निर्देश देतो, आज्ञांकित करते किंवा प्रमुख म्हणून मार्गदर्शन करते.'

मॅक वेबरच्या मते,'स्वतःच्या व्यक्तीगत गुणांच्या द्वारे तथा त्याला प्राप्त होणाऱ्या साधन–स्त्रोत याच्यावरील नियंत्रणामुळे जो समुहातील लोकांना प्रोत्साहित करून त्याच्या वर्तनाला प्रभावित करू शकतो त्याला नेता म्हणता येते.'

नेतृत्व व नेता या संकल्पनेच्या संदर्भात विविध व्याख्यांच्या आधारे आपणास हे स्पष्ट होते की, नेतृत्वाची व्याख्या विविध लेखकांनी आपआपल्या दृष्टीने मांडलेली आहे. चार्लस मेरियमने गुणांच्या आधारे नेतृत्वाची व्याख्या केली, सेलीगनच्या मते गुणसमुच्चय म्हणजे नेतृत्व, स्टॉगडील, मायरन वाईनर, डेवीस यांनी 'व्यक्तीच्या परस्पर संबंधावर आधारीत' नेतृत्वाची व्याख्या केली. काही लेखकांनी परिस्थितीच्या संदर्भात विचार केला आहे. काहींनी कार्यवादाच्या आधारावर नेतृत्वाची व्याख्या केली. चर्चर्ड सी. स्नाडेर व पेग ह्यांनी 'निर्णय घेणाऱ्या प्रक्रियेला नेतृत्व' म्हटले आहे.

राजकीय नेतृत्वाचा भारतामध्ये विकासप्रक्रियेत विचार केल्यास वेदकाळ, रामायण काळ, महाभारत काळ, प्राचीन बुद्ध संघराज्य, प्राचीन स्थानिक स्वराज्य संस्था, मध्यकालीन विकास, आधुनिक कालखंड, महिला नेतृत्व, राष्ट्रवादी नेतृत्व, समाजवादी नेतृत्व, तथाकथीत दलीत नेतृत्व या विविध प्रकारामधून भारतात नेतृत्व विकसीत होत जाऊन एक नविन आयाम भारतीय लोकशाहीला पुरक व समृद्ध बनिवण्यासाठी राजकीय नेतृत्वाचा फार मोठा हातभार लागला असून त्यातून अनेक संघटना, पक्ष, नेतृत्व उदयास येवून क्रांतीकारक घटना घडून नविन प्रवाह, जीवनपद्धतीचा समोर आला आहे. नेतृत्वाने विभिन्न दृष्टीकोण आहेत जसे की, गुण दृष्टीकोण, गट दृष्टीकोण, परिस्थिती दृष्टीकोण, शक्ती दृष्टीकोण यामधून सुद्धा नेतृत्वाची संकल्पणा आपल्या डोळ्यासमोर येते.

राजकीय नेतृत्व म्हणजे काय, कोणाकडे नेतृत्व आहे, किंवा ऱ्यासाने शासनभीच्या संकल्पना स्पष्ट झाल्यानंतर पुढील टप्पा आपल्यासमोर येतो तो म्हणजे नेतृत्व मिळाल्यानंतर किंवा प्राप्त केल्यानंतर त्याने कोणत्या प्रकारची कामगीरी करणे महत्वाचे आहे किंवा समाजमनात त्याची भूमिका कोणती असायला हवी त्याची कोणती कार्ये असावी कि, जेणे करून त्या नेतृत्वाला समाजमनाकडून अधिमान्यता प्राप्त होईल. नेतृत्वाची खरी कसोटी म्हणजे त्याची कामगीरी, त्याच्या कामाची पद्धत त्यातून त्याची उभी राहणारी भूमिका व कार्ये हे अतिशय महत्वाचे आहे.

नेतृत्वाची भूमिका व कार्ये –

१) संस्था अथवा समुहाची ध्येयनिश्चती.
२) विशिष्ट उद्दीष्टांच्या सोईने जनसमर्थन मिळविणे.

Smt. K. G. M. M. Daryapur

ISSN : 2278-9308
February 2020

३) सामाजिक, राजकीय, आर्थिक तथा धार्मिक संबंधाचे कौशल्यपूर्ण व्यवस्थापन.

पुढाकार घेणे.

५) आर्थिक हितसंबंधाच्या आधारावर पुढाकार घेणे.

६) निरनिराळ्या समस्यांची यशस्वी सोडवणूक.

७) अनुयायी वर्गाची आवश्यकतांची समाधानपूर्वक पूर्ती करणे.

८) मार्गदर्शन करणे

९) पालकत्वाच्या भावणेतून मार्गदर्शन

१०) लोकशिक्षण तथा प्रबोधन

११) प्रभुत्व निर्माण करणे.

१२) समाजसेवा करणे.

१३) सत्ताप्राप्ती व लाभांचे वितरण.

१४) अनुयायींची निर्मीती.

१५) सत्तासंघर्शाचे निवारण.

१६) शत्रुगटाच्या विरोधात रचनात्मकतेचा उपयोग.

१७) बळजोरीने दबाव टाकणे.

१८) आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय समस्यांचे आकलन.

१९) राष्ट्रीय जनमत प्रभावित करणे.

वरिल सर्व कार्ये व भुमिका नेतृत्वाचा सदैव पार पाडाव्या लागतात. तेव्हाच ते नेतृत्व पुढे येते, विकसित होते, वृद्धींगत होत व इतिहास निर्माण करून समाजाला नवी दिशा प्राप्त करून देते.

तसेच ज्याला नेतृत्व प्राप्त झाले आहे त्या पुढाऱ्यांचे व्यक्तीमत्वाचे पैलू अभ्यासणे सुद्धा महत्वाचे आहे. पुढाऱ्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे जैविक– सामाजिक घटक असतात. जैविक–सामाजिक घटकामध्ये जे पुढाऱ्याच्या व्यक्तीमत्वाचे पैलू आहेत त्यामध्ये विरोधकांवर शाब्दीक हल्ला चढविणे, टिका करणे, दोष दाखविणे इत्यादी.

नेतृत्वाचे व्यक्तीमत्व घटविणारे घटक किंवा गुण –

१) शारीरीक स्वास्थ किंवा शक्ती

२) बुद्धी तथा प्रतिमा.

३) आत्मविश्वास.

आत्मनियंत्रण

५) प्रभुत्वाची लालसा.

६) वकृत्व

७) चारीत्र्य

८) उत्साह

९) उद्देश तथा दिशेच ज्ञान

१०) सामाजिकता

११) संघटन कुशलता

सारांश –

नेतृत्व हि संकल्पना पदवी व पदव्युत्तर किंवा सामाजिक सेवा करू इच्छित असणाऱ्या व्यक्तीसाठी अतिशय उपयुक्त असून. नेतृत्वाचे प्रशिक्षण देवून राबर्ट टालच्या मते पहिल्या तीन वर्गाला त्याचे प्रशिक्षण द्यावे. ह्यामध्ये सत्तासंपन्न पुढाऱ्यांचा वर्ग, सतकांशी पुढाऱ्यांचा वर्ग,

Smt. K. G. M. M. Daryapur

'Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

राजकीय दृष्ट्या जागृत असलेल्या वर्गाला द्यावे. ह्यात स्थानिक पातळीपासून तर राष्ट्रीय पातळीपर्यंत राजकीय पदे प्राप्त करणाऱ्या सर्वांचा समावेश असावा.

ह्या दृष्टीक्षेपामुळे नेतृत्वाच्या अनेक गुपीतांवर प्रकाश पडू शकेल.

१) पुढारी, अनुयायी व विशिष्ट परिस्थितीस कोणता घटक कोणत्या कारणांमुळे अधिक प्रभावी ठरतो.
२) नेतृत्वाच्या भूमिका व कार्य
३) नेतृत्वाचा विकास, व्याख्या, संकल्पना, अर्थ
४) नेतृत्वाच्या प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम

संदर्भ –

१) प्रा. के. बो. बेलसरे, संपादक सार्थ श्री. दासबोध, समास पाचवा ओवी क्र. ८, समर्थ सेवा मंडळ. सातारा. पृ. ६४८
२) मराठी विश्वकोष, खंड ८ वा (महाराष्ट्र राज्य संस्कृती मंडळ) पृ. ८८१
३) मराठी विश्वकोष, खंड ८ वा पृ.
४) जेम्स मॅक, ग्रॉगर बर्न्स, किता पृ. ८२
५) Dr. N.R. Khekale, OP Cit. P.T.
६) केळकर प्रा. खंडेराव, भारत दैवाची उलटी रेघ (पुणे : निर्मल प्रकाशन, १९८५) पृ. ११

Smt. K. G. M. M. Daryapur

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Impact Factor - 7.675
ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

February - 2020

SPECIAL ISSUE - CCXIV

Social Sciences,Commerce, Education, Language & Law

Dr. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive Editor :
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

42	Current Challenges Facing In Indian Economy **Dr. Sushama Deshmukh**	195
43	Indira Gandhi – A Woman Of Scientific Temper **Dr Mubaraque Quraishi**	198
44	Globalization And Its Impact On Indian Economy **Dr. Prakash U. Jawanjal**	201
45	Impact of Globalization on Rural Economy and Gandhian Thoughts **Dr Archana V. Bhangdia**	206
46	The Nature of language learning and language teaching in India classroom **Dr.Sopan S.Bonde**	210
47	Theme of violence In Amitav Ghosh's "The Glass Palace **Dr.Sachin S. Matode**	214
48	The Envronmental Advocacy Through P B Shelley's Poectic Composition **Dr. Vinod Pralhad Chaudhari**	218
49	Effect of Music on Spoilage of Food Dr Nikhilesh D Nalode	222
50	विषवृक्षाच्या मुळया ' मधील सहकाराच्या यशापयशाचे चित्रण डॉ.सुभाष ज्ञानबा गव्हाणे	224
51	स्त्री भ्रूण हत्या: कमी होणारे स्त्रियांचे प्रमाण आणि पुरूष प्रधान मानसिकता प्रा.डॉ. रविंद्र डाखोरे	228

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Special Issue
ISSN : 2278-9308 February 2020

स्त्री भ्रूण हत्या: कमी होणारे स्त्रियांचे प्रमाण आणि पुरूष प्रधान मानसिकता

प्रा.डॉ. रविंद्र डाखोरे
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर

प्रस्तावना :-

लोकसंख्येचा विचार करत असतांना स्त्रि-पुरूषांचे प्रमाण हे समान असने आवश्यक असते. जर हे स्त्रि-पुरूषांचे नैसर्गिक संतुलन नसेल तर अनेक समस्या निर्माण होत असतात. आज भारताच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करत असतांना असे दिसुन येते की, पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण दिवसें-दिवस घटत आहे. स्त्रि भ्रुण हत्येचे प्रमाण वाढत असुन, चोरीच्या मार्गाने प्रसुती पुर्व गर्भलिंग निदान करणरी केंद्रे आणि डॉक्टर यांचा सुळसुळाट वाढलेला आहे.

आज राज्य घटनेने स्त्रि-पुरूषांना समान दर्जा दिलाआहे. स्त्रीयांना सर्वच म्हणजे सामाजिक राजकीय ,आर्थिक, कला, साहित्य, उदयोग व्यापार,शिक्षण,वैद्यकीय इत्यादी क्षेत्रामध्ये पुरूषांमध्ये बरोबरीने कार्यकरण्याची संधी दिली जात आहे. स्त्रीयां या सर्व क्षेत्रातील भूमीका योग्य रितीने पार त आहेत. हे सर्व असतांना प्रश्न पडतो की, स्त्रियांचे प्रमाण का घडत आहे? स्त्री-भ्रूण हत्येचे वाढते प्रमाण आणि स्त्रियांची घटणारी संख्या सर्वांना आत्मचिंतन करायला लावणारी समस्या आहे.

उद्येश :

प्रस्तुत स्त्री भ्रूण हत्या : कमी होणारे स्त्रियांचे प्रमाण आणि पुरुष प्रधान मानसिकता विषयाच्या अनुषंगाने शोध निबंधाचे खालील उद्येश राहीलक आहेत.

1. स्त्रियांचे पुरुषांच्या तुलनेत असणारे प्रमाण काय आहे ते जाणून घेणे. 2. स्त्रियांचे प्रमाण कमी होण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या घटक समजावून घेणे. 3. स्त्रीभ्रूण हत्येला जबाबदार असणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधसाठी आवश्यक असणाऱ्या तथ्य संकलनासाठी दुयम संशोधनांचा आधार घेतला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके,वर्तमानपत्रे इत्यादी मधून प्रकाशित झालेल्या तथ्यांचा सामावेश आहे. त्याच बरोबर समाजाचा घटक म्हणून येणारे अनुभव, निरीक्षण याचाही आधार घेण्यात आलेला आहे. याव्दारे मिळालेल्या तथ्यांचे विश्लेषण करून निष्कर्षाची मांडणी केली आहे.

स्त्री - पुरुषांचे प्रमाण सद्यस्थिती :

भारतातील 1991 च्या जणगणनेचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, स्त्रियांचे प्रमाण एक हजार पूरूषामागे 927 होते. पुढे 2001 च्या जणगणने नुसार 937 झाल्याचे दिसते येते की, राज्य निहाय स्त्री-पुरुष यांच्या प्रमाणाचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की, स्त्रियांचे सर्वात कमी प्रमाण हे पंजाब राज्यामध्ये 874 आढळते त्यानंतर हरियाणा 861, दिल्लीत 865 असे दिसून येते. महाराष्ट्राच्या संदर्भात पहील्यास असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात स्त्रियांचे प्रमाण 1991 जणगणनेनुसारते प्रमाण कमी होतांना दिसते. स्पष्ट होते की, महाराष्ट्र मध्ये स्त्रियांचे कमी होणारे प्रमाण आणि स्त्री भ्रूण हत्या वाढणारे प्रमाण याला जबाबदार असणाऱ्या फारच कमी आहे, ठाणे 933 , रायगड 943,नाशिक936,मुंबई 989, औरंगाबाद 884, यावरून एक गोष्ट समोर येते की, ज्यांना आपण प्रगत समजतो तेथे जर हे प्रमाण असेले आणि या

विरूध्द ज्यांना आपण मागास समजतो त्या आदिवासी भागात उदा. गडचिरोली 974 जर मुलींचे प्रमाण जास्त असेल तर नक्कीच ही बाब आत्मपरिक्षण करावयाला लावणारी आहे. मगं प्रश्न पडतो की. याला जबाबदार कोण? परिस्थिती अशीच राहीली तर भविष्यात करो होणार ?

दिवसेंदिसव वाढत जाणा-या स्त्री- भ्रुणहत्या हे मुलींचे कमी होणारे प्रमाण याला जबाबदार आहे. या घटकांचे विश्लेषण हे भारतीय समाज संरचनेच्या अनुषंगाने करावे लागते. कारण भारतामध्ये असणारी पुरूष प्रधान कुटुंब संस्था आणि यामुळे निर्माण झालेली पुरूष प्रधान मानसकिता. यामध्ये या प्रश्नाचे मुळ आहे.

(1) 'वंशाचा दिवा मुलगा मानल्यामुळे मुलाच्या जन्माला जास्त महत्व दिले जाते. वृध्दपकाळाचा आधार म्हणून त्याकडे पाहिले जाते. तर मुलगी हे परक्याच धन म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे मुलींच्या जन्माचे स्वागत होत नाही. पहिली मुलगी असेल तर मुलगा होण्याची वाट पाहीली जाते. परंतू मुलगी व्हावी यासाठी वाट पाहणारे अपवादानेच आढळतात. यालाच ' पुरूषप्रधान मानसिकता ' म्हणता येईल.

(2) कुटुंबामध्ये मुलींच्या आहाराकडे. आरोग्याकडे मुलाच्या तुलनेत कमी लक्ष दिल्यामुळे मुलींच्या आरोग्याचे प्रश्न निर्माण होतात त्यामुळे वेगवेगळ्या आजारांना बळी पडुन स्त्रीयांचे मृत्यू पडण्याचे प्रमाण वाढत आहे. कुटुंबामध्ये स्त्रियांचा वेगवेगळया कारणासाठी छळ केला जातो. तसेच हुंडाबळी ची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. शारिरीक, मानसिक छळ केला जातो. उपाशी ठेवणे, मारझोड करणे, लैंगीक छळ मोठ्या प्रमाणावर वाढत असल्याने अशा छळाला कंटाळून तर कधी कुटुंबातिल सदस्यांच्या दबावाला बळी पडून स्त्रियांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. यामुळे समाजात मुलगी न झालेली बरी ही मानसिकता निर्माण झाली आहे.

3) कायद्यानुसार 18 वर्ष हे मुलींच्या विवाहाचे वय निर्धारीत केले असले तरी त्या पेक्षा कमी वयामध्ये मुलींचे विवाह होताना दिसतात आणि त्याचा परिणाम कमी वयात मातृत्व लादले जात असल्याने प्रसूतिच्या वेळी मृत्यू पडणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे.

4) विवाहच्या संदर्भात असणाऱ्या रूढी. परंपरा. मान - पाण आणि सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे विवाहाच्या वेळी दिला जाणारा हुंडा ही प्रथा नष्ट न होता, त्या वाढत आहे. त्यामुळे मुलींची जन्म म्हणजे खर्चाला आमंत्रण असा सामान्यांचा समज होत आहे. हुंड्यासाठी होणऱ्या छळांचे प्रमाण ही मोठ्या प्रमाणावर आढळते. हुंडाबळीची संख्या मोठ्याप्रमाणावर आहे. त्यामुळे मुलींच्या जन्माकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहीले जाते.

निष्कर्ष आणि स्त्री भ्रुण हत्या रोखण्यासाठी उपाय :

1) स्त्री भ्रुण हत्या रोखण्यासाठी समाजातील सर्व स्तरातून शासन. सेवाभावीसंस्था. संघटना, समाज यांनी समस्येकडे गार्भीयाने पाहीले पाहिजे प्रत्येकाने आप आपल्या परीणे स्त्री भ्रुण हत्या रोखण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

2) लहान वयात मातृत्व लादल्यामुळे प्रसूतीच्या वेळी मृत्यु पडणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण जात असल्याने मुलींचे विवाहाचे वय वाढणे आवश्यक आहे. किमाण कायद्याने निश्चित केलेल्या म्हणजे 18 वर्षाच्या नंतर विवाह होणे गरजेचे आहे. मुलाला जन्म देणाऱ्या मातेची शारिरीक, मानसिक वाढ योग्य असेल तर जन्माला येणारे मुल सुध्दा निरोगी असेल, तसेच प्रसूती - वेळी मृत्यु पडणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण कमी होईल.

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

3) कुटुंबातील सदस्य आणि समाजामध्ये असणारे गैर समज दूर झाले पाहीजेत. केवळ 'मुलगाच' वृध्दपकाळाचा 'आधार' नाही तर 'मुलगी' सुध्दा 'आधार' आहे. यांची अनेक उदाहरणे लोकांसमोर मांडली पाहीजेत. मुलगा वंशाचा दिवा, मेल्यानंतर मुलांने पाणी पाजले तर मोक्ष मिळतो, अशा अंध्दश्रध्दा नष्ट झाल्या पाहीजेत.

4) विवाह समारंभ हे साध्या पद्धतीने झाले पाहीजेत त्यातील मानपान तसेच हुंडा प्रथा नष्ट झाली पाहीजे. त्यामुळे हुंड्याच्या 'धसका' लोकांच्या मनातील कमी होईल. त्यामुळे मुलगी जन्माला आली की तिच्या लग्णाची चिंता आई - वडिलांना लागणार नाही.

5) मुलींच्या शिक्षणामध्ये वाढ झाली पाहीजे. त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी अर्थाजनाचे साधन उपलब्ध होईल असे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे मुली कमवत्या झाल्यातर त्या कुंटुबाला 'ओझे' न वाटता त्या आधार वाटतील. समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढले पाहीजे परंतु केवळ साक्षरतेचे प्रमाण वाढून चालणार नाही. कारण जे लोक सुशिक्षित, श्रीमंत आहेत. यांच्यात सध्या स्त्री भ्रुण हत्येचे प्रमाण जास्त आढळत आहे. यासाठी साक्षरते बरोबरच मासिक परीवर्तन होणे गरजेचे आहे.

6) केवळ कायदे करून भागत नाही. तर त्यासाठी कायद्याची योग्य अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. प्रसूतीपूर्व लिंग निदान अधिनियम 1994 कलम 23 यांची अंमलबजावणी केली पाहीजे डॉक्टर गैर मार्गाचा अवलंब करून प्रसुतीपुर्व लिंग निदानकरतात व गर्भपात करण्यास सहकार्य करतात त्यांच परवान रद्द केले पाहीजे.

परवाच नागपूरच्या अधिवेशनामध्ये सार्वजनिक आरोग्य मंत्री यांनी घोषणा केली. की, गर्भ लिंग परीक्षण करणारे डॉक्टर जेवढा दोषी आहे. तेवढेच गर्भलिंग परीक्षण करणारे पती - पत्नी देखील दोषी टरतात. त्यामुळे त्यांना शिक्षा करण्यासाठी कायदा करण्यात येणार आहे. ह्या घोषणाचे स्वागत आहे. परंतु लवकर कायदा करून त्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

7) राज्यशासनाच्या वतीने गरोदर स्त्रियांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी गावागावातून प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या माध्यमातून प्रसूतीपूर्व वेगवेगळया वैदकीय तपासण्या केल्या जातात.

तसेच वेगवेगळ्या रोगप्रतिबंधक लशी दिल्या जातात. तसेच गरोदर स्त्रियांना सकस आहार. पुरवीला जातो गाव पातळीवर प्रसूती ही घरी न होता. ती प्राथमिक आरोग्य केंद्रात केली जावी यासाठी आरोग्य सेविका, परिचारीका, आशा यांच्या माध्यमातून प्रबोधन केले जाते. त्यामुळे प्रसूतीच्या वेळी मृत्यु पावणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण कमी होण्यास मदत साली आहे. हे सर्व असले तरी याची व्याप्ती वाढवणे आवश्यक आहे.

8) महाराष्ट्र साधुसंताची भूमी मानली जाते. साधुसंतांच्या विचारांचा पगडा लोकावर मोठ्या प्रमाणावर आहे. तेव्हा, स्त्री भूण हत्या रोखण्यासाठी लोंकामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी साधू, संत, मोल्लवी, महाराजांनी 'मुलगा - मुलगी' समान आहेत, या विषयी लोकांना संदेश दिल्यास याचा चांगला सकारत्मक परिणाम होऊ शकतो.

सारांश :

जर स्त्री भ्रुण हत्येच प्रमाण वाढत राहीले आणि स्त्रियांचे प्रमाण घटत राहीले तर अनेक समस्यांना आपणाला तोडद्यावे लागणार आहे.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

विवाह करण्यासाठी मुलांना, मुली मिळणार नाहीत. यामुळे अनेकांना विवाह शिवाय जीवन जगावे लागेल किंवा अनेक पुरूषांना मिळुन एका स्त्री बरोबर विवाह करावे लागेल. त्यामुळे विवाह तसेच कुटूंब संस्थेची रचना आणि स्वरूपे बदलतील यामधुन अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण होतील. लैंगिक स्वरूपांच्या गुन्ह्यात ही दिवसेनं - दिवस वाढ होईल. अशा अनेक समस्या पुढे त्यांचे उग्र स्वरूप धारण करतील त्यासाठी स्त्री पुरूषांचे नैसर्गिक संतुलन ठेवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे महासत्ता होऊ पाहणाऱ्या देशातील सर्व नागरीकांना ' पुरूष प्रधान मानसिकता ' बदलून स्त्रीजन्माचे स्वागत करावेच लागेल. अस नाही घडलं तर येणारा काळ माफ करणार नाही.

संदर्भ :

(1) डॉ. दा. धो. काचोळे (2005). लोकसंख्याशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.

(2) प्रा. जयंत घाटगे (1999): समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या. प्रकाशक विवेक घाटगे, कोल्हापूर.

(3) डॉ. दिलीप खैरनार (2004): लोकसंख्या आणि समाज. चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

(4) डॉ. सुधा काळदाते (2005): भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, विद्याबुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा औरंगाबाद.

(5) औरंगाबादेत मुलगीचे प्रमाण अत्यंत कमी : दैनिक लोकमत दि. 4 जानेवारी 2007.

(6) श्रीमंत उच्चभू मध्ये स्त्रीभ्रुण हत्येचे प्रमाण जास्त ! दै. लोकमत दि 30 ऑगस्ट 2010.

(7) गर्भ लिंग परीक्षण करणारे पती पत्नीही दोषी : दै. लोकमत दि. 14 डिसेंबर 2010.

Smt. K. G. M. M. Daryapur

2019-20

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 217 (B)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

अनुक्रमणिका

अ क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मानवी मूल्ये	डॉ. उमेश घोडेस्वार	05
2	आधुनिक काळात गांधी विचाराची अपरिहार्यता	डॉ. विलास आघाव	11
3	शिक्षण व शिक्षणमूल्ये	घनश्याम वाघमारे	15
4	महात्मा गांधींची शिक्षणविषयक भूमिका	प्रा. पुरुषोत्तम निर्मळ	19
5	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह	प्रा. नितिन बिहाडे	22
6	शिक्षणमहर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांची तत्त्वनिष्ठ जीवनमूल्ये	प्रा. पद्माकर वानखडे	26
7	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	प्रा. नीता पांडे	30
8	महात्मा गांधी यांचे प्रेरणादायी विचार : एक अध्ययन	सविता बामुळकर	33
9	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा मूल्यविषयक तात्त्विक दृष्टिकोन	कु. प्रिया इंझळकर	37
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शेतीविषयक विचारांची वर्तमान उपयुक्तता	प्रा. सुरेश पवार	40
11	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या तत्त्वज्ञानातील मूल्यांचा अभ्यास	डॉ. जीवन पवार व प्रा. सौ. मेघा घोटे (सावळे)	44
12	महात्मा गांधींच्या लोकशाही मूल्यांचे अध्ययन	प्रा. किशोर बुटले	47
13	महात्मा गांधी, पं. नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे मूल्याधारित तत्त्वज्ञान	प्रा. सिद्धार्थ वानखेडे	52
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद : एक विश्लेषण	राजू पारडे	58
15	महात्मा गांधीजींच्या मानसशास्त्रीय विचारांचे जगाला आकर्षण	कु. रसिका पालकर	61
16	महिला सक्षमीकरणाबाबत महात्मा गांधीजींचे विचार	कु. रुपाली खराडे	65
17	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक योगदान तसेच मूल्यशिक्षणाचे महत्त्व	कु. रुपाली पाटील	69
18	विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्ये रुजविण्यातील सर्जनशील तंत्र	डॉ. जीवन पवार व रुपसिंग राठोड	72
19	समकालीन काळात डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. धनराज शिरभैये	78
20	महात्मा गांधींचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. सुलभा खर्चे	85
21	महात्मा गांधीजींचे स्त्री विषयक विचार व कार्य	डॉ. सुनिता राठोड (गोरे)	88
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	प्रा. वसंत राठोड	91
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'राष्ट्र'निर्मितीचे विचार	प्रा. संजय पोहरे	96
24	महात्मा गांधीजींच्या मूल्यांची ऐतिहासिक प्रासंगिकता	डॉ. एन.टी.वानखेडे	101
25	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही विषयक विचार	प्रा. जी. एस. किरोचे	104
26	गांधीवादाची समकालीन समर्पकता	प्रा. गोपाळकृष्ण राखोंडे	106
27	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार-एक विश्लेषण	प्रा.राजेश चव्हाण	111
28	आजचा युवावर्ग व मूल्यशिक्षणाचा ऱ्हास एक अध्ययन	डॉ. मनीषा यादव व ममता पाथ्रीकर	116
29	डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे काळाबाजार, नफाखोरी आणि करविषयक विचार	प्रा. सविता निचीत	119
30	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे [illegible] आणि शिक्षणविषयक योगदान	प्रा.एस.एन. देशमुख	122
31	म. गांधींचे अर्थशास्त्र	डॉ. संतोष कुटे	127
32	डॉ. पंजाबराव [illegible] कार्यातून जोपासलेली सामाजिक मूल्ये	डॉ. हरिदास देविदास आखरे	133

REVIEW COPY

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 217 (B)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कृषक व शैक्षणिक कार्यातून जोपासलेली सामाजिक मूल्ये

डॉ. हरिदास देविदास आखरे
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर, जि. अमरावती.
Email.- hdakhare@gmail.com
Mo- 7588566400

सारांश -

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या शैक्षणिक व कृषक कार्यातून सामाजिक मूल्य जोपासण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते शिक्षण ही माणसाची मनस्थिती परिस्थिती बदलण्याचे एकमेव साधन आहे. या साधनाचा प्रभावी उपयोग केला तर मानवी जीवन कल्याणकारी होईल. म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घ्यावे हा संदेश त्यांनी दिला कृषी विषयक जागृती करून कृषक समाजाची स्थापना केली. त्याद्वारा समाजऋण फेडण्याचा एक महत्त्वाचा प्रयत्न त्यांनी केला. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी भारताचे पहिले कृषिमंत्री म्हणून बहुमोल योगदान दिले आहे. आपल्या कार्याद्वारे समाजाची सेवा केली आहे. त्यातून त्यांचा मूल्य भाव जोपासण्याचा स्वभाव अधोरेखीत होतो. त्यांच्या या सामाजिक मूल्य द्वारे देशाला एक कल्याणकारी नेता, थोर समाजसेवक व विचारवंत म्हणून त्यांची ओळख होते. समाजसेवेच्या भावनेतून त्यांनी स्थापन केलेली श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, भारत कृषक समाज, विविध वसतिगृहे, खानावळी, धर्मशाळा, दवाखाने हा त्यांच्या सामाजिक मूल्य जोपासणाऱ्या भावनेचा परिपाक होय.

बीजशब्द- मूल्यभाव, समाजसेवा, कृषक, शिक्षण, त्यागभावना, लोककल्याणकारी

प्रस्तावना-

विदर्भातील ज्या नररत्नांनी भारतमातेची मान उंचावण्यासाठी आपल्या जीवनातील महत्वाचा कालावधी खर्ची घातला. त्यामध्ये ज्यांचे नाव कृषी, शिक्षण व सेवा या तिनही क्षेत्रात अग्रक्रमाने घेतल्या जाते ते विदर्भाचे थोर व्यक्तिमत्व म्हणजे डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाउसाहेब देशमुख होत. आपल्या जीवननिष्ठेबद्दल व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाबाबत भूमिका मांडतात की, -"भारतीय शेती आणि शेतकरी यांच्याबद्दल मला नितांत आदर आहे. मी शेतकऱ्याला सर्वश्रेष्ठ धननिर्माता समजतो. त्यांचे कष्ट, प्रामाणिकपणा, त्यांच्यात वास करीत असलेली करुणा आणि त्यांचे राष्ट्रप्रेम अजोड आहे. मी ते अनेकदा अनुभवले आहे". कष्टकरी शेतक-यांबद्दल भाऊसाहेबांच्या मनात असलेली आदराची भूमिका व ह्रदयातील कळवळा सर्वश्रृत आहे. राष्ट्राचे कल्याण आणि भविष्य वृषभ व शैक्षणिक मूल्यांवर यांच्या संवर्धनावर अवलंबून आहे शिक्षण व प्रशिक्षण हे अर्थव्यवस्थेचा विकासाचे प्रभावी माध्यम असावे असा विचार पंजाबराव देशमुख यांनी व्यक्त केला आहे. "शेतकरी शिकणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्याला शिक्षणाची गरज नाही आणि कुणीही योग्यरीतीने शेती करू शकतो हा सर्वदूर पसरलेला चुकीचा समज आहे. हा दृष्टीकोन बदलणे अत्यंत आवश्यक आहे. अशा चुकीच्या प्रसारामुळे संपूर्ण समाजामध्ये गैरसमज निर्माण होतो. त्यामुळे समाजातील घटकांमध्ये नैराश्य, वैफल्य असते त्यातून सर्वात अयशस्वी झालेला उदासीनतेने शेतीकडे वळतात, परंतु शिक्षणाचा अभाव असल्याने कृषी उत्पादन वाढविण्यामध्ये रस घेत नाहीत. अशा गैरसमजातून केलेल्या शारीरिक क्षमता बौद्धिक व नष्ट होते. म्हणून शेती कोणीही करू शकतो. अशा प्रकारचे विधान भारतासारख्या देशात ही विघातक बाब आहे."१

Smt. K. G. M. M. Daryapur

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625
Special Issue 217 (B)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कृषक व शैक्षणिक कार्यातून जोपासलेली सामाजिक मूल्ये

डॉ. हरिदास देविदास आखरे
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर, जि. अमरावती.
Email.- hdakhare@gmail.com
Mo- 7588566400

सारांश -

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या शैक्षणिक व कृषक कार्यातून सामाजिक मूल्य जोपासण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते शिक्षण ही माणसाची मनस्थिती परिस्थिती बदलण्याचे एकमेव साधन आहे. या साधनाचा प्रभावी उपयोग केला तर मानवी जीवन कल्याणकारी होईल. म्हणून प्रत्येकाने शिक्षण घ्यावे हा संदेश त्यांनी दिला कृषी विषयक जागृती करून कृषक समाजाची स्थापना केली. त्याद्वारा समाजऋण फेडण्याचा एक महत्त्वाचा प्रयत्न त्यांनी केला. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी भारताचे पहिले कृषिमंत्री म्हणून बहुमोल योगदान दिले आहे. आपल्या कार्याद्वारे समाजाची सेवा केली आहे. त्यातून त्यांचा मूल्य भाव जोपासण्याचा स्वभाव अधोरेखीत होतो. त्यांच्या या सामाजिक मूल्य द्वारे देशाला एक कल्याणकारी नेता, थोर समाजसेवक व विचारवंत म्हणून त्यांची ओळख होते. समाजसेवेच्या भावनेतून त्यांनी स्थापन केलेली श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, भारत कृषक समाज, विविध वसतिगृहे, खानावळी, धर्मशाळा, दवाखाने हा त्यांच्या सामाजिक मूल्य जोपासणाऱ्या भावनेचा परिपाक होय.

बीजशब्द- मूल्यभाव, समाजसेवा, कृषक, शिक्षण, त्यागभावना, लोककल्याणकारी

प्रस्तावना-

विदर्भातील ज्या नररत्नांनी भारतमातेची मान उंचावण्यासाठी आपल्या जीवनातील महत्वाचा कालावधी खर्ची घातला. त्यामध्ये ज्यांचे नाव कृषी, शिक्षण व सेवा या तिनही क्षेत्रात अग्रक्रमाने घेतल्या जाते ते विदर्भाचे थोर व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाउसाहेब देशमुख होत. आपल्या जीवननिष्ठेबद्दल व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांबाबत भूमिका मांडतात की, -"भारतीय शेती आणि शेतकरी यांच्याबद्दल मला नितांत आदर आहे. मी शेतकऱ्याला सर्वश्रेष्ठ धननिर्माता समजतो. त्यांचे कष्ट, प्रामाणिकपणा, त्यांच्यात वास करीत असलेली करुणा आणि त्यांचे राष्ट्रप्रेम अजोड आहे. मी ते अनेकदा अनुभवले आहे". कष्टकरी शेतक-यांबद्दल भाऊसाहेबांच्या मनात असलेली आदराची भूमिका व ह्रदयातील कळवळा सर्वश्रुत आहे. राष्ट्राचे कल्याण आणि भविष्य वृषभ व शैक्षणिक मूल्यांवर यांच्या संवर्धनावर अवलंबून आहे शिक्षण व प्रशिक्षण हे अर्थव्यवस्थेचा विकासाचे प्रभावी माध्यम असावे असा विचार पंजाबराव देशमुख यांनी व्यक्त केला आहे. "शेतकरी शिकणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्याला शिक्षणाची गरज नाही आणि कुणीही योग्यरीतीने शेती करू शकतो हा सर्वदूर पसरलेला चुकीचा समज आहे. हा दृष्टीकोन बदलणे अत्यंत आवश्यक आहे. अशा चुकीच्या प्रसारामुळे संपूर्ण समाजामध्ये गैरसमज निर्माण होतो. त्यामुळे समाजातील घटकांमध्ये नैराश्य, वैफल्य असते त्यातून सर्वात अयशस्वी झालेला उदासीनतेने शेतीकडे वळतात, परंतु शिक्षणाचा अभाव असल्याने कृषी उत्पादन वाढविण्यामध्ये रस घेत नाहीत. अशा गैरसमजातून केलेल्या शारीरिक क्षमता बौद्धिक व नष्ट होते. म्हणून शेती कोणीही करू शकतो. अशा प्रकारचे विधान भारतासारख्या देशात ही विघातक बाब आहे."१

Review Copy

१) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषक व शैक्षणिक विचारांचा मूल्य भाव -

आजच्या शिक्षणाने फक्त आपल्या पुढचा विचार करणारा तरुण निर्माण होतो त्याला सामाजिक जाणीव निर्माण व्हावी यासाठी काही प्रयत्न केले जात नाहीत या शिक्षणामधील सर्वात मोठी उणीव आहे. त्यामुळे सामाजिक बांधिलकी न मानणारा शिक्षितांचा एक मोठा वर्ग या देशात तयार होतो आहे. हिच्या शिक्षणाची निष्पत्ती होईल. उलट लोकपिठाच्या माध्यमातून निर्माण होणारा हा त्या अर्थाने शिक्षित नसेल पण आपल्या व्यवसायाचे त्याला पूर्ण ज्ञान असेल. आणि हा व्यवसाय सामाजिक बांधिलकी कायम ठेवून कसा करावा. याचेही त्याला ज्ञान असेल.महात्मा गांधी यांनी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचेबद्दल गौरवोद्गार काढतांना लिहिले होते की, शेतक-यांची सेवा करणे सोपे आहे. परंतू त्यांच्यासाठी सोपे कायदे, सोपे शिष्टाचार व सरळ माणसे हवी आहेत. हे तीनही गुण अंगीकारलेला डॉ. पंजाबराव देशमुख हा कदाचित भारतीय प्रबोधन युगातील एकमेव माणूस असावा. ज्याने पद, प्रतिष्ठा व पैसा यांना दुय्यम लेखून आपला जीवनयज्ञ प्रज्वलीत केला. भाऊसाहेबांचे एकूणच जीवनकार्य मानवतेच्या कल्याणासाठी आहे. याचा प्रत्यय पदोपदी त्यांच्या कार्यकर्तृत्वावरून येतो. समाजातील बहूजन या घटकासाठी शिक्षण या दिव्य अस्त्राची ओळख करून देण्यासाठी व व स्वतःच्या उद्धारासाठी शिक्षणच आवश्यक आहे. याची जाणीव त्यांनी समाजाला करून दिली. त्यांनी **1935** मध्ये अमरावती येथे श्री शिवाजी शिक्षणसंस्था स्थापण केली. अनेक शाळा महाविद्यालये, व बोर्डिग्ज भाऊसाहेबांच्या उज्वल जीवनदृष्टीची प्रतिके आहेत. स्वतः भाऊसाहेब व पत्नी विमलाबाई देशमुख हे दामस्य जणू बोर्डिंगजमध्ये राहणा-या विद्यार्थ्यांचे मातापिता या भूमिकेतून कार्यरत आहेत. विमलाबाई म्हणतात- " **After all, children are the treasure of the parents, And when they are virtuous and ambitious the parents are bound to feel happy ande relived children cannot imagine their artery.**

२) भाऊसाहेब देशमुख यांची सामाजिक बांधिलकीचे जीवन तत्वज्ञान

प्रत्येक पालकाचे पाल्य हे जणू एखाद्या खजिण्यासारखे असतात. हेच पाल्य जेव्हा सदगुणी व महत्वाकांक्षी निपजतात तेव्हा पालक स्वतःला भाग्यवान, मुक्त वा आशावादी मानतात तर त्यांचे पाल्य त्यांच्या आनंदाची कल्पनाही करू शकत नाहीत महणून त्यांनी ध्येयवादी व सद्‌गुणी शिक्षणावर भर दिला होता. भाऊसाहेब देशमुखांनी शेती, शिक्षण, पत्रकारिता, अभ्यासक, संशोधक या पातळयावर काम करून त्यांच्या सहवासात येणा-या प्रत्येकाला न्यायसंगत प्रेमाची वागणूक दिली आहे. या प्रत्येक कार्यातून त्यांनी गरजवंताच्या चेह-यावर हास्य फुलविले आहे. **7** एप्रिल **1955** रोजी स्थापण झालेल्या भारत कृष्क समाजाचे प्रथम अध्यक्ष भाऊसाहेब झालेत. संपूण भारतातील शेतक-यांच्या हिताचे संरक्षण करण्याचे शिवधनुष्य ह्या कृषक समाजाने उचलले. शेतक-यांची पिळवणूक, बनवाबनवी यापासून त्यांना वाचवणे व त्यांना शेतीविषयक मार्गदर्शन व विविध योजनांची माहिती देण्याचे कार्य ते करित होते. भाऊसाहेबांनी एक निश्तिक कृती आराखडा तयार करून शेतकरी हिताची प्रत्येक योजना त्यानी शेतक-यांच्या दारापर्यंत पोहोचविल्या. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी नेहमीच शिक्षणापासून वंचित राहणा-या घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले. ते म्हणतात- "अनेक कारणांमुळे शिक्षणाची संधी कृषक आणि ग्रामीण लोकांना मिळत नाही. कृषकांच्या प्रशिक्षणावरच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास अवलंबून आहे. कुशल आणि प्रशिक्षित कृषक हेच उपलब्ध साधन संसाधनाचा विवेकपूर्ण आणि महत्तम उपयोग करू शकतात. समयसुचकता ठेवून

Review Copy

संसाधनाची निवड करण्याची क्षमता शिक्षणाद्वारेच शेतक-यांमध्ये निर्माण करण्यात येईल". डॉ. देशमुखांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात दिनांक 26 व 28 डिसेंबर 1926 ला अलाहाबादमध्ये भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था समितीसमोर शिक्षण संशोधनाबाबत ते म्हणतात-

समारोप-

"भारत हा एक कृषीप्रधान देश आहे आणि आमच्या देशातील जास्तीत जास्त लोकांच्या उपजिविकेचे कृषी हे साधन आहे. याच उद्देशाने 1929 मध्ये भारतीय कृषी संशोधन (अनुसंधान) परिषदेची स्थापना करण्यात आली होती. त्यानंतर ग्रामीण अर्थव्यवस्थे संदर्भात दक्षतेने अध्ययन करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. विदर्भाचे रत्न डॉ. पंजाबराव देशमुख हे कृषीमहर्षी, सहकारमहर्षी होते अतिशय विपरित परस्थितीत कष्टाने त्यांनी शिक्षण क्षेत्रातील पदव्या चांगले गुण मिळवून संपादन केल्या. त्याचप्रमाणे स्वतःच्या विकासासह समाजातील गरजू विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाच्या संधी त्यांनी उपलब्ध करून दिल्या. भारतामध्ये व परदेशात लंडनमध्ये भारतीय विद्यार्थ्यांच्या वसतीगृहाची व्यवस्था निर्माण केली.

भाऊसाहेबांनी शेतक-यांच्या मुलांना शिक्षण देणे हे जीवनाचे ब्रिद ठरविले होते. त्यासाठी खेडोपाडी त्यांनी युवकांचे शिबीर व उपक्रमांची मालिकाच त्यांनी तयार केली होती. आजही हे शैक्षणिक कार्य त्यांच्या उज्ज्वल विचारांच्या माध्यमातून अव्याहतपणे सुरु आहे. भाऊसाहेबांच्या पावनस्मृतीला परम कार्यकर्तृत्वाला विनम्र अभिवादन....!

निष्कर्ष

1. देशाच्या विकासासाठी शिक्षण व कृषी या दोन विषयांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थानआहे.
2. आजच्या शिक्षणाने सामाजिक बांधिलकी जोपासणारा तरुण निर्माण होऊन त्याने समाजसेवा, देशसेवा करण्याची गरज आहे.
3. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शिक्षण हे सर्वसमावेशक असावे.सर्वांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध व्हाव्यात त्यासाठी शासनाने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
4. बेरोजगारीतून दहशतवाद निर्माण होतो हे विचार संभाव्य कालाचा वेध घेणारे आहेत.
5. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य हे लोककल्याणकारी असून त्याद्वारा युवकांना महिलांना व शेतकऱ्यांना निश्चितपणे दिशा प्राप्त होत आहे

संदर्भ -

1. पाटील पंढरीनाथ, श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेचा उगम आणि उत्कर्ष स्मरणिका 1974-1975
2. फुके गजेंद्र कृषिरत्न डॉ. पंजाबराव देशमुख समणिका धनवटे नॅशनल कॉलेज नागपूर 1990
3. मोहोड वंदन, विना मोहोड, पाने आठवणींची कष्ट 119 सौ विमल मोहोड वंदन प्रकाशन, अमरावती 1997.
4. डॉ.रवींद्र ढाले डॉ. पंजाबराव देशमुयांचे कृषी विषयक आर्थिक नभ प्रकाशन अमरावती 27 डिसेंबर 2009

Smt. K. G. M. M. V. Durgapur

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Dr. A. R. Choukhande
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Darvapur

संपादकीय

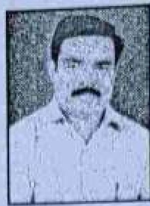

सप्रेम जयगुरु...!

वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ६ व्या राज्यस्तरीय विचार साहित्य संमेलनामध्ये सहभागी सर्व महानुभाव व शोधनिबंध लेखकांचे मन:पूर्वक स्वागत व अभिनंदन...! वं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या सुवर्णमहोत्सवी पुण्यस्मरण साहित्य संमेलन विशेषांक आपल्या हाती देतांना मनस्वी आनंद होत आहे.

मध्ययुगीन कालखंडापासून संत साहित्याची जी चळवळ महाराष्ट्रा मध्ये सुरू झाली त्यामध्ये सर्व संतांनी आपले अभंग,ओवी, भजन, पद, दोहा याद्वारे मराठी साहित्य व एकूणच साहित्याला समृद्ध करण्यात महत्वाचा वाटा उचलला आहे. या संत साहित्याच्या निर्मितीमागे समाजप्रबोधन हा महत्वाचा उद्देश आहे. साहित्याद्वारे ज्या ठिकाणी तमाचे, अज्ञानाचे, अंधश्रधेचे, खळांचे साम्राज्य आहे त्या ठिकाणी आपल्या साहित्याच्या प्रबोधनाची पणती तेवत ठेवून जनजागृती चा प्रकाश संतांनी निर्माण केला. संत ज्ञानेश्वरांचे शब्दब्रम्ह पसायदानात मागणी मागतात-

जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो ॥
भुता परस्परे जडो । मैत्र जीवांचे

लोकशिक्षकांच्या भूमिकेतून या संतांनी हे लोकशिक्षणाचे व समाजजागृतीचे कार्य केले आहे. संत तुकारामांचे अभंग साहित्य तर अवघ्याच संत साहित्याचा स्वाभिमान विचार असल्याचे जाणवते. मनाच्या अनुभूतीला सत्याच्या कसोटीवर तपासून अभंग साहित्याची निर्मिती संत तुकारामांनी प्रबोधनासाठी केली आहे.

सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही। मानियले नाही बहुमता ॥

असा परखड विचार त्यांनी मराठी साहित्याला दिला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज त्याच संत साहित्याच्या व लोकशिक्षकांच्या दैदीप्यमान परंपरेचे पाईक आहेत. त्यांनी प्रबोधनाची खांद्यावर घेतलेली ही पताका ग्रामगीतेच्या माध्यमातून, भजनाच्या माध्यमातून तेजोवलयाने सदोदित फडकत ठेवली आहे.

ग्राम सुधारनेतूनच देश समृद्धी चा मार्ग प्रशस्त होत जातो; असा द्रष्टा विचार त्यांनी ग्रामगगीतेतून ठेवला आहे. राष्ट्रसंतांच्या भजनांना राष्ट्रीय विचारांचा पदर आहे ते ग्रामगीता, आदेश रचना, लहर की बरखा यातील ओव्यांना व पदांना प्रबोधनाचा व जाणीवेचा अस्सलसुगंध आहे.

गावा गावाशी जागवा । भेदभाव हा समूळ मिटवा ॥
उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा । दास तुकड्या म्हणे ॥

राष्ट्रसंतांनी हा विचार संत, महंत, पंडित, सामान्य वाचक याना समजेल अशा भाषेत मांडला आहे. संत साहित्याची ही चळवळ देशहिताकारणे अतिशय उपयुक्त आहे.

राष्ट्रसंतांच्या ग्रामस्वच्छता व रामधून या चळवळीतून संस्कृतीमुल्ये रुजविण्याचे महत्वा चे कार्य साध्य होत आहे. त्याद्वारा खेड्या-पाड्यातील जनतेला ग्रामजागृतीचा मूलमंत्र प्राप्त झाला आहे. राष्ट्र संतांचे कार्य या संपूर्ण युगावर प्रभाव निर्माण करणारे आहे. आशा या युगपुरुष राष्ट्रसंताला सुवर्ण महोत्सवी पुण्य स्मरणानिमित्त भावपुष्पांजली अर्पण..!

प्रा.डॉ. हरिदास देविदास आखरे
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय,
दर्यापूर जि अमरावती.

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर	१०५-१०७
२८	राष्ट्रसंताच्या विचारातील भारताची जडण घडण : एक शोध व बोध प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे	१०८-१११
२९	राष्ट्रसंताच्या ग्रामगीतेतील समतावाद प्रा. प्रमोद मारोती नारायणे	११२-११६
३०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे युवकांना आवाहन शिवाजी सुभाष खिराडे	११७-१२१
३१	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्यविषयक विचार प्रा. डॉ. बिस्मिल्लाह खान सरफराज़खान	१२२-१२६
३२	राष्ट्रसंत तुकडोजी यांचे युवकांना आवाहन, राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील तत्वविचार प्रा. डॉ. अपर्णा पाटील	१२७-१३०
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्यिक योगदान आणि त्यांची साहित्य व कलादृष्टी प्रा. डॉ. विजय रैवतकर	१३१-१३४
३४	वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण डॉ. बी. एस. कक्कर	१३५-१३७
३५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भजन परंपरा डॉ. राजेश उमाळे	१३८-१४१
३६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची साहित्यसृष्टी डॉ. गणेश भि. मोहोड	१४२-१४७
३७	युवकांनो माणूस बना राष्ट्रसंत तुकडोजींचे आवाहन डॉ. सिद्धार्थ बुटले	१४८-१५०
३८	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार प्रा. वर्षा एम. मेश्राम	१५१-१५६
३९	राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन प्रा. डॉ. हरिश्चंद्र माधवराव कामडी	१५७-१६०
४०	वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा मानवीय दृष्टीकोण डॉ. अनिलकुमार दडमल	१६१-१६२
४१	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टीकोन प्रा. डॉ. डी. आर. एललकार	१६३-१६७
४२	राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन प्रा. निकिता निर्मळ (शेळके)	१६८-१७०

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

२८. राष्ट्रसंताच्या विचारातील भारताची जडण घडण : एक शोध व बोध

प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे
सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर, जि. अमरावती.

सारांश

गावा गावाशी जगवा । भेदभाव हा समूह मिटवा ।।

उजला ग्रामोन्नतीचा दिवा । दास तुकड्या म्हणे।। हा ग्राम सुधारणेचा मूलमंत्र सांगणारे ग्राम चळवळी ला खऱ्या अर्थाने अध्यात्म, ग्राम शिक्षण व ग्रामोद्योग या तत्व त्र्ययीच्या द्वारा ग्राम स्वराज्य आणणारे वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे अवघ्या जगामध्ये भरतवर्षाला सर्वोच्च स्थानावर पोहोचण्यासाठी ज्या भारतीय नररत्नांनी कर्म, वाणी व निश्चयाने प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली, त्यामध्ये विदर्भातील एक महत्त्वाचे नररत्न म्हणजे वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होय. आपल्या मन, कर्म व वचन याद्वारा त्यांनी देश प्रगतीपथावर राहण्यासाठी ग्रामगीतेद्वारे त्यांनी ग्रामविकासाचा एक अलौकिक संदेश भारतीय समाजमनाला दिलेला आहे.

बीजशब्द - ग्रामसुधारणा, ग्रामरक्षण, मूलमंत्र, मुलउद्योगी शिक्षण, राष्ट्रभावना, मानवता, जीवनमूल्य, शोध, दैदिप्यमान, तेजस्वी, परंपरा

प्रस्तावना

गाव हा विश्वाचा नकाशा । गावावरून देशाची परीक्षा ।।

गावची भंगता। येईल अवदशा देशा ।।

आपल्या दिव्य भजनरचनांच्या स्फुर्तिने भारतीय युवक व सैनिकांना मौलिक राष्ट्रवादाचा संदेश त्यांनी दिला आहे. भारताला शानदार होण्यासाठी राष्ट्रसंतांनी राष्ट्रवंदनेतून जो विकासात्मक आशावाद व्यक्त केलेला तो असा-

"तन मन धन से सदा सुखी हो। भारत देश हमारा ।

सभी धर्म अरू पंथ पक्ष को । दिलसे रहे पियारा ।।1।।

विजयी हो विजयी हो । भारत देश हमारा" ।

माणिक बंडोजी ब्रम्हभट्ट ते वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हा त्यांचा जीवनप्रवास सर्व भारतीयांसाठी अतिशय प्रेरणादायी आहे. त्यांनी राष्ट्रप्रेरणा व जागृतीसाठी आपले संपूर्ण जीवन राष्ट्रीय सामाजिक व धार्मिक कार्यासाठी झोकून दिले. देशकार्याची मशाल पेटवून त्यांनी स्वतःला 1942 च्या स्वातंत्र्य संग्रामात झोकून दिले.

Smt. K. G. M. M. Daryapur

अनेक राष्ट्रीय संस्थांना भेटी देवून त्यांनी - *जाग उठो बालबिरो तुम । अब तुम्हारी बारी है।* हा युवकांना महत्त्वाचा राष्ट्रीय संदेश देवून त्यांचा प्रशिक्षण वर्ग घेतला. राष्ट्रधर्माला ग्लानी आल्यामुळे युवक वर्गामध्ये नवचैतन्य निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रसंतांनी प्रभावी भाषण व देशभक्तीच्या भजनरचनेद्वारा प्रखरराष्ट्रीयतेचा दिव्य संदेश दिलेला आहे.

झाडझडुले शस्त्र बनेंगे । भक्त बनेंगी सेना ।
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे । नाव लगेगी किनारे ।।

१) वंदनीय राष्ट्रसंतांचा प्रखर तेजस्वी राष्ट्रवाद

भारतीय जनतेस ब्रिटीश सत्तेविरूद्ध पेटून उठण्याचा संदेश त्यांनी केला. या जुलमी सत्तेविरूद्ध लढा देण्यासाठी त्यांनी प्रत्येक भारतीयांच्या मनात एक प्रखर राष्ट्रभक्तीची ज्योत प्रज्ज्वलीत केली. त्यामुळेच त्यांना इंग्रज सरकारने नागपूर, रायपूर तुरूंगात चार महिने डांबले. तुरूंगातून बाहेर येताच त्यांनी 1946 मध्ये वरखेड येथे मेंदरापासून अस्पृष्यांना मंदिर प्रवेशाची लाट उठविली. भारतामध्ये जनता दुष्काळी परिस्थितीने होरपळून निघत असतांना जनतेमध्ये मानवता जागविण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. 1947 मध्ये ब्रिटिशांना निर्वाणीचा इशारा देतांना ते म्हणतात-

चेत रहा है भारत दुख से। आग बुझाना मुश्किल है।
उठा तिरंगा बढावे छाती । अब बहलाना मुश्किल है।।

राष्ट्रउभारणीमध्ये युवकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानून त्यासाठी युवकांनी बलवान, राष्ट्रभक्त व नितीमान होण्यासाठी चहा, चिवडा व चिरूटाचे दास न होता शिक्षणासोबतच शिलवान होण्याचा महत्त्वाचा संदेश त्यांनी दिला. गावचा पुढारी हा फक्त गावचा पुढारीच नाही तर राष्ट्राचे भवितव्य घडवित असतो. म्हणून तरूण मतदारांनी जागृत राहावे. युवकांनी प्रारब्धवादी न बनता निश्चयीव प्रयत्नवादी बनावे असा वर ते परमेश्वराला मागतात.

हा जातीभेद विसरूनिया एक हो आम्ही ।
अस्पृष्यता समुळ नष्ट हो जगातूनी ।।
खळ निंदका मनीही सत्य न्याय वसू दे।
दे वरची असा दे।

२) संपन्न भारताची जडणघडण करण्यासाठी ग्राम सुधारनेचा मूलमंत्र

राष्ट्रसंतांच्या रोमारोमात राष्ट्रभक्ती भरलेली आहे. त्यांचा राष्ट्राभिमानही किती उच्च पातळीवरचा होता हे त्यांच्या असंख्य भजनांवरून विदीत होते. ग्रामविकासातून राष्ट्रउभारणीची अभिनव संकल्पना त्यांनी मांडली. गाव

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

जगला, गावाचे भरण पोषण योग्य झाले तरच राष्ट्रउभारणी योग्य पद्धतीने होऊ शकते. राष्ट्रसंतांचा हा विचार सर्वसामन्य माणसाला जगविणारा असून, खेड्यातील दारिद्र, उपासमार, गरिबी संपून सर्वत्र स्वावलंबन, स्वयंपूर्णता आली पाहीजे. गावातील लोकांना रोजगार गावातच मिळावा. गावातील पैसा गावातच राहीला पाहीजे असा ग्राम स्वयंपूर्णतेचा विचार त्यांचा होता. ग्रामविकासासाठी सर्वांनी एकत्र झटले पाहिजे मेहनत, परिश्रम करून स्वतःच्या विकासाचा मार्ग स्वतःच शोधावा. त्यामुळे गांव खेडे विकसित होवून देश स्वयंपूर्ण बनेल. भारत सर्व जगामध्ये शानदार होऊन आपल्या अलौकिक तेजाने तळपत राहील अशी ग्रामनिर्माण कला राष्ट्रसंतानी भारतीय खेड्यामध्ये निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कष्ट करूनी महाल बांधशी। झोपडीही नसे नेटकीसी स्वातंत्र्य करीता उडी घेशील। परी मजा भोगती इतरची।। भूषण तुझे ग्रामनाथा।।

शानदार भारताची स्वप्न पाहणारे राष्ट्रसंत हे एक द्रष्टे राष्ट्रप्रचारक असून त्यांनी धार्मिक शिक्षण व नितिमत्ता या सोबतच सर्व देशाने सदैव जागृत राहून भारतमातेचे रक्षण करण्यासाठी युदकांच्या भूमिकेचा एका सच्चा सैनिकांच्या भुनिकेत प्रवेश केलेला आहे. युवकांनी ही जबाबदारी एक सेवक म्हणून पार पाडादी म्हणजेच सैनिक व सेवक ही भूमिका वठवावी असेही त्यांनी आपल्या भजनातून सांगीतले आहे.

भारत शानदार हो मेरा । भारत शानदार हो मेरा ।
मै सेदक बलवान सिपाही । रहू देश को प्यारा ।।1।।
शुद्ध चरित्र लीनता ममता । यही मेरा निर्धारा ।
हिन्दू इसाई बुद्ध पारसी । मुस्लिम जीन गुरूद्वारा ।।2।।

समारोप

विश्वबंधुत्वाची संकल्पना राष्ट्रसंतांनी सर्व जगाला सांगीतली. मानवता, विश्वबंधुत्व या मूल्यांद्वारा भारताचे नाव सर्व जगाला उंचावून सांगणारे संत ज्ञानेश्वरापासून वैराग्यमूर्ती गाडगे महाराजापर्यंत सर्व संत हे क्रांतदर्शी विचारवंत आहेत. *हा देशची माझा देव* हा भाव त्यांच्या ठायी असल्याने त्यांनी सेवा, भक्ती, शौर्य, तत्परता व नितीमत्ता यांची रूजवणूक भारतीय समाजमनाच्या सुपिक जमिनीमध्ये केली. त्याद्वारा त्यांनी भारतीय अस्मितेची जागृती केली आहे. उद्योगी भारताने प्रगतीची नवक्षितीजे गाठून शौर्य, मित्रता व सामुदायीक प्रार्थनेच्या माध्यमातून रामराज्य निर्माण होईल. असा आशावाद त्यांनी प्रत्येक भारतीयाच्या मनात मोठ्या आदराने व विश्वासपूर्वक निर्माण केला आहे.

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

सदा रहू उद्योगी तनसे । करू व्यायाम पियारा ।

नित्य करू प्रार्थना सामुहीक । लेकर जण- गण सारा ।।1।।

सुंदर गांव बनाए बहाद् । मित्र प्रेम की धारा ।

तुकड्यादास कहे घर घर । करू रामराज्य पियारा ।।2।।

शानदार भारत देशामध्ये सर्व खेडे व गावांचा विकास होऊन रामराज्याच्या निर्मितीचे स्वप्न पाहणा-या वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना शतशः नमन ।

जयगुरु ॥

निष्कर्ष

१) भारताला संपन्न करण्यासाठी ग्राम सुधारणेचा मूलमंत्र सर्वांनी स्वीकारणे गरजेचे आहे.

२) भारत देशात शिक्षणव्यवस्था व खेड्यांचा विकास या दोन गोष्टींचा अंगीकार करणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.

३) भारत देश हा खेड्यात पासून बनलेला असल्याने खेड्यांचा विकास हाच देशाचा विकास आहे.

४) राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारताला घडविण्यासाठी युवक व महिलांनी राष्ट्रकार्यात सहभागी होण्याची आवश्यकता आहे.

५) देश हा देव असे माझा अशी राष्ट्रवादाची परंपरा आपली असल्याने सर्वांनी त्यागाची भावना व तेजाची भावना जोपासण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) ग्रामगीता - वंदनीय राष्ट्रसंत, प्रकाशन विभाग गुरुकुंज आश्रम मोझरी

२) श्री गुरुदेव मासिक- गुरुकुंज आश्रम मोझरी

३) राष्ट्रसंतांचे विचारविश्व - लहर की बरखा

४) संत तुकारामांच्या अभंगातील जीवनमूल्य

५) दैनिक लोकसत्ता लोकसत्ता लेख

Smt. K. G. M. M. V. Darvapur

2019-20

303

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

September-2019 Special Issue – 197 (A)

Emerging Innovative Trends in Higher Education
An Interdisciplinary Approach

Guest Editor :
Dr. M. N. Gaikwad
Principal
Gopikabai Sitaram Gawande Mahavidyalaya, Umarkhed
Dist. Yavatmal (M.S) India

Executive Editor -
Dr. K. B. Shirse
Head, Dept. of History,
Gopikabai Sitaram Gawande Mahavidyalaya, Umarkhed
Dist. Yavatmal (M.S) India

Associate Editors -
Prof. A. S. Joshi
Dr. V. R. Jiwatode
Dr. U. N. Patil
Dr. V. S. Ingle
Dr. K. D. Bompliwar
Prof. S. S. Pachkudke

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Sant Kokilabai Gawande Mahila Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 197(B) : Emerging Innovative Trends in Higher Education
ISSN : 2348-7143
September-2019

		डॉ.रामकिशन चाटे	497
107	शेतकरी आत्महत्या : कारणे व उपाय	श्री.अवधुत वानखेडे	501
108	उच्च शिक्षणाचा पाया गुणवत्तापूर्ण प्राथमिक शिक्षण	डॉ.के.बी.शिरसे	506
109	सत्यशोधक पंढरीनाथ पाटील यांचे सामाजिक कार्य	डॉ.जयश्री देशमुख	509
110	विशेष गरजा असलेल्या बालकांच्या अधिकारात शिक्षणाची भूमिका	प्रा. कु.एस.एच.उजाडे	513
111	दारिद्र्याचे निर्धाकार व दारिद्र्याचे परिणाम	प्रा. क्रांती मुनेश्वर	519
112	विश्वविद्यालयातील शैक्षणिक पद्धती	प्रा.पी.एन.संधारी	523
113	शेतकरी आत्महत्या कारण आणि जबाबदारी		526
114	वऱ्हाडातील ख्रिश्चन मिशनरीचे दलित चळवळीतील योगदानाचे विश्लेषण	डॉ.के.बी.शिरसे, डॉ.व्ही.एस.इंगळे,डॉ.आर.एच.बुटले	529
115	बहुजनांच्या सामाजिक शैक्षणिक प्रगतीत भाऊसाहेब डॉ.पंजाबराव देशमुखांचे योगदान	डॉ.के.बी.शिरसे, प्रा.एस.बी. वाघमारे, डॉ.व्ही.एस.इंगळे	
		शिवाजी मोतीबोने	533
116	मानवीमूल्ये आणि साहित्य	प्रा. मिलिंद ढाले व डॉ. उषा पाटील	538
117	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीची भूमिका	प्रा.संध्या जंजाळ	541
118	ग्राम जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारे लेखक : गणेश आवटे	प्रा.राखी इंगळे	543
119	पंचायतराज व्यवस्थेत महिला सहभाग व अडचणी	डॉ.युवराज मानकर	547
120	मानवी मूल्ये आणि साहित्य	प्रा.ए.एम.काळबांडे	553
121	वंचित घटक महिला सबलीकरणात शासनाची भूमिका	डॉ.संदिप डोंगरे	556
122	इतिहासाचे पुनर्लेखन आणि दृष्टीकोन	सुनिल थोरात	560
123	एकविसाव्या शतकात उच्चशिक्षणातील उभरत्या शिक्षण पद्धती	प्रा.दत्तात्रय ढवारे	566
124	ग्रामीण महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची सद्यस्थिती	प्रा.प्रमिला बोरकर	571
125	शिक्षणामध्ये मानवाधिकाराचे उपयोजन	डॉ.सुनिल चकवे	575
126	ग्रामीण शिक्षण : समस्या व सुधारणा		
127	बदलत्या शिक्षण पद्धतीमध्ये कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या अभ्याससवयी विकसनातील घटक	डॉ.विनय चव्हाण	579
128	इतिहास लेखनातील नवा विचार प्रवाह 'सबाल्टर्न इतिहास'	प्रा.सुरेंद्र बोरकर	583
129	विदर्भातील विशेष प्रश्न	प्रा.विजय गावंडे	586
130	भाषा आणि साहित्यातील नवे प्रवाह	डॉ.अनिलकुमार दडमल	691
131	पंढरीची वारी : एक अध्यात्मिक व सामाजिक चळवळ शोध व बोध	डॉ.हरिदास आखरे	695
132	उच्च शिक्षा की उत्पत्ती, विकास और बदलाव	डॉ.व्ही.बी.चांदजकर	698
133	महिला शिक्षा : आज की सामाजिक आवश्यकता	डॉ.भारती देशमुख	602
134	भारतीय इतिहास लेखन में सबाल्टर्नवादी विचारधारा	प्रा.वाय.एस.राजपूत	605
135	प्रशासन में नैतिकता	प्रा.एस.आर.सामृतवार	608
136	उर्दू साहित्य में नया रुझान	प्रा.मोहम्मद असरार	611
137	मानवाधिकारोंके अंमल में उच्च शिक्षा की भूमिका	प्रा.विजय गावंडे	614

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Smt. K. G. M. M. V. * Daryapur *

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 197(B) : Emerging Innovative Trends in Higher Education
ISSN : 2348-7143
September-2019

पंढरीची वारी : एक अध्यात्मिक व सामाजिक चळवळ शोध व बोध

डॉ. हरिदास देविदास आखरे
(सहायक प्राध्यापक)
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय दर्यापूर, जि.अमरावती.
मो.-7588566400
ई.मेल- hdakhare@gmail.com

प्रस्तावना-

महाराष्ट्रामध्ये सातशे वर्षापूर्वी संत ज्ञानेश्वरांनी पंढरीच्या वारीची खांद्यावर घेतलेली भागवत धर्माची पताका आज सुद्धा तेवढ्याच उत्साहाने वारकरी खांद्यावर घेवून नाचत आहेत. या पायी वारीची अखंड परंपरा संत नामदेव, – संत तुकाराम व संत एकनाथ यांच्यासह वारकरी म्हणणा-या व मानणा-या सर्व संतानी अखंडपणे जोपासली आहे.

बीजशब्द- अध्यात्म, सामाजिक परंपरा, जीवनमूल्ये, मेरुदंड, संस्कृती विचार, धर्मजागरण

१.संतांचा अध्यात्मिक विचार-

विठ्ठलनामाचा गजर करित ते सर्वांना अध्यात्मिक समतेचा संदेश देत आहेत.

या रे या रे लहानथोर। याती भलत्या नारी नर।

भागवत धर्माच्या अध्यात्मिक परंपरेमध्ये संतानी आपले जीवन समर्पित केले आहे. एवढी मोठी भक्तीची परंपरा लाभलेल्या वैष्णवांच्या वारीच्या निमित्ताने आषाढी एकादशीला सर्व संताची मांदीयाळी पंढरीला अवतरते. आपल्या प्राणसख्या पांडूरंगाला पाहण्यासाठी व त्याला भेटण्यामाठी आपला जीव डोळ्यामध्ये साठवून पायी वारी करून ते पंढरीला येतात. मुखाने नाम गातात आपल्या देवाला मनामध्ये साठवून ते म्हणतात-

टाळी वाजवावी। गुढी उभारावी।
वाट ती चालावी पंढरीची।।
सकळ मंगळ निधी। श्रीविठ्ठलाचे नाम आधी।।

कोसो दूरून आलेले वारकरी आपला अवघा भाग व शीण त्या पांडूरंगाला पाहता क्षणीच विसरून गेलेले आहेत. त्यांना आता आपल्या संसाराची सुद्धा कोणतीही काळजी राहीलेली नाही. कोणत्याही प्रश्नाशिवाय पंढरीच्या रायाला भेटण्यासाठी ते येथे आलेले आहेत.

संत तुकाराम महाराज तर म्हणतात-
यारे नाचो अवघे जण। भावे आनंदे करून ।।
गाऊं पंढरीचा राणा । क्षेम देऊ संतजना ।।
सुख फुकासाठी। साधे हरिनाम बोभाटी ।।
प्रेम वाटीतो उदार। देतां नाहीं सान थोर ।।
तुका म्हणे धन्य काळ। आजि प्रेमाचा सुकाळ ।।

Smt. K. G. M. M. Daryapur

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 197(B) : Emerging Innovative Trends in Higher Education
ISSN : 2348-71
September

२.संतांची अध्यात्मिक लोकशाही-

संतांच्या या मांदीयाळी मध्ये आज सर्वजण समाविष्ट आहेत येथे कोणीही लहान नाही, मोठा नाही, समाजाच्या सर्व थरातील लोक या ठिकाणी एकत्र आलेले आहेत. एकमेकांना भेटतांना साक्षात विठ्ठल त्यांना आपल्या अंतःकरणाशी लावतो आहे असे त्यांना वाटते. एक प्रकारची अध्यात्मिक लोकशाहीच पंढरीला अवतरते. हरिनाम ते अतिशय प्रेमाने गातात व सर्व संतांना क्षेम देतात. संतांच्या या प्रेमाला चंद्रभागेच्या तीरावर भक्तीची अपार भरती येते. ही महा पर्वणी ते आपल्या डोळयात साठवून ठेवतात. जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी त्यांना विठ्ठलच दिसतो अवघे विश्व विठ्ठलमय झाल्याचा भास त्यांना होतो. ममत्वबाचा व विश्वरूप दर्शनाचा भाव त्यांचे ठिकाणी निर्माण झालेला आहे. त्यांना ईश्वर आपल्यापेक्षा वेगळा वाटतच नाही.

जेथे देखे तेथे तुझीच पाऊले। विठ्ठल अवघे कोंदाटले ।।
रूप गुणनाम अवघा मेघश्याम । वेगळे काय ते काय उरले।।

३. भक्तीसाधनेच कळस संत तुकाराम-

संत तुकारामांनी तर भक्तिसाधनेचा कळस गाठला. ही उच्चतम अवस्था त्यांना जी प्राप्त झाली त्याला महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांचा परमेश्वराविषयीचा उत्कट भाव आहे. भावानेच भक्तीला पूर्णता येते. देव हा भावाचा भुकेला आहे. ज्याचा जसा भाव असेल तसा त्याचा देव असतो म्हणून.

जें जें भेटें भूत । ते ते मानिजे भगवंत ।

असा संदेश ते सर्वांना देतात. वारीच्या माध्यमातून असा विश्वसखाभाव निर्माण होत असतो ती विश्वशांतीसाठी आवश्यक प्रार्थना आहे. वारीमुळे प्रत्येक वारकर्यांना एक समाधानाचा भाव प्राप्त होऊन ते आपल्या प्रेमसंख्या पांडुरंगाला क्षेम देतात.

जाता पंढरीसी सुख वाटे जीवा....
संतभार पंढरीत । कीर्तनाचा गजर होत।।
तेथे देव असे उभा।जैसी समचरणांची शोभा।।

पंढरीचा वारकरी पैशाचा, संसाराचा कधीही विचार न करता स्वतःच्या समाधानासाठी स्वतःच्या सुखासाठी, आत्म जागृतीसाठी, आत्म कल्याणासाठी पंढरीला जातो. त्याच्या जाण्यामागे त्याच्या जीवाची आस आहे. पंढरपूरा नेईन गुढी असा जो आत्माविष्कार संत ज्ञानेश्वरांनी सांगितला. त्याचे पाईक होऊन वारकर्यांनी दिंडी ची पताका खांद्यावर घेतली. भागवत धर्म परंपरेचा व वारकरी

परंपरेचा पाईक असणारा हा वारकरी संतांची ही दिंडी टाळ, विणा, चिपळ्या या साहित्यासह अभंगाच्या गजरामध्ये आपल्याला एकच संदेश देतात - चला पंढरीसी जाऊ देव डोळयाने पाहू.

हेचि भवरोगाचे औषध । जन्म जर तुटे व्याध।।आणिक काही नसे बाध।करील बध षडवर्ग।सावळे रूप ल्यावे डोळा।सहा चौ अठ्ठरांचा मेळा।।

संतांच्या या परंपरेमागे आज जी महत्त्वाची भूमिका आहे त्यामध्ये वारी च्या माध्यमातून संत ज्ञानेश्वर,संत नामदेव, संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत तुकाराम,संत चोखामेळा, संत गोरोबा, संत जनाबाई, संत मुक्ताबाई, संत सावता माळी या सर्व संतमंडळींनी जी पंढरीच्या वारीची महान परंपरा निर्माण केली त्यामागे विशाल दृष्टिकोन होता. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना या वारीमध्ये समाविष्ट करून एक समतेचा संदेश त्यांनी दिला. तेथे कोणीही लहान नाही कुणीही मोठा नाही सर्वांना समतेच्या पातळीवर लेखून हे वारकरी एकमेकांच्या पाया पडतात.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 197(B) : Emerging Innovative Trends in Higher Education
ISSN : 2348-7143
September-2019

पाया पडती एकमेका।।
जव हे सकळ सिद्ध आहे। हात चालावया पाय।
तव तू आपुले स्वहित पाहे। तीर्थयात्रे जाया चुकू नये।।

वारीला निघालेला वारकरी जवळपास पंढरपूरचा पोहोचला आहे. प्रत्येक देवशयनी एकादशी च्या निमित्ताने पांडुरंगाच्या पायावरती मस्तक ठेवून तो धन्य धन्य होत असतात. पांडुरंगाला आपले क्षेमकुशल सांगणार आहे. त्याला आपल्या हृदयात साठवून घेणार आहे. आणि आपल्या जीवनातील कोणत्याही सुखदुःखांचा, आशा अपेक्षां त्याच्या समोर न मांडता आपल्या जीवनाची जगण्याची कथा न सांगता. उमेदीने जगण्याची आशा व आशीर्वाद घेऊन त तो परतणार आहे.

आता येणे वळे पंढरीनाथ। जवळी राहिला तिष्ठत।।
पाहता न कळे ज्याचा अंत।तोचि हृदयात घालू आता।।

वारी आपल्या जीवनातील महत्त्वाचा टप्पा मानून विठ्ठल आपल्या ला अंतर्बाह्य सांभाळत आहे असे मानतो.

समारोप-

आज तो समाधानाचा भाव निर्माण करणार आहे.विठ्ठलाला सर्व संत मांदियाळीत सहभागी होऊन आनंदाने नाचून भक्तीच्या आनंदात चिंब भिजून जाणार आहे. विठ्ठलाला मनातील गुज सांगणार आहे-

आईक पांडुरंग एक मात । काही बोलणे आहे एकांत।
आम्हा तारील जरी संचित।तरी उचित काय तुझे।।

वारी म्हणे भक्ती, वारी म्हणजे समर्पण भाव, वारी म्हणजे अनुभूती आनंदाची अशी महान परंपरा आपल्या संत मांदियाळी यांनी निर्माण केली ती जगाच्या पाठीवर अदभूत आहे.

एरव्ही बाजारातून साधी भाजी आणण्यासाठीही गाडी वापरणारी आजची समाज मानसिकता असतांना वारीमध्ये दिवसला ५० किलोमीटर चालणे हे एक समर्पण, त्याग व सहनशक्तीचे प्रतिक आहे.

महाराष्ट्र देशाचे आगळे वेगळे वैभव आहे.वारीमध्ये पांडुरंगाला एकाच मागणे मागतात-

श्रीसंताचिया माथा चरणावरी ।साष्टांग हे करी दंडवत। विश्रांती पावलो सांभाळी उत्तरी। वाढले अंतरी प्रेमसुख।।

निष्कर्ष-

१. वारी परंपरा महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक वारसा आहे.
२. संतांचा जीवांमुल्यांचा विचार आजही समाजाला आवश्यक
३. संत तुकारामांचे अभंग सुविचारांचे दर्शक आहेत.

संदर्भ-

१. संत तुकारामांची अभंगगाथा शासकीय प्रत
२. सार्थ ज्ञानेश्वरी -मामासाहेब दांडेकर
३. एकनाथी भागवत - प्रकाशक संत गजानन महाराज संस्थान शेगाव

Smt. K. G. M. M. V. * Darvapur *

ISSN: 2348-7143 February 2020 RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (C) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

किशोरवयीन मुलीच्या आहाराविषयक समस्यांचा अभ्यास

डॉ. ज्योती वि. हावरे
सहयोगी प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापुर.
कु.शुभांगी प्र. उमाळे

प्रस्तावना:

आहार व आरोग्य यांचा घनिष्ठ संबध आहे आरोग्य ही मानवाला मिळालेली देणगी आहे. "Health is Wealth" म्हणजे आरोग्य हिच खरी धनसंपदा आहे असे म्हटले जाते. आपले आरोग्य हे आपण घेत असलेल्या सात्वीक आहारावर अवलंबुन असते. अन्न वस्त्र निवारा या मानवाच्या मुलभुत गरजा आहेत. या गरजा भागविण्यासाठीच मानवाची सतत धडपड सुरुच असते. निरोगी आरोग्यासाठी पोषण आहाराची अत्यंत गरज आहे. आहाराची ही गरज वयपरत्वे व लिंगपरत्वे वेगवेगळी असते बाल्याअवस्थेपासुन वृध्दाअवस्थेपर्यत प्रत्येक वयात योग्य पोषण होणे गरजेचे आहे. तसेच आजच्या धावपळीच्या युगात व आधुनिकीकरणामुळे जिवनशैली बदलत चालली आहे. त्यामुळे सुध्दा आहारावर परिणाम होत आहे.

किशोरवय हे भावी आयुष्याचे पाया रचणारे वय असते याच वयात पोषण होणे गरजेचे असते योग्य प्रकारे पोषण मिळाले तर त्याच्यावर उरलेले दिर्घायुष्य अवलंबुन असते. तसेच याच वयात शारीरीक मानसिक भावनिक बदल होतात या अवस्थेत मुलांमुलींमध्ये लैंगिक परिपक्तता येते हा कालखंड अतिशय महत्वाचा समजला जातो. याकरीता किशोरवयीन मुलांसाठी योग्य आणि पुरक पोषण आहार होणे अत्यावश्यक आहे. आज आधुनिकिकरणामुळे जिवनशैली बदलत आहे. आज मुली चांगल्या दिसावे, आपण लठ्ठ होउ नये म्हणुन काही पदार्थ आपल्या आहारातुन वर्ज्य करतात. उदा. दुध प्यायल्याने आपण लठ्ठ दिसु तसेच आवश्यकतेपेक्षा आहारातुन पोळ्या कमी खाणे या गैरसमजुतीमुळे बरेचसे खाद्य पदार्थ टाळतात. आज मुलांच्या आवडी-निवडी अधिक असतात. त्यामुळे ते आहारात पालेभाज्या व फळभाज्या यांचा समावेश करीत नाही. त्यामुळे अ, ब, क अशा जिवनसत्वाचा अभाव असलेले आजार होतात. काही मुले मुली आहारात दुधाचा समावेश करीत नाही. दुधात असलेले अन्नघटक न मिळाल्याने त्यांची प्रतिकारशक्ती कमकुवत राहते. हाडे दात कमकुवत राहतात. परिणामत: शरीरात जोम उत्साह आणि स्टॅमिना कमी पडतो. ८० टक्क्याहून जास्त किशोरवयीन मुले न्याहरी करीत नाहीत, सकाळी चहाबरोबर बिस्किट घेणे हिच कित्येकांची समजुत आहे. तसेच शाळा कॉलेजच्या वेळा, वेगवेगळ्या क्लासेस वाढती स्पर्धा आणि या स्पर्धेच्या युगात टिकून राहण्यासाठी शारीरीक व मानसिक ओढाताण होत आहे. या सर्वांचा परिणाम ते भुक भागविण्यासाठी चॉकलेट, पेस्टी, बटाटेवडे, समोसा, कचोरी, बटाटे वेपर्स, कटलेट, नुडल्स, पिझ्झा, बर्गर, कुरकुरे, पाणीपुरी असे पदार्थ खातात यापासुन शरीराच्या दैनंदिन गरजेपेक्षा कितीतरी जास्त प्रमाणात कॅलरी मिळतात, साहजीकच या वयोगटातील मुलांतील स्थुलतेचे प्रमाण वाढते तसेच आरोग्यावर सुध्दा परिणाम होतो.

किशोरवस्था :

Adolescence लॅटिनमधील adolescere म्हणजे मोठे होणे. to grow म्हणजे मोठे होण्याचा काळ, किशोरवय हा अपरिपक्व मुलाचे पुर्ण वाढ झालेल्या पगल्भ स्वरुपात रुपांतर होण्याच्या प्रक्रियेचा कालखंड होय. माणसाची वाढ व विकास हे जन्मापासुन त्याआधी गर्भधारणे पासून सुरु असले तरी त्याचा भृण, बाळ, नवजात, अर्भक, शिशु, बालक, कुमार, किशोर, तरुण, प्रौढ, वृध्द इत्यादी अनेक टप्प्यापैकी एका विशिष्ट संक्रमणाच्या कालावधीला किशोर वय म्हणतात.

ही अवस्था साधारणपणे १२ ते २० वर्ष असते ही अवस्था मुलींमध्ये १२ ते १८ वर्षाचा कालखंड असते. सामाजिक आर्थिक, कौटुंबिक स्थिती मिळणारे पोषण सभोवतालचे वातावरण अशा गोष्टींनी हा कालावधी कमी अधिक होउ शकतो. हा काळ बाल्यवस्था व प्रौढ यांना जोडणारा सेतु असतो. सुरुवातीचा काळ हा पौंगडावस्थेचा मानला जातो. याच काळात वजन व उंची यात बदल होतो. तसेच शारीरीक व मानसिक बदलही याच काळात विशेषत्वाने होतात. या अवस्थेत मुलांमुलीमध्ये लैंगीक परिपक्वता येते. किशोरवस्था ही शारीरीक मानसिक, भावनिक विकासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचा कालखंड मानला जातो. या वयात योग्य पोषण होणे गरजेचे असते. याकरीता योग्य पोषण मुल्य असलेले आहार आवश्यक असतो.

उद्देश :

१) किशोरवयीन मुलींचा सामाजिक स्तर जाणुन घेणे.
२) किशोरवयीन मुलींच्या आहारातील आवडी निवडी अभ्यासणे.
३) किशोरवयीन मुलींचा आहाराचा दर्जा अभ्यासणे
४) किशोरवयीन मुलींचा आहार व आरोग्याचा संबंध जाणुन घेणे.

गृहीतके :

१) किशोरवयीन मुली या मध्यम कुटूंबातील आहे.
२) किशोरवयीन मुलींची आहारातील आवड ही बाहेरील पदार्थ खाण्याकडे दिसते.
३) किशोरवयीन मुलींमध्ये आहार व आरोग्याची संबंध आहे.

मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधनाच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहे.

१) संशोधन हे दर्यापुर शहरातील कनिष्ठ महाविद्यालयापुरते

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

मर्यादीत आहे.

२) प्राथमिक तथ्य संकलनाकरीता दर्यापुर शहारातील ३ कनिष्ठ महाविद्यालयातील १५० किशोरवयीन मुलींचा अभ्यास करण्यात आला.

संशोधन पूर्व आढावा :

प्रस्तुत संशोधन संदर्भात पुढील अभ्यास झालेला आढळला.

१) Hassapidou आणि fotiadou (2001) यांनी दक्षिण ग्रीसमधील ५८२ शालेय मुलांचा पोषण स्तर अभ्यासला असता असे निर्देशनास आले की, मुलांच्या आहारातील जिवनसत्व अ लोह फोलीक आम्ल व झिंक यांच्या प्रमाणात तुलना ICMR प्रमाणीत घटकांश केली असता मुलांच्या आहारातील पोषण घटकांचे प्रमाण शिफारशीतील प्रमाणापेक्षा कमी असल्याचे आढळून आले. याची परिणामकारकता अभ्यासली असता मुलांची रोगप्रतिकार शक्ती कमी होऊन मुले निरुत्साही झालेले आढळतात. जिवनसत्व 'अ' च्या अभावामुळे त्वचा व डोळ्यांच्या विकाराशी संबधीत लक्षणे आढळली. पोषणाप्रती अतिजागृकता निर्माण होण्याकरीता व पोषणस्तर उंचावण्याकरीता पोषणदृष्ट्या योग्य कार्यक्रम राबविण्याची गरज नोंदवली.

२) Vatsyayan (2005) यांच्या मते सर्व घटकांच्या समावेष असलेला परंपरागत मुले आहार घेत होती, मात्र बदलत्या जिवनशैलीच्या परिणामामुळे मुलांच्या अन्नाचा आवडी निवडीत बदल होऊन इस्टंटफुड, पॅक्ड्फुड, रेडी टु कुक, इत्यादी पदार्थ आवडीची झाली. त्यामुळे त्यांचे आहारात क्षार जिवनसत्वे व तंतुमय पदार्थांची RDA शिफारशीतील प्रमाणपेक्षा कमतरता आढळली याचे महत्वपुर्ण कारण जाणले असता मुलांच्या आहारात रोगप्रतिकार शक्ती निर्माण करणारे फळे व भाज्याचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसुन आले.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये दर्यापुर शहरातील महाविद्यालयामधुन ३ कनिष्ठ महाविद्यालयाची निवड लॉटरी पध्दतीने करण्यात आली. प्रबोधन कनिष्ठ महाविद्यालयातुन ५० किशोरवयीन मुली, आदर्श कनिष्ठ महाविद्यालयातुन ५० किशोरवयीन मुली व जे.डी. पाटील सांगळूदकर कनिष्ठ महाविद्यालयातुन ५० किशोरवयीन मुली अशा १५० नमुन्याची निवड साधा सादुच्छिक नमुना पध्दतीने करण्यात आली.

१) किशोरवयीन मुलींची सर्वसामान्य माहिती.

टेबल क्रमांक-१ : वयानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	वयोगट	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	१७-१८	६०	४०
०२	१८-१९	४८	३२
०३	१६-१७	४२	२८
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निर्देशन केले असता असे दिसुन येते की, १७-१८ या वयोगटातील जास्तीत जास्त किशोरवयीन मुली ६०(४०%) दिसुन येतात तर १८-१९ या वयोगटातील ४८(३२%) किशोरवयीन मुली तर १६-१७ या वयोगटातील ४२(२८%) किशोरवयीन मुली आहेत.

२) पालकांचा सामाजिक दर्जा टेबल क्रमांक - २

अ.क्र.	कुटूंबांचा प्रकार	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	विभक्त	९६	६४
०२	एकत्र	५४	३६
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसुन येते की, विभक्त कुटूंबात राहणाऱ्या किशोरवयीन मुली ९६(६४%) आहेत तर एकत्र कुटूंबात राहणारे ५४ (३६%) किशोरवयीन मुली आहेत.

३) किशोरवयीन मुलींची खानपानविषयी अभिरुची.

टेबल क्रमांक - ३

अ.क्र.	आहाराचा प्रकार	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	शाकाहारी	१११	७४
०२	मासाहारी	३९	२६
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसुन येते की, १११(७४%) किशोरवयीन मुली शाकाहारी आहार पसंत करतात तर ३९(२६%) किशोरवयीन मुली मांसाहार पसंत करतात. यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त मुली शाकाहारी आहार घेतात.

अ.क्र.	फास्टफुड आणि जंकफुड संबधीत पदार्थ	वारंवारीता	प्रतिशत
०१	मॅगी नुडल्स	७८	५२
०२	पाणी पुरी	७२	४८
	एकुण	१५०	१००

वरील तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसुन येते की, किशोरवयीन मुली मॅगी नुडल्स ७८(५२%) फास्टफुड पसंत करतात तर ७२(४८%) पाणीपुरी पसंत करतात. यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, आहारात फास्टफुड आणि जंकफुड संबधीत पदार्थाचा समावेश करतात.

निष्कर्ष :

१) बदलत्या जिवनशैलीला किशोरवयीन मुली बळी ठरत असुन स्पर्धेत स्वतःचे स्थान टिकविण्यासाठी ग्रामिण भागातील किशोरवयीन मुलीचा ओढा शहराकडे असल्याचे दिसुन येते.

२) प्रस्तुत संशोधनामध्ये पालकांचा शैक्षणिक, व्यावसायीक, आर्थिक, कौटूंबिक दर्जा मध्यम स्वरुपाचा असल्याचे दिसुन येते.

३) जास्तीत जास्त किशोरवयीन मुली या शाकाहारी आहार घेतात.

४) विभक्त कुटूंबातील काही मुली दुध घेतात तर एकत्र कुटूंबातील जास्तीत जास्त मुली चहा घेतात.

५) किशोरवयीन मुली दुध, चहासोबत ब्रेड, बिस्कीटचा वापर करतांना दिसतात.

६) किशोरवयीन मुलींचा आहारात कडधान्ये, सलाद, तंतुमय

Smt. K. G. M. V. Daryapur

पदार्थाचा वापर कमी प्रमाणात करतात.

७) किशोरवयीन मुलीच्या आहारात फळे व पालेभाज्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. त्यामुळे अ, ब, क अशा जिवनसत्वाचा अभाव असलेले आजार होतात व रोगप्रतिकार शक्ती कमी दिसते.

८) किशोरवयीन मुली कोल्ड्रींक, पेप्सी शितपेय म्हणुन घेतात.

९) किशोरवयीन मुलीमध्ये घरातील पौष्टीक पदार्थ खाण्यापेक्षा बाहेरील पदार्थ खाण्याकडे कल दिसतो.

१०) किशोरवयीन मुली आहारात मॅगी, नुडल्स, समोसा, पाणीपुरी असे उष्मांक देणारे पदार्थ अधिक पसंत करतात. परिणामी स्थुलता येते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) फरकाडे त्रिवेणी शा.व गोगे, सुलभा सुहास, पोषण आणि आहारशास्त्र (२०१०) पिंपळापुरे अँड क. पब्लिशर्स, नागपूर

२) खडसे, डॉ. इंदिरा, पोषण व आहारशास्त्र, हिमालय मुंबई, प्रथम आवृत्ती २००८

३) काश्यपे (२००६) मुलांचे आरोग्य पालकांच्या हाती, प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

४) तारणेकर मिनाक्षी (१९९९) पोषण आणि स्वा पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर, नागपूर

५) कऱ्हाडे,बी.एम. शास्त्रीय संशोधन पध्दती, पिंपळापुरे अँ पब्लिशर्स नागपूर दुसरी आवृत्ती २००७

६) भाडारकर, पु.ल. (१९८७), सामाजिक संशोधन महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मीती मंडळ, नागपूर

७) भोंडवे, डॉ. अविनाश, किशोरवयातील आरोग्य समस्या साप्ताहिक

८) जैन, विनोद २००४ आधुनिक जिवनशैली लठ्ठपणा रविवार २५ सप्टेंबर २००५

Smt. K.G.M.M.V. * Daryapur *

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

July 2019, Issue-55, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

14) EDUCATIONAL ASPIRATION OF HIGHER SECONDARY SCHOOL STUDENTS.....
Ms. Nilima Chhotulal Sonar, Prof. Dr. H. Y. Deore, Dhule ||72

15) IMPACT OF ADVANCE TECHNOLOGY ON EDUCATION SYSTEM .....
Dr. Manjush Awasthi, Dr. Brijesh Chandra Tripathi , lucknow ||75

16) भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक, शैक्षणिक , कार्य
डॉ.रूद्राक्षे चंद्रकांत दशरथ,लोणी ||79

17) संत साहित्यातील वैचारिकता
प्रा. सुभाष जयसिंग कदम, पंढरपूर ||83

18) मराठवाड्यातील सुफी संतांचे सामाजिक व शैक्षणिक योगदान
प्रा. डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे, भूम ||86

19) व्यसनमुक्त समाज काळाची गरज
प्रा. विवेक एस. गोर्लावार डचिरोली ||90

20) स्त्री – पुरूष समानता आणि व्यवहार
प्रा.कु. प्रज्ञा एस. वनमाली, गडचिरोली ||94

21) मेळघाटातील कोरकू जमातीच्या सामाजिक विकासाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन
प्रा.डॉ. रवि सोपान डाखोरे, दर्यापूर ||97

22) "अग्रणी बैंकों द्वारा प्रसारित सम्भाव्यतायुक्त ऋण योजनायें एवं उनका मण्डल...
डा०मुनीष कुमार, डा०जय प्रकाश (डी०लिट०), आगरा। ||100

23) शरद पवार यांचे महिला धोरण
प्रा. डॉ.सौ. वंदना विनायक नढे, ता.जुन्नर, पुणे. ||106

24) ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे तुलनात्मक अध्ययन
डॉ.आर.एल.निकोसे , विनोद वा. गेडाम, नागपूर ||110

25) प्रकृति का उपभोक्तावादी कवि महेशचंद्र दिवाकर
डॉ. हाशमबेग मिर्झा , सुदाम दौलत पाटील ||114

26) महिला कैदियों की समस्यायें एवं जेल व्यवस्था
श्रद्धा सोम सिंह, ग्वालियर (म.प्र.) ||119

http://www.printingarea.blogspot.com | www.vidyawarta.com/03

Smt. K.G.M.M.V. Daryapur

21

मेळघाटातील कोरकू जमातीच्या सामाजिक विकासाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा.डॉ. रवि सोपान डाखोरे
श्रीमती कोकीळाबाई महिला विद्यालय, दर्यापूर

****

रामायणामध्ये आदिवासी शबरी भिल्लीनी करिता रामायणाकारांनी ''अधमा जन्मा'' असा शब्द लावला असल्यामुळे आर्य हिंदु नी अधमा या शब्दाचा अर्थ नीच असा लावलेला आहे. परंतु मानवंश शास्त्राच्या कसोटीवर आदीम जमाती किंवा आदीवासी या शब्दाचा अर्थ अधम असा सिध्द होत नाही. तर दुर्गाताई देशमुख कमिशन आणि देवर कमिशनच्या सदस्यांमध्ये सुध्दा या शब्दाच्या व्याख्येसंबंधी एकमत झाले नाही त्यातील काहीनी आदिम चा अर्थ आदिमानव असा लावण्याचा प्रयत्न केला यांच्यामते Primitive Race of India म्हणजे Primitive या अर्थाने आदीम हा शब्द प्रचलीत आहे. आणि त्या वंशातील लोकांना आदिवासी मानण्यात आले. तर दुसऱ्या पक्षातील सदस्यांना वरील मत मान्य नव्हते त्यांच्या मते मानव वंश विज्ञानाने आजपर्यंत कोणताही सिंध्दात असा मांडलेला नाही की, Primitive माकडाच्या जातीपासुन मानव वंशाचा विस्तार झाला हे सिध्द होईल. आदिमानव ही समग्र मानवांची अवस्था मानण्यात येते व त्यातुन सर्व प्रकारच्या मानवांची उत्पत्ती झाली त्यामुळे आजचा आदिवासी अजिबात संबोधण्यात येवू नये.

आर्य लोक भारतात येण्यापूर्वी भारतामध्ये गोंड –द्रविड यांची मोठ –मोठी नगरे होती त्याचे राज्यही अस्तित्वात होते. त्याकाळी भारताला कुयवा राष्ट्र म्हणजे गोंड राष्ट्र असे संबोधण्यात येत होते. तर आर्यांच्या आक्रमणामुळे वैभव संपन्न जीवन जगणारा समाज वंशसंघर्षामुळे रानोवनी, दुर्गम अशा वनांमध्ये जीव मुठीत घेवून पळून गेला तोच समाज आता आदिवासी म्हणजेच आधि पासुन या देशात वास्तव्य करणारा समाज होय.

नागरी संस्कृतीपासुन दूर व अलीप्त राहीलेले संबंधीत प्रदेशातील मुळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी असे सामान्यपणे म्हणता येईल. डि.एन. मुजूमदार यांनी आदिवासींची सर्व लक्षणे लक्षात घेवून व्याख्या केली. एकच भाषा बोलणारा, समान नांव असणारा. ''एकाच भुप्रदेशावर वास्तव्य करणारा व विवाह व्यवसाय इ. बाबतीत समान निषेध नियमांचे पालन करणारा व परस्पर उत्तरदायीत्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक पध्दतशीर व्यवस्था स्विकारणाऱ्या कुटुंबाचे एकत्रिकरण म्हणजेच आदिवासी समाज होय.'' आदिवासींचे मोठयाप्रमाणात वास्तव्य असणाऱ्या मेळघाटातील कोरकु ही एक जमात आहे. अमरावती जिल्हयातील उत्तरेकडील सातपुडा पर्वतांमध्ये धारणी व चिखलदरा तालुका कोरकु आदिवासी लोकांच्या वस्तींनी व्यापलेला आहे. सातपुडयाच्या पर्वत रांगावर दऱ्याखोऱ्यात वस्ती करून राहणारी कोरकु जमात ही मुडा या आदीवासी गटातील जमात समजल्या जात असून तीचा वांशीक तसेच भाषीक संबंध मध्यप्रदेशातील कोरवा जमातीशी लावण्यात येतो.

'कोरकु'या शब्दाचा अर्थ वेगवेगळया पध्दतीने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. 'कोरो' म्हणजे रस्ता व कु म्हणजे मनुष्य रस्त्यावर राहणारे ते कोरकु ते स्वत:ला कोरवाचे वंशज मानतात. डाल्टनच्या मते कोरकु भिन्न –भिन्न आदिवासी जमातीमधील उत्पत्तीच्या संदर्भात प्रत्येक जमातीच्या काही दंत कथा आहेत. अशीच दंत कथा कोरकुच्या संदर्भात आहे.'विदर्भात कोरम नावाच्या राजाचे राज्य होते. तो राजा राजकारणातून विरक्त होवून संन्यास घेण्याच्या ईच्छेने वनामध्ये निघुन गेला तेथे एक कोल तरूणी त्यांच्या वर आसक्त झाली आणि त्याला प्रेमाचे दान मागायला लागली खुप विचार केल्यावर राजाने तिला स्विकृती दिली. कालांतराने त्यांची संतान कोरम किंवा कोरकु या नावाने प्रसिध्द झाली. कोरकु उत्पत्ती संदभात डॉ. वेरीयर एल्वीन ने सुध्दा लोककथेचा उल्लेख केला ज्यामध्ये एका सख्या भावाचे आपल्या सख्या बहिनी सोबत यौन संबंध

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

प्रस्थापीत झाल्यानंतर भगवान महादेवाने त्यांचा विवाह लावुन दिला त्यांची संतानच आजची कोरकु आदिवासी जमात होय.''

सामाजिक विकास या संकल्पनेचा संबंध सामाजिक परिवर्तन या संकल्पनेशी असल्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाच्या विविध सिध्दांतामध्ये सामाजिक विकास हि संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत होते जसे मार्क्स ने पाच अवस्थांचा सिध्दांत, कांट ने तीन अवस्थांचा तर स्पेंन्सर ने दोन अवस्थांचा सिध्दाताचा विचार करून सिध्दांताची मांडणी केली. सोरोकीन ने समाज, संस्कृती आणि सभ्यता यामध्ये निरंतरपणे होणाऱ्या परिवर्तनाचा सिध्दांत मांडला आहे. परिवर्तनाच्या सिध्दांतामध्ये संघर्षवादी, संरचनावादी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतीक संबंधामधील होणाऱ्या परिवर्तनाचा विचार अंतर्भुत आहे. वरील सर्व विचारांचा विचार करून मॅक आयव्हरने सामाजिक विकासाच्या संदर्भात सामाजिक परिवर्तनाअंतर्गत खालील रूपांचा उल्लेख आहे. १) उदविकास :— समाज व संस्कृतीमध्ये होणारे परिवर्तन २) प्रगती :— जीवनमुल्यांमध्ये होणारे परिवर्तन ३) विकास :— समाजाच्या विशिष्ट परिस्थीमध्ये होणारे परिवर्तन ४) क्रांती :— समाजात होणारे आमुलाग्र परीवर्तन संयुक्त राष्ट्रसंघाने विकासाची परीभाषा केली ती अशी सामाजिक व्यवस्था, सामाजिक संरचना, संस्था व सेवाक्षेत्रात वाढ क्षमतेद्वारे साधनांचा उपयोग अशा प्रकारे केला जावा की, ज्यामुळे जीवन स्तरामध्ये अनुकुल परीवर्तन घडून येईल. ही संकल्पना जटील स्वरुपाची असुन ती आर्थीक, सामाजिक, राजकिय प्रशासनीक तत्वांच्या समन्वयाचा परीणाम असते.

मेळघाटमधील कोरकु आदिवासींच्या सामाजिक विकासात शासकिय कल्याण कार्यक्रमाच्या प्रभावाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करतांना मानव शास्त्रज्ञ व सामाजिक विकासाच्या संदर्भात पुस्तकांचे वाचन करीत असतांना रॅंगनार नर्सके लिखीत त्त्वइसमउे वथ्बिंपजंस थ्वतउंजपवद प्द न्दकमतकमअमसवचमक ब्वनदजतपमे या पुस्तकात खालील मजकुर अत्यंत महत्वपूर्ण वाटला कोणताही देश यामुळे गरीब असतो की, मुळात त्यांची पुरवठा प्रणाली दोषपूर्ण असते लोकांचे वास्तवीक उत्पन्न कमी असल्यामुळे प्रणाली दोषपूर्ण असते लोकांचे वास्तवीक उत्पन्न कमी असल्यामुळे त्यांची बचत क्षमता क्षीण होते व त्याचाच परिणाम म्हणून त्यांच्या उत्पादन क्षमतेत घट होते. त्याचा सरळ परीणाम त्या देशामध्ये असलेल्या गरीबीमध्ये पाहावयास मिळते मागणीच्या संदर्भात सुध्दा हा देश गरीब असतो कारण त्या देशातील लोकांची क्रय शक्ती दुबळी असते त्यामुळे असा देश भांडवलाला आकर्षीत करु शकत नाही आणि कमी उत्पन्न असणाऱ्या देशात गुंतवणुकीची संभावना देखील कमीच असते.

गैर आदिवासींच्या तुलनेत कोरकु चे निरक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. स्वातंर्त्य प्राप्तीनंतर संविधाना अंतर्गत तरतुदींना अनुसरुन त्यांच्या विकासाकरीता असलेल्या योजनांमुळे थोडेसे का होईना शिक्षणचें प्रमाण वाढले सांस्कृतीक सात्मीकरणचा परीणाम म्हणून हिंदी व मराठी भाषा आत्मसात करीत आहेत तसेच बहुतांश कोरकू शेती, शेतमजुरी व मजुरी करणारा आहे. जंगल विषयक निर्बंधामुळे पारंपारीक व्यवसाय करण्याचे प्रमाण कमी झाले त्यांचा उदरनिर्वाहाचा मुख्य स्त्रोत मजुरी असल्यामुळे तेही त्यांना मिळत नाही शासनाची रोजगार हमी योजना देखील रोजगार मिळवून देण्यासाठी अपयशी ठरले यासोबतच शेती सुधारण्यासाठी सोयी सुविधा प्राप्त व्हावयास पाहिजे होत्या त्याही अज्ञानामुळे व अधिकाऱ्यांच्या हलगर्जीपणामुळे प्राप्त झालेल्या दिसत नाहीत.

स्वातंर्त्य भारतातील प्रत्येक नागरीकाला समान अधिकार असावे या करीता भारतीय संविधानात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय तत्व लागु करुन मुलभुत अधिकारांची निर्मिती केली आहे. त्याचा त्यांच्या जिवनावर फारसा प्रभाव झालेला नाही त्यासोबतच पुरेसा व सकस आहार त्यांना मिळत नाही परंपरागत गैरसमाजमुळे आजही कोरकु आधुनीक औषधोपचारावर विश्वास ठेवत नाहीत तर 'भुमका वा वैदु कडून उपचार करतांना दिसतात. मातृत्व लाभ योजनेचा लाभ घेतांना दिसत नाही अंगणवाडीतुन दिल्या जाणाऱ्या पुरक पोषण आहाराचा फायदा बऱ्याच कोरकु बालकांना होतो. त्यांच्यामध्ये कुपोषणची समस्या आजही कायम आहे.

अमर्तय सेन यांच्या मते 'सामाजिक कल्याण वाढविण्यासाठी केवळ वस्तूच्या उत्पादनात वाढ होणे

Smt. K.G.M.M.V. Darvapur

ऐवढे पुरेसे नाही अशा विकासात सहभागी होण्यासाठी त्यांचा लाभ घेण्यासाठी प्रथमिक शिक्षण यांचा त्यांना पुरवठा करणे आवश्यक ठरते तरच विकासात वाढ होईल. कोरकु आदिवासींची खेडी कमी लोकसंख्येची असल्यामुळे प्राथमिक किंवा जास्त शिक्षण घेण्याची सोय नाही अर्थातच शिक्षण सोडून देतांना आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगातही कोरकु लोक कोसो दुर आहेत. माणुस चंद्रावर जाऊन परत आला तरी त्यांना झोपडीत येणा—या झरोक्यातुन डोकावणाऱ्या चंद्रास पाहुण समाधान मानावे लागते. कल्याणकारी शासनाच्या अतंर्गत ज्या ग्रामसुधार योजना, इंदिरा आवास योजना राबविल्या जातात त्या योजनांचाही त्यांच्यामध्ये फारसा बदल दिसत नाही.

कोरकुच्या इतर समाजाशी सामाजिक संबंध व्यवहारीक स्वरुपाचेच आहेत. इतर लोक त्यांना भेदभावपूर्ण वागणुक व सामाजिक दुरत्वामुळे ते इतरांपासुन दुर राहतो. दैनंदिन जीवनातील अडचणी सोडवण्याकरीता ते समुदाय प्रमुखाची मदत घेतात तसेच इतर समाजाच्या उत्सवात सहभागी होण्याचे प्रमाण अल्प आहे. ते स्वधर्मीय मंदीरात जावुनच पुजा पाठ करतात. कोरकु स्वताला हिंदु धर्मीय मानत असले तरी सभ्य हिंदु परंपरावादी त्यांना आपले मानायला तयार नाहीत. त्यांना सामाजिक व सांस्कृतीक दृष्टया दुरत्वाची वागणुक मिळतांना आढळते. स्वतंर्त्य भारतात आदिवासींकरीता कितीही विकासात्मक योजना राबविल्या गेल्यात जो पर्यंत त्यांची मानसिकता बदलविणार नाही तो पर्यंत विकास होणे अशक्य आहे. त्यांच्या करीता योजना भरपुर आहेत त्याकरीता त्यांना तन मनाने सहभागी होण्यास प्रेरीत करणे शक्य झाले तर आदिवासी विकास योजनांची आदीवासी विकास योजनांनी आदीवासींचे भवितव्य उज्वल होईल हे निश्चित होईल. तसेच मुलभूत समस्यांना अनुरुप अशा योजना आखुन त्यांचा सामाजिक विकास घडवून आणवा व त्यांना प्रवाहासोबत आणावे. धोरणे आखावी, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी. जेणेकरुन या जमातीच्या जिवनमानत नवीन पहाट उदयास येईल. हाच अल्पसा उद्देश या शोध निबंधातुन घेण्यात आलेला आहे. अशा प्रकारे आदिवासींकरीता अनेक कल्याणकारी योजना स्वातंर्त्य प्राप्तीनंतर राबविण्याचा प्रयत्न केला त्यातुन मेळघाटातील कोरकु जमातीचा अल्पसा का होईना सामाजिक विकास झाला आहे. असे म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ —

१) डॉ.भाऊ मांडवकर — आदिन पृ.क्र. १

२) तत्रैव पृ.क्र. २

३) श्री लक्ष्मणशास्त्री जोशी — मराठी विश्वकोष खंड २ पृ.क्र. २८

४) मजुमदार डिएन — रेस अण्ड कल्चर ऑफ इंडिया पृ.क्र. ३५५

५) डॉ. शैलेजा देवगांवकर — वैदर्भय आदिवासी पृ.क्र. ४९

६) प्रा. आर.एन. राजपुत — सामाजिक मानवशास्त्र पृ.क्र. २२९

७) तत्रैव पृ.क्र. २२९

८) डॉ. नारायण चौरे — कोरकू जनजाती का सांस्कृतिक इतिहास पृ.क्र. १२

९) काकडे डॉ. विजय — तिस—या जगाचा कल्याणाचा कैवारी

१०) अमर्त्य सेन लेख — अमर्त्य सेन कल्याणाचा कारागिर पृ.क्र. ३७—३८

□□□

Smt. K. G. M. M. V.

Impact Factor – 7.675 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020
ISSUE No – CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
(Dr. A.R.Choukhande)
Smt. Kokilabai Gawande Mahila
Mahavidyalay, Daryapur,
Dist.Amravati

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235
ISSN : 2278-9308
June 2020

170	लोकमान्य टिळक –एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व **डॉ.स्वपली चंद्रकांत कुलकर्णी**	768
171	शाहूकालीन बावजाई दुर्लक्षित अनमोल ठेवा **प्रा. उमा उत्तम पाटील**	773
172	वेदकालीन पर्यावरण जागृती– एक अभ्यास **प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे**	777
173	स्त्री शिक्षणामधील क्रांतीसुर्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कार्य आणि योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास **प्रा. डॉ. वंदना गणेश शिंदे**	781
174	पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यांचा जीवन वृत्तांत **डॉ.रावसाहेब भीमराव नेरकर**	786
175	स्वराज्याची राजधानी रायगड किल्ल्यातील तलाव व टाक्यावरील देवदेवतांच्या व प्राण्याच्या प्रतिमा **विनायक महादेव माने**	789
176	मराठवाडयातील मंदिरे स्थापत्यकलेचा अभ्यास **प्रा. विनायक नथुराम तत्रे**	792
177	जनसामान्यांची दैवता–श्री.विठ्ठल **प्रा.सोनाली कैलास गिरी**	797
178	भारतीय इतिहासातील प्रबोधन चळवळीचे महत्व **डॉ. सखाराम मारुती वांढरे**	800
179	मोगल लष्करातील शस्त्रास्त्रे – एक अध्ययन **प्रा. योगेश मारोती करवाडे**	803
180	जैन धर्म तत्त्वज्ञान व नीतिमुल्य **प्रा.डॉ.योगेश जगन्नाथ कोरडे**	806
181	शिवकालीन न्यायव्यवस्था **प्रा.झरेकर रमेश सोनू**	809
182	लोकसंगीताचे महत्व "गीतम, वादयम् नर्तनम् च त्रयम् संगीतमयुच्यते " **प्रा.वैशाली विजय सरोदे (वाटकर)**	813
183	महाराष्ट्रातील मातंग समाज चळवळ – २०२०: एक आकलन **डॉ. माणिक सोनावणे**	816
184	मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभिक इतिहास **श्री. अनिल रामचंद्र महाजन**	822
109	डॉ.आंबेडकरांचे भारतातील लहान–लहान तुकड्यांमध्ये विभागलेल्या शेती विषयी विचार **गव्हादे रवि शामराव**	826
185	सातारा जिल्ह्यातील शेतकऱ्याची धारण क्षमता **डॉ. अशोक शिवाजी जाधव**	831
186	शहाजीराजेंचे निजामशाहीशी असलेले सहसंबंधाचे अवलोकन **अमोल अंकुशराव मिठे /प्राचार्य डॉ.आर.एस.फुन्ने**	836
187	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांना सहभाग घेण्यास सहाय्यभूत ठरलेले घटक -विशेष संदर्भ नाशिक विभाग **मंजुश्री अप्पासाहेब जाधव /डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर**	838
188	शिवकालीन जलव्यवस्थापन व किल्ले प्रशासन **डॉ.कोकीळा अ. गावंडे**	843
189	भारताच्या विकासात ग्रामीण भागाची भुमिका **प्रा.डॉ.विजया साखरे**	846
190	महात्मा जोतीराव फुले यांचे समाजिक सुधारणा कार्य. **सुनिलकुमार सुखदेव शेंडे**	849
191	मध्यप्रदेश के मध्य नर्मदा क्षेत्र मे व्यापारिक दृष्टिकोण से रेल मार्गो का अध्ययन (आजादी के पश्चात) **विनोद राय**	853

Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com.

Smt. K. G. M. M. V.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235

ISSN : 2278-9308
June 2020

शिवकालीन जलव्यवस्थापन व किल्ले प्रशासन

डॉ.कोकीळा व. गावंडे

इतिहास विभाग प्रमुख श्रीमती को.गा.म.महा.दर्यापूर

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात स्वराज्याचे आर्थिक जिवन हे शेती व्यवसायावर अवलंबून होते. "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ चाकरी" ही त्या काळातील लोकांची मानसिकता होती म्हणूनच महाराष्ट्रात 17 व्या शतकात जमिनीला 'काळी आई' म्हणत असत कारण शेत जमिनीला लोक माते समान पूजत असत अजूनही ग्रामीण भागात दिवाळीला धनतेरसच्या दिवशी शेतात दिवा लावण्याची प्रथा आहे. कुणबी, मुजेरी, रया, कुळवाडी हे लोक त्याकाळात शेती करीत असत 17 व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यासाठी काही योजना राबवल्या त्यामध्ये पाटबंधाऱ्याच्या, कालव्याच्या माध्यमातून शेतीला पाणीपूरवठा केला जात असे त्यामूळे पाणी जमिनीत मुरल्या गेले आणि जमिनीच्या पोटातील पाण्याची पातळी वाढत गेली. तसेच विहिरीला पाझर फुटले व शेतकऱ्यांना शेती करता मुबलक प्रमाणात पाणी मिळू लागले. शेतकरी पाटाच्या साहयाने शेतीला पाणी देऊ लागला त्यामुळे मोठया प्रमाणात शेती व्यवसाय भरभराटीला आला व राज्याच्या उत्पन्नात वाढ झाली.

मध्ययुगात नागरीकरणावर इस्लामी जिवनशैलीचा प्रभाव प्रकर्षाने जानवतो. इस्लाम राज्यकर्ते असल्यामुळे आणि अल्पसंख्याक असल्यामुळे राज्याच्या संरक्षणाकरीता त्यांना प्राधान्य दयावे लागले. त्यांची युध्दविषयक कल्पना भारतीय कल्पनेपासून वेगळी असल्यामुळे सर्वकक्ष युध्दाला तोंड देण्यासाठी नगररचनेत व राजधानीच्या संरक्षण रचनेत त्यांना बदल करावा लागला. तसेच वाढती लोकसंख्या सरजामदारीचा विकास, सततची यादवी युध्दे, जलचक्रात झालेला बदल यामुळे सुरक्षित राजधानी आणि त्यामधिल निश्चित स्वरूपाचे पाणी याची नितांत आवश्यकता भासु लागली म्हणून या कालखंडात ज्या राजधान्या उभारल्या, त्या राजधान्यांमध्ये संरक्षण आणि जल व्यवस्थापन हे दोन महत्वाचे पैलु निर्माण करण्यात आले. अशा प्रकारच्या रचना अहमदनगर, विजापूर, गोवळकोंडा, अचलपूर, ब-हानपूर, देवगिरी, औरंगाबाद आणि दौलताबाद इत्यादी नागरी शहरे हे आधुनिक जल व्यवस्थापनात अग्रेसर असल्याचे दिसून येते. दक्षिण भारतात जलव्यवस्थापनात मलिक अंबरच्या जलनितिचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. औरगांबाद, दौलताबाद, अहमदनगर यासारख्या ठिकाणी दुरवरून डोंगर कोरून पाणी आणण्याचे कसब त्यांनी विकसित केले.

पाण्याची उपयोगिता व शेतीसपूरक व्यवसाय :गावाचा पाटील गावातील अनेक अलुतेदारांना व बलुतेदारांना संघटीत करून एकत्र आणून गाव गाडा चालविला असे गांव साधारणत: नदिच्या किणा-यावरच वसलेले असे. पाण्याच्या आधारावर उद्योग व्यवसाय विकसित होत असत व बाजारपेठात त्यांनी उत्पादीत केलेल्या मालाला व वस्तुना किंमत प्राप्त होत असे. तसेच हे उत्पादकही परंपरागत जातीप्रविष्ठ व्यवसाय करणारेच होते. थोडक्यात व्यापार उदीम अत्यंत मर्यादीत होता.

प्राचिन काळापासून मुख्य व्यवसाय शेती व त्यांच्या जोडीला पशुपालन केल्या जात असे हीच व्यवसायाची परंपरा शिवाजी महाराजांच्या काळातही असल्याचे दिसते. गाई, म्हैसी या सारखी दुधाळ

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

जनावरे पाळण्याचा लोकांना गवळी म्हणत तर बक-या, मेंढया पालन करणाऱ्याला मेंढपाल किंवा धनगर म्हणत असत. शेती-पशुपालनाच्या व्यवसायात मुख्यत्वे मराठा व कुणबी करीता असत हे लोक स्थिर वस्ती करून राहत तर धनगर हे फिरते असत याची उत्पादनाची साधने ही परंपरागत चालत आलेली होती. गावगाडा चालविण्यासाठी आणि उदयोग व्यवसाय करण्यासाठी पाण्याची मोठया प्रमाणात आवश्यकता भासत असे.

शिवकालीन पाण्याचे व्यवस्थापन : शिवकालीन शेती ही पावसावर अवंलबून होती. त्याचबरोबर शेती करता नदिच्या पाण्याचाही वापर केला जात असल्याचे दिसते. नदीवर बांध बांधून पाणी हे नाल्याच्या सहाय्याने शेतात आणल्या जाई. शिवकाळात अनेक तलाव, धरणे बांधल्याची उदाहरणे मिळतात. जवळपास खेडयात जलाशय व तलाव बनविलेले दिसते तसेच विहीरी हया बारव पध्दतीच्या होत्या. भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे आणि शेती पुर्णत: पावसावर अवलंबून असल्यामुळे शिवकाळातशेतीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केल्या गेले. नदयांवर बांध घालून त्यावर कालवे काढून शेतीला पाणी पुरवठा केल्या जाई. भारतातील शेती ही प्रामुख्याने निसर्गावर आधारित असल्यामुळे तसेच सततचे होणारी युध्दे, नापिकी, दुष्काळ यामुळे शेतकरी हवालदिल झाला होता. म्हणून त्याकाळात शिवाजी महाराजांनी विहीरी व तलाव खोदण्याच्या कामाला प्राधान्य दिले होते.

मराठेकालीन किल्ला प्रशासन व पाणी पुरविण्याचे नियोजन : शिवाजी महाराजांनी त्यांच्याकाळात किल्यांना अतिशय महत्व दिले. त्यांनी मराठा राज्य किल्यांच्या साहयाने स्थापण केले व किल्यांच्या सहयाने राज्य वाचविले. शिवकाळातील बखरीमध्ये गडकोटांची माहिती मिळते. त्यांच्या वास्तुशास्त्राबद्दल व रचनेबद्दल रघुनाथपंत हणमते त्यांच्या राज्यव्यवहार कोषामध्ये दुर्गवर्ग प्रकरणात पुढील प्रमाणे तपशिल मिळतात. गिरी दुर्गांनां 'गड' व इतर दुर्गांनां 'किल्ला' असे म्हणत. व्दिपदुर्गांनां 'जजिरा' व नुसताच तटाकित गढीसारखा तट संरक्षित भाग असेल त्याला 'कोट' असे संबोधल्या जात असत. गडाच्या डोंगराच्या बाजुने कडे तुटलेले असत व शिखरे असत. त्या सभोवती 'तट' व तटाला विशिष्ट जागेत 'बुरूज' बाधित असत. गडाच्या पायथ्याला 'माची' असे याचा उपयोग परकोटला तोंड देण्यासाठी होत असत. गडात एक 'बालेकिल्ला' ही बाधित असत. इतर दुर्ग व 'भुईकोट' यांच्या सभोवती जी भिंत असते तिच्या भोवती खंदक असे परंतू खंदक जिथे वलयकार असे तिथे त्याला रेणी असे म्हणत. तटाच्या पृष्टभागावर एक 'परकोट' म्हणजे भिंत बांधत असत. 'प्रत्येक गड किल्यांवर पाण्याची स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात येत असे. पाण्यासाठी तलावाचा, विहीरीचा आणि बारवाचा वापर करण्यात येत असे.

प्राचिन काळापासुन भारतात ठिकठिकाणी बंधारे घालून पाणी साठविण्याची आणि नंतर गरजेप्रमाणे शेतीला वापरण्याची प्रथा होती. काही मोठे बंधारे राजांनी बांधलेली असले तरी बरेचसे स्थानिक लोक, धनिक पंचायती यांच्या परिश्रमानेच निर्माण झालेले होते. या बंधाऱ्याची देखभाल तळयातील गाळ काढणे पाणी वाटप ही सर्व कामे पंचायती मार्फत होत असे. या सर्व व्यवस्थेची माहिती ही शिलालेखावून मिळते. प्राचिन काळापासून पाणी साठवणे, झिरपणे त्यांची वाटप करण्याची व्यवस्था लावणे, या संबंधी नियम आढळतात. उत्तर भारतात सल्तनच्या काळात काही धरणे बांधल्याची, कालवे खोदण्याची नोंद आहे. फिरोजशहा तुघलक याने यमुना नदीतून कालवा काढून हिस्सार पर्यंत नेला असल्याचा उल्लेख आहे. मुगल सम्राटांनी या कालव्याचे पुर्नरूज्जीवन केलेले ही दिसते. मात्र महाराष्ट्रात सलतनच्या काळात मोठया प्रमाणातून कोठे धरणे बांधल्याची

Smt. K. G. M. M. V. Daryapur

किंवा कालवे खोदल्याचे उल्लेख नाहीत. दौलताबाद नळदुर्ग अशा ठिकाणी धरणे आणि मोठे तलाव आहेत पण त्याचा उपयोग त्या-त्या शहराला किंवा किल्याला पाणीपुरवठा करण्यासाठीच होत असे. त्याचप्रमाणे पाणी पुरवठयाचे विहीरी हे एक पूरक साधन होते.

शिवाजी महाराजांनी जलव्यवस्थापन योग्यरितीने व्हावे म्हणून त्यांनी त्यांच्या राज्यात 'कोणीही झाले तोडू नये' असा हुकूम काढला होता. जर का कोणाला वृक्ष तोडायचे असेल तर राजाची संमती घ्यावी लागत असे. शिवाजी महाराजांचा असा समज होता की प्रत्येकाने आपल्या घरोघरी झाडे लावावी. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल राखता येतो. तसेच शिवाजी महाराज हे दुष्काळ पडला किंवा युध्द प्रसंगी गनिमीकावा असल्याने ज्या शेतकऱ्याच्या शेतातून मावळे जाई त्यामुळे शेतकऱ्याच्या शेतातील पिकाचे नुकसान होई हे नुकसान भरून काढण्यासाठी त्यांना आर्थीक मदत केल्या जाई सर्वांगाने आर्थिक नुकसान भरपाई दिल्या जाई. त्यामुळे तिथला शेतकरी हा अधिक सुखसंपन्न आणि धनवान होता.

जर आपल्याला आज तशी परिस्थिती निर्माण करायची असेल तर पाण्याचे महत्व जाणले पाहीजे. वृक्षतोड थांबविली पाहीजे. "पाणी अडवा, पाणी जिरवा" हि मोहीम राबविली पाहीजे आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे युग आहे. तेव्हा जल व्यवस्थापनासाठी पाण्याचे योग्य नियोजन होणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी पाऊस पडला की पावसाचे पाणी वाहुन न जाता ते जमिनीत मुरले पाहीजे. त्यांचा निचरा झाला पाहीजे अशी योजना करावी. तसेच गावामध्ये उंच टेकडी किंवा माथा असेल तर तेथे पाणी अडवून ते जमिनीत मुरविता येईल. गावामध्ये पडणारा प्रत्येक थेंब गावामध्येंच मुरेल व त्या गावाच्या पाण्याची पातळी वाढेल विहीरीला पाझर फुटेल आणि आपले गाव जलमय होईल. तरच प्रत्येक शेतकऱ्याला शेती करण्यासाठी मुबलक प्रमाणात पाण्याचा साठी तयार होईल. तसेच प्रत्येक गावामध्ये शेततलाव करून त्यांच्या माध्यमातून शेतीला पाणी पुरवठा करता येईल आणि आपले गांव दुष्काळमुक्त होईल आणि शेतकरी आत्महत्या थांबेल. तसेच आपल्या गावामध्ये शोषखड्डे तयार करून म्हणजे धुण्याभाड्यांचे पाणी एका पायपाच्या माध्यमातून शोषखड्यात सोडावे त्याचा फायदा असा होईल की शोषखड्यामध्ये सांडपाणी मुरल्या जाईल नाल्या गटारे गचागच भरणार नाही, डास तयार होणार नाही आणि आपले गांव स्वच्छ आणि सुंदर राहील, आरोग्य संपन्न राहील.

निष्कर्ष : शेती व्यवसायाला शिवकालीन दिवस आणायचे असतील तर प्रत्येकाने पर्यावरणाचा समतोल राखला पाहीजे. प्रत्येकाने घरोघरी वृक्षारोपण केले पाहीजे. झाडाचे संवर्धन हिच भविष्याची सुरक्षितता आहे. पावसाच्या पाण्याचे योग्य नियोजन व्हायला हवे. तरच शेती व्यवसायाला चांगले दिवस येतील.

संदर्भ साधने :

1. भोरवंचीकर रा. श्री : भारतीय जल संस्कृती स्वरूप आणि व्याप्ती.
2. माटे, म. श्री : मध्ययुगीन महाराष्ट्र सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन.
3. कुलकर्णी अ.रा. : महाराष्ट्र समाजाने संस्कृती, डायमंड प्रकाशन, पुणे 2008
4. गवळी, पि.ए. : कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद प्र.आ. 1999

Smt. K. G. M. M. Daryapur